

Жу

ISSN 0320 - 3077

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО- ЗНАВ- СТВО

12

1984

Міністерство вищої і середньої
спеціальної освіти УРСР

Київський ордена Леніна і ордена Жовтневої Революції
державний університет ім. Т. Г. Шевченка

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО- ЗНАВ- СТВО

Республіканський
міжвідомчий науковий
збірник

Заснований у 1973 р.

Випуск 12

Київ
Видавництво при Київському
державному університеті
видавничого об'єднання «Вища школа»
1984

І. К. КУЧЕРЕНКО, проф., Київ. ун-т

ПРО СУСПІЛЬНУ ЗНАЧИМІСТЬ ГРАМАТИКИ

(Думки М. В. Ломоносова і В. Г. Белінського
про граматику)

Мовознавчі знання, що виділяються як граматичні, складають органічну, істотну частину системи знань, які входять до змісту фахової підготовки спеціаліста-філолога. Це — природно, оскільки ці знання значною мірою визначають практичну суспільну діяльність філолога, насамперед — учителя-словесника, та й будь-якого іншого фахівця, робота якого так чи інакше пов'язана з мовою.

Сучасна суспільна практика взагалі і практика філолога зокрема — багатогранна і динамічна, тобто така, в якій постійно відбуваються ті чи інші зміни, що викликаються новими потребами, що постають у житті. Їх повинна завжди враховувати вища школа, покликана задовольняти замовлення суспільства на філологічні кадри.

Підготовка спеціаліста — процес непростий. Характеризуючи його, міністр вищої і середньої спеціальної освіти СРСР В. П. Єлютін підкреслює, що зараз «центр уваги змістився на підвищення якості підготовки спеціалістів, ефективне використання наукового потенціалу вузівських учених. Ця лінія, указана XXVI з'їздом КПРС і конкретизована в постановах партії та уряду останніх років, дозволила визначити завдання і шляхи розвитку вищої освіти в умовах інтенсифікації економіки»¹. Останнім часом у всіх галузях, у тому числі й у галузі підготовки філологів, зроблено багато в напрямку оновлення змісту вищої філологічної освіти, зокрема лінгвістичної, в удосконаленні методики навчання. З орієнтацією на запити життя визначаються також і дослідження мовних явищ ученими мовознавчих кафедр, результати чого впроваджуються в навчальний процес. В. П. Єлютін відзначив, що вузівська наука, на відміну від академічної чи галузевої, несе передусім «педагогічне навантаження»: більшість досліджень і розробок покликана служити формуванню творчих здібностей майбутніх спеціалістів, збуджувати їхню ініціативу, розвивати професійне мислення»².

Немає потреби доводити, що виконання цих завдань малоефективне без високого рівня мовної культури, що є реальним показником високого рівня культури мислення спеціалістів. А для учителів, особливо словесників, мовознавча підготовка має винятково значення, оскільки вчитель, навчаючи мови учнів, і сам постій-

но повинен все глибше пізнавати закони її, тобто постійно перебувати включеним у нескінченний і важкий труд — досягнення думки думкою. «Мова, — визначає К. Маркс, — є безпосередня діяльність думки»³.

Загальновідомо, що мова — складне суспільне явище, що є об'єктом споріднених наук, має багато одиниць-складників і особливостей, якими визначаються предмети цих наук. Серед останніх центральною виділяється граматики — «наука про будову мови, про її закони»⁴.

Уже ця істотна риса граматики природно ставить її в основу лінгвістичної підготовки філолога. Відомості про будову, форми використання основних одиниць мови — слова і речення — складають головну частину мовознавчих знань учнів школи, тому що на них базується вироблення навичок орфографічних і пунктуаційних, навичок просодичних тощо. У такій своїй прикладній якості і тим практичній цінності знання граматики визнається всіма, але глибше багатьма розцінюється не тільки зайвим, а й небажаним. Час від часу в періодичній пресі з'являються статті, автори яких далеко не прихильно характеризують граматику, передусім як навчальний предмет, намагаються показати її як перешкоду в оволодінні мовою в школі. Як причини цього однотипні, так і основні положення майже адекватні в цих статтях, але вони висловлюються різними авторами і в різний час, спорадично, але постійно, що набуває характеру симптоматичності. Сама ця обставина підкреслює потребу з'ясувати в міру можливості і причини, і підстави такого роду міркувань, тим більше, що такі статті розраховані на масового читача. Це потрібно для більш обґрунтованого ставлення до визначення змісту програм з мови в школах і вузах.

Наведемо міркування в двох статтях з періодичної преси.

Одна з них має показовий початок: «Давно пора підірвати той мертвящий формалізм, який панує на уроках російської мови в школі. Велика, могутня мова схожа там на сухий гербарій, у якому немає ні квітів, ні плодів. Назва, написана на обкладинці підручників — «Російська мова», глибоко помилкова»⁵. Друга, відрізняється своїм висновком, який має такого ж характеру зміст. «Г. Гейне, — говорить автор, — натякав, що люди поділяються на тих, хто любить пити апельсиновий сік, і тих, хто більше любить жувати шкірки. Безкінечне мусирування граматики в школі — це все-таки пережовування шкірок. Але більшість цього не любить»⁶. І нарешті: «Нинішня «всевладна» граматики відбиває у школярів усяку охоту осягати мову, а з нею і грамоту»⁷.

Автор першої статті — проф. О. І. Єфімов — зупиняється на характеристичному визначенні мови: «Мова — це величезний запас слів, містких і різноманітних... Мова — це багатотисячний запас ходячих, крилатих виразів, зворотів, прислів'їв, приказок, афоризмів... Мова — це художнє мовлення, що розвивається в творіннях письменників — класиків і некласиків, це публіцистичне мовлення, мовлення наукове, ділове, побутове, ораторське». Він

стверджує, що в школі цим не цікавляться: «Програми приділяють всю увагу граматиці і правопису, і в основному вони мало чим відрізняються від тих, за якими вчилися сто років тому»⁸. При цьому автор підкреслює те, що багато доводиться вивчати учневі правописних правил і винятків із них, а вчитель уподібнюється до «бухгалтера-ревізора», який дає наганяй за допущену в диктанті опіску чи неточність і додає: «Наше щастя, що в шкільні роки Пушкін горів вогнем натхнення і не перетворився він у семінариста, який завчив на все життя зведення непорушних правил і винятків. Сумно признатись, але якраз вигляд семінаристів мають частенько на уроках російської мови наші діти, тому що доводиться їм мати справу не з мовою, а з граматичним катехізисом»⁹.

Автор другої статті — кандидат філологічних наук Ю. Костинський — висловлює намір показати мовознавство з різних боків старшокласникам, а не водити їх «по вузькому коридору шкільної граматики, заняття якою робить ремесло словесника — «відмінювання — дієвідмінювання» — «тягомотиною», — ставить знайомих нам питання і дає знайому теж відповідь: «Справді, чи вивчають у школі російську мову? Гадаю, що лише частково», бо в школі, мабуть, не знають, що «крім грамоти, крім правопису, крім граматики, є ще «вся остання» російська мова, яка зовсім не вивчається, або торкаються її так «мимохідь», так легко, що слідів від такого «доторку» не залишається...»¹⁰ І таке становище з вивченням рідних мов, зазначає автор, і в нас, і в інших країнах.

Оцінка в статтях обох авторів — аналогічна. Різниця тільки в тому, що в першій граMATика названа незнайомим для учнів словом «катехізис», а в другій — незнайомим для словників словом «тягомотина».

Весь пафос критики граматичних знань у першій статті зводиться до того, що граматику потрібно якщо не усунути, то в усякому разі поставити на другий, або навіть на третій план у шкільному навчанні з тим, щоб не змушувати п'ятикласника «звітуватись за знання 150 правил граматики і правопису», щоб у школі не переважав «орфографічний формалізм і граMATика не захоплювала безцеремонно час у живій мові», а натомість більше уваги приділяти в школі мовній культурі дітей, поставивши на перший план викладання стилістики, щоб навчити дітей говорити красиво, а граMATика навчає лише говорити правильно. У зв'язку з цим автор пише: «Ще в часи Ломоносова, Белінського, Буслаєва, Потебні вивчалосЯ не тільки те, що є в мові, але й те, як усе це вживається, живе, розвивається. Поряд з граматичними дослідженнями велися дослідження стилістичні»¹¹.

На цьому ж настоює і автор другої статті, поглиблюючи підстави: ще у стародавні часи «відчували недостатність граматики в школі для філологічної освіти і тому вивчали також «риторику», тобто стилістику, яка, до речі сказати, була написана в своїх основних рисах задовго до граматики. Наступні тисячоліття

залишили школі тільки граматику (з правописом)»¹² — цим невід'ємним супутником, тінню граматики. Автор не мав перед собою, напевне, першої статті, тому не врахував, що загублена протягом тисячоліть стилістика, або «риторика», вивчалася і в минулих століттях, і зараз. Причина того, що превалуючою в школах стала граMATика з її невідривним супутником — правописом, полягає в тому, що «граматика народилась (робиться таке відкриття) як мовний еквівалент логіки» (?!). Вивчати граматику значило вивчати закони мислення»¹³.

Звичайно, такий предмет, як граMATика, не може похвалитися барвистістю і привабливістю своїх показників, які б сприймалися тими, хто її вивчає, так як, наприклад, сприймається яскрава картина чи захоплююча розповідь. Навпаки, вона відзначається суворістю її абстрактних понять і академічністю тверджень. Тому в багатьох може викликати прихильність критика, подібна до наведеної вище, а з цим і відповідне ставлення як до галузі знань і навчального предмета. Але якби й справді навчальний процес у школі був «полегшений» за рахунок усунення з нього граматики чи хоча б зменшення його питомої ваги в змісті загальної освіти випускників середніх шкіл, то наслідки були б прямо протилежні тим, на які могли сподіватися навіть ті, хто так скептично настроєний щодо граматики.

Необхідність тих чи інших знань визначається насамперед їх суспільною значимістю, важливістю тих практичних суспільних потреб, які обумовили виникнення самої галузі знань і обумовлюють їх використання в суспільній практиці, стимулюють їх дальший розвиток.

Легше було б, звичайно, показати потрібність знань з граматики якоїсь іноземної мови, бо без них навряд чи можна навіть уявити свідоме опанування учнями самої мови. І набагато важче переконливо показати значення знання граматики рідної мови, оскільки учні приходять до школи, знаючи мову і правильно використовуючи граматичні засоби, навіть не вивчаючи їх. Саме в цих умовах легше посяти скептичне ставлення до граматичних знань, але це не значить, що останнє можна довести.

Для вирішення цього питання ми звертаємось до людського досвіду, до свідчень авторитетних представників науки, освіти, культури.

З цією метою наведемо спершу такі зафіксовані наукою факти: «Теоретичне значення граматики прекрасно розуміли видатні письменники, учені і філософи різних країн і народів. Ломоносов вирішив посвятити себе науці і мистецтву після того як вивчив «Граматику» Смотрицького. У своєму філософському матеріалістичному творі «Про людину, про її смертність і безсмертя» Радіщев торкається питання про сутність граматики. Пушкін усе життя збирає матеріали для російської граматики і прагне осмислити її загальні закономірності. Молодий Чернишевський пише спеціальну статтю з словотворення в російській мові.

На рубежі між середніми віками і новим часом Данте створює спеціальний трактат з філософії мови і граматики—«Про народне красномовство». Ломоносов, Радішев, Пушкін, Белінський, Чернишевський і Горький у Росії, Папіні і Вараручі в стародавній Індії, Платон і Арістотель у стародавній Греції, Данте і Віко в Італії, Алішер Навої в Узбекистані, Бекон і Локк в Англії, Лейбніц і Гердер у Німеччині, Декарт і Дідро у Франції, Хачатур Абовян у Вірменії—ось лише деякі імена різних за своїм світоглядом великих письменників, учених і філософів, які багато займалися питаннями граматики поряд із загальними проблемами мови (згадаємо принагідно і «Буквар южноруський» Т. Шевченка, «Граматику» І. Нечуя-Левицького.—*І. К.*). До цього слід додати особливо цінні судження про граматику, залишені нам класиками марксистської думки»¹⁴.

Зауважимо лиш те, що серед названих діячів знаходимо і ім'я великого Пушкіна, який вчив «граматичний катехізис» і не став подібним до схоласта-семінариста, а якраз навпаки—сам усе життя збирав матеріали, щоб написати граматику, бо глибоко розумів її силу і можливості; він указав на те, що «розум невиснажний у створенні поняття, як мова невиснажна у з'єднанні слів. Усі слова містяться у лексиконі, але книги, які щохвилино з'являються, не суть повторення лексикону. Думка окремо нічого не становить, думки ж можуть бути різноманітні до безкінечності»¹⁵. Саме Пушкін показав, що «ГраMATика не приписує законів мові, але з'ясовує і утверджує її звичаї»¹⁵.

Цією оцінкою граматики О. С. Пушкін розвиває і підтверджує розуміння її М. В. Ломоносовим, який відзначив, що «вона від всезагального вживання мови походить»¹⁶.

І М. В. Ломоносов, і О. С. Пушкін бачать у граматиці не щось стороннє відносно мови, а саме «звичаї самої мови», тобто її живу природну організацію. У світлі такого розуміння граматики чітко видно суть помилки тих, хто вважає, що поза граматику є ще «вся остання мова», чи розцінює мову як велику кількість слів і усталених виразів, зворотів тощо, а саму граматику (певне, в її викладі в підручниках) як сухий, мертвий гербарій. Якраз навпаки—слова і всі ходячі вирази і є тими засушеними препаратами, які взято з живої мови. Правильно говорив О. О. Потєбня, що слово, вирване з контексту,—мертве. Воно живе в контексті. Інакше кажучи, граMATика і є показником життя слова, власне життям його (як і виразів, до того ж теж сформованих граMATично), вияв цього життя—його «звичаї», як називає це О. С. Пушкін, показані граMATикою, усвідомлені і доцільно використані тільки й можуть стати реальною основою—предметною і організаційною—стилістики. М. В. Ломоносов, який заклав фундамент науки про стилі, бачив основоположну вагу граматики в цьому і тому мав підстави сказати: «Тупа ораторія, косноязычна поезія, нестатечна філософія, неприємна історія, сумнівна юриспруденція без граматики»¹⁷. І далі: «Всі науки в граматиці нужду мають»¹⁸.

Думати, що стилістика або той чи інший стиль мови — наукове, ділове мовлення тощо з їхніми своєрідностями є окремими галузями знань про мову, якісно іншими, ніж граматичні, і протиставити їх останнім, значить припуститись прикрої помилки. Мабуть, правильніше було б думати, що вони — лише своєрідні (кожне стосовно своїх потреб і завдань) способи використання «звичай мови», своєрідне в кожному разі мистецтво використання засобів мови словесної, і граматичне в цьому є органічним активним чинником, який слід не ігнорувати чи відкидати свідомо, а глибше пізнавати, практично опановувати, до чого привертав увагу М. В. Ломоносов. «Найтонші філософські уявлення і міркування, різноманітні природні властивості і зміни, які бувають у цій видимій будові світу і в людських стосунках, мають у нас пристойні і річ виражаючі засоби. І якщо чого точно зобразити не можемо, то не мові нашій, а недостатньому в ній мистецтву приписувати маємо»¹⁹.

У М. В. Ломоносова знаходимо і глибоке пояснення, в чому полягає важливість знання граматики рідної мови. Він писав, що хоча граMATика і сама походить «від всезагального вживання мови», однак правилами показує шлях самому вживанню. Підкреслюючи те, що «в граматиці всі науки нужду мають»²⁰, М. В. Ломоносов переконував, що вже цим вона заслуговує на серйозну увагу до неї з боку тих, хто вчиться, особливо — молоді. Прикладом такого ставлення до граматики була й сама діяльність М. В. Ломоносова, який не тільки глибоко вивчив граматику М. Смотрицького, а й сам став автором першої граматики живої російської мови.

Найпильнішу увагу на вивчення рідної мови звертав великий мислитель, революціонер-демократ В. Г. Белінський, який усе життя невтомно боровся за прогресивний соціально-економічний розвиток Росії. У глибокому знанні мови він справедливо бачив основу ученості, освіченості. Мова — головний засіб освіти широких мас, засіб опанування нашими здобутками світової науки, розумового розвитку людини. Тому він сильно стежив за роботою народних шкіл, за станом вивчення російської мови, за забезпеченням учнів підручниками з мови. В. Г. Белінський прагнув до того, щоб школи забезпечували розумовий розвиток людини — її свідомості, її високої культури мислення, і бачив реалізацію цього саме шляхом правильного і глибокого вивчення мови в школі. Він вважав, що правильним викладанням мови можна показати «філософію людського слова». Ось чому В. Г. Белінський надавав величезного значення вивченню рідної мови, зокрема граматики її, як засобу освіти і виховання мас. ГраMATика вчить законам мови, показує, як правильно користуватися виробленими мовою багатими засобами.

Виходячи з таких поглядів, В. Г. Белінський ставив високі вимоги до підручників граматики, за появою яких він стежив з великою увагою і інтересом. У рецензіях на них учений висловлював багато важливих думок про якості самого підручника і ба-

гато таких, що виходять далеко за межі оцінки конкретного рецензованого підручника, розкривав неоціненну суспільну значимість граматики і шляхів її опанування.

В. Г. Белінський підтверджує думки М. В. Ломоносова і О. С. Пушкіна, підкреслюючи, як і вони, що «граматика не дає правил мові, а видобуває правила з мови. Загальне незнання цих правил, тобто незнання граматики, шкодить мові народу, роблячи її невизначеною і підкоряючи свавілля особистостей: тут усякий молодець говорить і пише на свій взірць»²¹. Практичне її значення виявляється передусім у тому, що вона «вчить не чомусь іншому, як правильному вживанню мови, тобто правильно говорити, читати і писати тією чи іншою мовою. Її предмет і мета — правильність...»²² Нагадаємо ще одну оцінку граматики в плані її практичної цінності для людини. «Грамматика, — писав В. Г. Белінський, — є логіка, філософія мови, і хто знає граматику своєї мови, для того принаймні можливе знання загальної граматики — цієї прикладної філософії слова людського. Понад те, люди, які тільки за інстинктом добре говорять або пишуть своєю мовою, з необхідністю помиляються проти духу мови, на шкоду своєму успіхові на ниві усного чи писемного мовлення. І немає жодного сумніву, що коли до інстинктивної здатності добре говорити чи писати приєднується теоретичне знання мови, сила здатності подвоюється, потроюється. Грамматика не дає таланту, але дає талантові більшу силу»²³. В. Г. Белінський у граматиці бачив природний фундамент красного письменства, того, що складає основний предмет стилістики. Будувати останню поза граматику — все одно, що будувати будинок без першого поверху, а будувати її на недостатньому, поверховому знанні граматики значило б те ж, що будувати будинок на піску.

Опанування глибинами граматики є трудом, притому не з легких, який не викличе відразу захоплення в учнів, і це слід враховувати. Але В. Г. Белінський категорично застерігає вчителя не схилитися до того, щоб навчання зробити якоюсь розвагою і бачити в цьому основу викликати в учнів інтерес до об'єкта вивчення. Глибоко мудрою є настанова В. Г. Белінського, яка є актуальною й тепер: «Початкове навчання настільки важливе для людини, що, можна сказати, вирішує долю всього її життя. Добре і міцно покладена основа ученню є порука істинній і ґрунтовній ученості. Душу учіння складає система і наукоподібність викладу. Найгірше (самое дурное) учіння — це учіння за допомогою гри, забави... систематично і наукоподібно вчена в дитинстві людина щасливіша за всякого самоучку, бо, що вона знає — знає міцно, а головне — завжди може вчитись сама»²⁴.

Дехто з педагогів і тепер вважає, що учневі, та й студентові треба дати такий підручник, у якому були б тільки «потрібні, необхідні» факти, передбачені програмою, тобто «спростити» курс граматики; таким способом вважають за можливе полегшити її вивчення. Щодо цього Белінський пише в одній з рецензій на підручник: «Немає нічого згубнішого для здібностей молодих людей,

що навчаються, як короткі посібники, які нічого не говорять ні розуму, ні уяві, а повинні засвоюватись тільки пам'яттю...»²⁵

Не пройшов поза увагою В. Г. Белінського і такий факт: «...для учнів граматики російська є наука важка, трудна, нудна, що навіює страх і огиду... для хлопчика-росіянина легше вивчитись граматиці якої завгодно іноземної мови, ніж граматиці своєї рідної. Російська граMATика є справжній бич для бідних дітей. Тимчасом повинно бути зовсім навпаки, тому що вивчення граматики як науки в стосунку до рідної мови, природно, дуже легке»²⁶. Але тут вина не граматики російської мови, не науки про неї, а викладу науки. В. Г. Белінський пише про це так: «Задовольнити розум дитини ще, можливо, важче, ніж розум дорослої людини; їй мало сказати, скільки частин мови і як вони називаються: пояснить їй, що таке ці частини мови, для чого вони і чому їх стільки,— або звинувачуйте самих себе в її тупоумстві і нетямущості! Їй так само, як і дорослому, треба спершу пояснити філософію слова людського і потім уже з неї вивести теорію слова вітчизняного: справа в тому, щоб уміти викласти цю філософію зрозумілим для неї способом»²⁷.

Відомості з граматики не будуть сухим гербарієм, якщо вони постануть перед тим, хто їх вивчає, у своїй значущості. Ось, наприклад, як сам В. Г. Белінський у своїх «Основах русской грамматики для первоначального обучения» подає одні із показників дієслова російської мови: «Справді, яке багатство для зображення явищ природної дійсності міститься тільки в дієсловах російських, які мають види! Плавають, плывут, приплывають, приплывут, заплывають, отплывають, заплывут, приплывут, уплывають, уплывут, наплывають, наплывут, подплывають, подплывут, поплавают, поплывут, расплываются, расплывутся, наплываются, заплываются: це все одне дієслово для вираження двадцяти відтінків однієї і тієї самої дії!»²⁸

Звичайно, сучасне трактування значення видових форм дієслова — інше, але від цього не зменшується значення самої категорії виду, так яскраво і доступно показане, від якого — ясний хід до використання його в художній мові, що, до речі, і показує В. Г. Белінський. Але це — окреме важливе питання. Тут ми лише підкреслимо, що «тягомотиною» робить заняття граMATикою виклад її вчителем, виклад у підручнику. І правильно зазначає В. Г. Белінський, що треба звинувачувати в такому стані речей себе, а не граматику як будову мови, закони її і науку про неї.

Тепер потрібно дати коротку відповідь на питання, чи вивчають у школі мову, коли так багато уваги там приділяється вивченню граMATичних явищ.

Відповідь на це питання уже можна було бачити в тій характеристиці граматики, яку давали М. В. Ломоносов, О. С. Пушкін, В. Г. Белінський, про що йшлося вище, що граMATика виявляє і показує те, що є в мові, нічого не нав'язуючи останній. Але відповіді на це питання словами проф. Р. А. Будагова. «Інколи думають, — пише він у своєму посібнику з мовознавства, — що гра-

матика — це лише плід думки людини, яка розмірковує про мову, а не сама мова. Тимчасом насправді грамати́ка (поряд із словами і звуками мови) і складає мову»²⁹. Таке помилкове уявлення, що грамати́ка — це не мова, полягає в неправильному, поверховому розумінні граматики, яку прямо часто ототожнюють із правописом. Грамати́ка мови — це наявні в мові закони будови її, — безпосередньої дійсності думки.

Здійснюючи виховання всебічно розвиненої людини, школа повинна насамперед дбати про розвиток її творчого логічного мислення, що безпосередньо зв'язане з вивченням мови — інструменту мислення, — що неможливе без вивчення її законів, а останнє і вивчає грамати́ка як наука.

Щоб забезпечити методично правильне вивчення мови в школі, дуже важливо скористатися настановами видатних діячів вітчизняної освіти, науки і культури. Вони залишили нам багатющу скарбницю неоцінених думок про мову, її граматику, величезний досвід вироблення наукових принципів викладу її в школі, висвітлення в навчальних посібниках. Ми зупинилися лише на деяких думках наших великих попередників про суспільне значення мовознавчих знань, зокрема — грамати́чних, які й зараз є надзвичайно цінними. Ці думки, цей досвід потрібно глибоко вивчати і розумно використовувати і в науковій, і в навчально-виховній роботі.

¹ Елютин В. П. Приоритет творчества (Высшая школа: заказ на специалиста). — Правда, 1983, 22 февр. ² Там же. ³ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 3, с. 427. ⁴ Русский язык. Энциклопедия. М., 1979, с. 58. ⁵ Ефимов А. Грамматика и живой язык — Известия, 1963, 14 нояб. ⁶ Костинский Ю. Грамота, грамматика и живое слово. — Лит. газ., 1978, 2 авг. ⁷ Там же. ⁸ Ефимов А. Цит. раб. ⁹ Там же. ¹⁰ Костинский Ю. Цит. раб. ¹¹ Ефимов А. Цит. раб. ¹² Костинский Ю. Цит. раб. ¹³ Там же. ¹⁴ Будагов Р. А. Введение в науку о языке. М., 1958, с. 189. ¹⁵ Пушкин А. С. Сочинения. М., 1959, т. 12, с. 100. ¹⁶ Там же, с. 180. ¹⁷ Ломоносов М. В. Российская грамматика. — Сочинения. М., 1952, т. 7, с. 392. ¹⁸ Ломоносов М. В. Цит. раб., с. 392. ¹⁹ Там же. ²⁰ Там же. ²¹ Белинский В. Г. Полн. собр. соч. М., 1955, т. 9, с. 232. ²² Там же. ²³ Там же. ²⁴ Там же, с. 96. ²⁵ Там же, с. 225. ²⁶ Там же, с. 253. ²⁷ Белинский В. Г. Полн. собр. соч. М., 1953, т. 1, с. 116. ²⁸ Белинский В. Г. Полн. собр. соч., т. 9, с. 224. ²⁹ Будагов Р. А. Цит. раб., с. 189.

Надійшла до редколегії 17.06.83

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ

Т. І. ПАНЬКО, д-р філол. наук, Львів. ун-т

ЗОВНІШНЬО- І ВНУТРІШНЬОМОВНА МОТИВОВАНІСТЬ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТЕРМІНІВ

Мотивованість суспільно-політичного терміна пов'язана перш за все з розумінням його семантичної структури, з живим усвідомленням семантичних зв'язків між компонентами його системи. До немотивованих суспільно-політичних термінів відносимо тільки фо-

нетико-морфологічні запозичення певної мови, що не мають на синхронному рівні мотивуючих їх утворів.

Суспільно-політична термінологія східнослов'янських мов має ту специфіку, що її мотивованість обумовлена не тільки структурними особливостями відповідно російської, української та білоруської мов, але і впливом німецької мови (а для української і білоруської впливом також російської мови). Якщо, наприклад, у граматичній термінології терміни-кальки визначаються немотивованими¹, то в суспільно-політичній термінології відмовити їм у мотивованості просто неможливо. Виходимо з того, що новостворені суспільно-політичні терміни завжди відображають внутрішню логічну структуру поняття, а калькування їх — свідомий процес, скерований на максимальну відповідність передачі семантики цих термінів східнослов'янськими мовними засобами. Таким чином, суспільно-політичний термін зв'язаний онемасіологічними відношеннями з сигніфікатором (семасіологічний аспект номінації), причому тип його мотивованості не завжди залежить тільки від структури і словотвірних моделей національної мови.

Можна погодитися з думкою Л. С. Бархударова, що на певному етапі суспільно-політична термінологія була безеквівалентною. Спочатку створювався оказіональний перекладацький еквівалент — «лексична одиниця (слово або словосполучення), яка ще не ввійшла в узус, так би мовити, потенціально»². У східнослов'янських мовах «перекладацькі еквіваленти» — структурні кальки німецьких складних і складених термінів, створені з урахуванням структур російської, української та білоруської мов і органічно ними узвичаєні, стали надбанням нашої науки. Мотивованість термінів-кальок, виходить, витримана, і ця мотивованість, звичайно, і гносеологічного, і онтологічного, і дериваційного характеру.

На лінгвістичному рівні дослідження термінологічних систем одним із найбільш важливих завдань, на наш погляд, є питання мотивації дериваційного характеру, що передбачає виявлення різних типів зв'язків між термінами, які виражають однорідні або взаємозв'язані поняття. Такий підхід до мотивованості пов'язаний з визначенням Г. О. Винокура: «Значення слова з похідною основою завжди визначається через посилання на значення відповідної первинної основи, причому саме таке роз'яснення значення похідних слів, а не прямиї опис відповідного предмету дійсності, і становить власне лінгвістичне завдання у вивченні значень слів»³.

Основною відмінною ознакою мотивованого терміна є «властивість подвійної референції його смислової структури»⁴: референція до поняття, яке він виражає, і референція до мотивуючого терміна або загальноживаного слова. Мотивуючими термінами в системі суспільно-політичної термінології східнослов'янських мов виступають не тільки національні компоненти, а й терміни німецької мови, скальковані мовними засобами російської, української чи білоруської мов.

Таким чином, розуміючи під мотивованістю вивідність значення, дериваційну зв'язаність, вважаємо, що відносно східнослов'ян-

ської суспільно-політичної термінології необхідно розрізняти внутрішньомовну мотивованість, що відповідає морфологічному, синтаксико-морфологічному, синтаксичному, семантичному і абревіальному термінотворенню, і зовнішньомовну мотивованість, яка відповідає структурному й семантичному калькуванню. Безумовно, зовнішня і внутрішня мотивації знаходяться в діалектичному зв'язку (іншомовна модель — одвічно національний матеріал і т. п.), однак розмежування їх необхідне для вияснення зовнішньо- і внутрішньомовних факторів⁵, що зумовлює системну організацію сучасної суспільно-політичної термінології російської, української і білоруської мов.

Вивчення східнослов'янських суспільно-політичних термінів з позиції їх мотивованості, невід'ємного атрибута системності, базується на марксистсько-ленінській методологічній настанові: «Усвідомлення того, що вся сукупність процесів природи перебуває у систематичному зв'язку, спонукує науку виявляти цей систематичний зв'язок всюди, як в частковостях, так і в цілому»⁶.

Зрозуміло, що характер мотивованості термінів і термінів-словосполучень різний. Термін не завжди пояснює зміст поняття (не завжди наділений експлікативною функцією), тоді як термінологічне словосполучення здебільшого буває надійним орієнтиром для тлумачення відповідного поняття. Можна погодитися з твердженням Д. М. Шмельова, що мотивованість на рівні слова — це часткова мотивованість, деяка залежність значення від іншого значення (дериваційна «зв'язаність» значень, а мотивованість на рівні словосполучень — це, як правило, повна мотивованість)⁷.

Словотвірна семантика суспільно-політичних термінів зумовлена, з одного боку, словотвірною семантикою слів загальномовної системи відповідно російської, української і білоруської мов, а з іншого — сигніфікативною функцією терміна.

При вивченні словотвірної семантики суспільно-політичних термінів виходимо з того, що їх системність у значній мірі досягається мотивованістю мікросистемного рівня: від термінів-виразників родових понять творяться за допомогою афіксів і шляхом атрибутивного звуження семантики термінів-виразників видових понять.

Між усіма термінами таких мікросистем наявна синхронічна вивідність, тобто термін-виразник родового поняття (або його словотвірна основа) виступає об'єднуючим центром, напр.: *план*—*планувати*, *планування*, *плановик*, *планово-оперативний*, *планово-запобіжний*, *плановість*, *плановий*, *планомірний*, *планомірність*; *торгівля* — *безприбуткова торгівля*, *зовнішня торгівля*, *внутрішня торгівля*, *мінова торгівля*. Такий підхід до вивчення словотвірної семантики термінів впливає з марксистсько-ленінського положення про те, що форма суттєва, а сутність формована: як і кожна мотивованість, словотвірна мотивованість — явище двостороннє, формально-семантичне. До мікросистеми термінів входять близькі за семантикою слова і словосполучення, що розрізняються між собою організацією їх внутрішньої структури, яка знаходиться у відповідності з їх дериваційною будовою: *рос.* *труд* — *трудоармия*,

трудоартель, труддисципліна, трудкоммуна, трудовень, трудоёмкость, трудоспособность, трудоспособный, трудоустройство, трудововинність, конкретний труд, абстрактний труд, простой труд; укр. *праця* — *працездатність, працевлаштування, проста праця, конкретна праця, абстрактна праця*. Останні відповідники російським похідним і складним термінам безпосередньо запозичені з російської мови — *трудоартьель, трудармія, трудовень, трудкоммуна, трудоёмність*; білор. *праця* — *працадзень, працаздольнасць, працаўладкаванне, канкрэтная праця, абстрактная праця, простая праця*. *Трудоартьель* аналогом мае словосполучення *працоўная арцель*.

Структурні кальки складних і складених німецьких суспільно-політичних термінів фактично становлять основу системності російської, української і білоруської термінології (якщо підходить до них з точки зору лінгвістичної лексико-словотвірної структури термінів — похідних і складних слів і лексико-синтаксичної структури номінативних словосполучень). Появі термінів-кальок передує вияв мотивованості і членності відповідних іншомовних термінів. Створення їх можливе при відповідності адекватних або синонімічних словотвірних моделей в обох контактуючих мовах. Звідси словотвірну семантику східнослов'янських суспільно-політичних термінів не можна розглядати без урахування впливу на неї словотвірної семантики відповідних німецьких термінів. Пор. нім. *Mehrarbeit* — рос. *прибавочный труд*, укр. *додаткова праця*, білор. *прыбавачная праця*; нім. *Durchschnittspreis* — рос. *средняя рыночная цена*, укр. *середня риночна ціна*, білор. *сярэдня рыначная цена*; нім. *Grundmittel* — рос. *основные средства*, укр. *основні засоби*, білор. *аснаўныя сродкі* і под.

Розглянуті східнослов'янські словосполучення, займаючи певну ступінь у класифікації суспільно-політичних понять, залишаються на рівні дериваційних відношень термінологічної системи, термінологічної парадигматики. Цим і визначається їх еквівалентність німецьким термінам. Системність однорідних суспільно-політичних термінів німецької мови з компонентами *Mehr* (*більше*), *Durch* (*через, крізь*), *Grund* (*основа*) еквівалентно передана мотивованими інтерсхіднослов'янськими відповідно з атрибутами *додатковий* (рос. *прибавочный*, білор. *прыбавачны*), *середній, основний*. Регулярна відтворюваність похідних термінологічних словосполучень, передбачена парадигматичною закріпленістю (пор.: *споживна вартість* — *мінова вартість, органічна будова капіталу* — *технічна будова капіталу, основний капітал* — *додатковий капітал* і под), дає право розглядати їх як терміни-фразеологізми, тому що зв'язаність їх компонентів виступає не на синтаксичному, а на лексичному рівні. Звідси висновок — мотивованість суспільно-політичних термінів такого типу передбачена німецькою мовою, однак їх понятійне значення мотивоване всім складом тих компонентів, з яких вони утворені. Крім того, серед українських і білоруських суспільно-політичних термінів немало редуплікованих (подвоєних) кальок,

тобто номінацій, що виникли в результаті калькування російських термінів — творчих калюк відповідних суспільно-політичних термінів німецької мови. У таких випадках є підстави говорити про зовнішньомовну мотивацію з боку російської мови. Зокрема, терміни *засоби виробництва* (білор. *сродкі вытворчасці*), *середній прибуток* (білор. *сяредні прыбытак*), *відробіткова рента* (білор. *адрабатная рэнта*), *земельна рента* (білор. *зямельная рэнта*) є структурними «вторинними» кальками російських «первинних»: *средства производства*, *средняя прибыль*, *отработочная рента*, *земельная рента* від німецьких *Produktionsmittel*, *Durchschnittsprofit*, *Arbeitsrente*, *Grundrente*. Терміни *засоби виробництва*, *середній прибуток*, *відробіткова рента* витіснили раніше вживані українські терміни *средства продукції*, *пересічний зиск*, *робочи рента*, *грунтова рента*, як такі, що відзначаються більшою мотивованістю і гносеологічно, і в аспекті міжсхіднослов'янської мотивації.

Порівняльно-типологічний метод дослідження німецьких і східнослов'янських суспільно-політичних термінів дає можливість виявити одноструктурні і різноструктурні номінації в названих мовах. Для слов'янських мов, зокрема, складні слова менш характерні, ніж для німецької (де вони нерідко виступають семантично як словосполучення), тому аналогами більшості німецьких суспільно-політичних термінів є східнослов'янські словосполучення, які ми відносимо до інтерсхіднослов'янізмів, враховуючи їх однакову структуру, мотивованість, тотожність (нерідко ідентичність) компонентів. Пор.: *Auflangefonds* — рос. *фонд основных средств*, укр. *фонд основних засобів*, білор. *фонд асноўных сродкаў*; *Geldkrise* — рос. *денежный кризис*, укр. *грошова криза*, білор. *грашовы крызіс*. Аналогів такого типу серед суспільно-політичних термінів за нашими підрахунками біля п'ятисот. Однак переважна більшість — одноструктурні словосполучення німецької і східнослов'янської мов, тобто терміни однакової мотивації. Пор. *Wert bilden* — рос. *производить (создавать) стоимость*, укр. *виробляти/створювати вартість*, білор. *ствараць вартасць*.

Деякі німецькі терміни, що передають суть часткових понять капіталістичних виробничих відносин, передаються в східнослов'янських мовах вільними словосполученнями, не зв'язаними парадигматично: *inflatieren* — *випускати надмірну кількість* (паперових грошей).

Немало серед суспільно-політичних термінів східнослов'янських мов лексем, утворених морфологічним і синтаксико-морфологічним способом, мотивованість яких зумовлена німецькими оригіналами: *Mehrerzeugung* — рос. *перепроизводство*, укр. *перевиробництво*, білор. *перевытворчасць*, *Wettbewerbsfähigkeit* — рос. *конкурентоспособность*, укр. *конкурентноздатність*, білор. *канкурэнтаздольнасць*.

Розглянуті терміни дають право стверджувати, що за способами і засобами східнослов'янські кальки німецьких складних і складених термінів не відрізняються від власне східнослов'янських слів і словосполучень, однак мотивовані вони не тільки національними

словами, які стали основою для їх утворення, а й німецькими термінами.

Питання калькування, безумовно, входить у загальну проблему дослідження суспільно-політичних термінів слов'янських мов у плані їх інтерслов'янізації, тому що в результаті калькування в мовах утворюються деривати, тотожні не тільки за своєю семантикою, а й за формою. Утворення міжслов'янських аналогів у системах суспільно-політичної термінології з подібною або однаковою структурою, семантикою і мотивованістю (семантичною, морфологічною, а для стійких словосполучень — семантико-граматичною) фактично є шляхом інтернаціоналізації термінологій різних слов'янських мов. Пор. *Arbeitskraft* — рос. *рабочая сила*, укр. *робоча сила*, білор. *рабочая сіла*, болг. *работната сила*; *Profit, Uberprofit, Durchschnittsprofit* — рос. *прибыль, сверхприбыль (прибавочная прибыль), чистая прибыль*; укр. *прибуток, надприбуток, чистий прибуток*; білор. *прыбытак, звышпрыбытак (дабавачны прыбытак), чысты прыбытак*; польск. *zysk, dodatkowy zysk, czysty zysk*; чеськ. *zisk, nadzisk, čisty zisk*; болг. *печалба, свръхпечалба (принадена печалба), чиста печалба*.

Термінологічні системи характеризуються нормативністю, яка досягається в першу чергу свідомим термінотворенням. Звідси — відсутність у термінологічних системах серед національних її складників поняття немотивованого терміна. Якщо в загальномовній системі словотворення «у мотивованих відношеннях знаходяться слова, одне з яких є мотивуючим, а друге мотивованим»⁸, то в системі суспільно-політичних термінів наявні тільки мотивовані терміни, для яких мотивуючими виступають або загальноживані слова, або терміни цієї ж термінологічної системи, що характеризуються меншою формально-семантичною складністю, напр. рос. *работа — безработица*, укр. *робота — безробіття*, білор. *работа — беспрацоўе*

Враховуючи дефінований характер термінів, не можна повністю погодитися з твердженням В. В. Лопатіна, що «словотвір займається тільки такими семантичними відношеннями, які виражені формально внутрішньослівними засобами»⁹. Що стосується суспільно-політичної термінології східнослов'янських мов — це перш за все переведення шляхом дефініції загальноживаних слів у систему термінів. Виходить, що мотивованість суспільно-політичних термінів має або двосторонній характер — семантичний і формальний (морфологічний, синтаксико-морфологічний, абрєвіаційний, синтаксичний, регресивний способи словотворення), або односторонній — семантичний (семантичний спосіб словотворення).

Мотивованість як синхронічна ознака термінів — відносна ознака як з внутрішньої точки зору, так і в плані соціального фактора. Маємо на увазі різну ступінь морфемної компонентної членності суспільно-політичного терміна, різне їх сприйняття носіями мови, залежне і від їхньої обізнаності в сфері суспільних наук, і від ідеологічної установки підходу до відповідних суспільно-політичних понять. «В умовах морально-політичної єдності трудящих

нашої країни, спільності світогляду виявляється однакове розуміння, чітка визначеність у позначенні явищ і факторів суспільно-політичного життя»¹⁰.

Аналіз суспільно-політичних термінів у ракурсі зовнішньо- і внутрішньомовної мотивації дозволяє стверджувати, що дериваційні мікрогрупи термінів і родо-видові мікросистеми, побудовані за принципом уточнення, диференціації гіперонімів шляхом створення однотипних похідних, складних слів і одноструктурних словосполучень, фактично є каркасом у системній організації суспільно-політичних термінів східнослов'янських мов.

Загальний мовний інтернаціональний каркас визначає спільні закономірності подальшого розвитку суспільно-політичної термінології російської, української і білоруської мов.

У процесі мовного будівництва, формування спільного термінологічного фонду мов основна увага в оцінці суспільно-політичного терміна повинна бути скерована на його інформативну значимість, ідеологічну чіткість, відповідність принципу інтернаціоналізації, співвідношення з загальними поняттями про норму в літературній мові. Сучасні процеси розвитку і функціонування суспільно-політичної термінології вимагають дальшого їх виявлення і вивчення в широкому інтернаціональному контексті, розширення якого передбачається не тільки взаємозапозиченням, але й творенням національних дериватів, зумовлених зовнішньомовною мотивацією.

¹ Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. М., 1977, с. 63. ² Бархударов С. Г. Актуальные задачи лексикографии в области терминов. Проблематика определения терминов в словарях разных типов. М., 1976, с. 16. ³ Винокур Г. О. Заметки по русскому словообразованию.— В кн.: Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. М., 1959, с. 421. ⁴ Кубрякова Е. С. Семантика производного слова. Аспекты семантических исследований. Л.-М.-Ата, 1974, с. 61. ⁵ Ефремов Л. П. Основы теории лексического калькирования. Л.-М.-Ата, 1974, с. 90. ⁶ Енгельс Ф. Анти-Дюринг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори. 2-е вид., т. 20, с. 35. ⁷ Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973, с. 269. ⁸ Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика. М., 1977, с. 22. ⁹ Там же, с. 6—7. ¹⁰ Протченко Н. Ф. Лексика и словообразование русского языка советской эпохи. М., 1975, с. 112.

Надійшла до редколегії 01.04.83

Л. В. БУБЛЕЙНИК, вкл., Луцьк. пед. ін-т

СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЛІВ, СПІЛЬНИХ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА БІЛОРУСЬКОЇ МОВ

Зіставні семасіологічні дослідження, як і розвідки в галузі стилістики, лишаються й на сьогодні актуальними. Вивчення в цьому плані східнослов'янських мов становить складову частину проблеми «Розвиток мов соціалістичних націй СРСР» і характеризується чітким соціолінгвістичним спрямуванням. Зіставний описовий семантичний аналіз дає можливість висвітлити внутрішні закономірності розвитку мов соціалістичних націй на сучасному етапі, спіль-

ні та національно-специфічні ознаки в семантичній системі, про велику роль якої В. В. Виноградов писав: «...Семантична сторона мови являє собою частину її структури і визначає її якість так само, як звукова система мови, її граматична будова або словниковий склад»¹.

Предметом нашого дослідження є українська й білоруська лексика, що співвідноситься за фонеморфологічним складом. Лексичні системи обох мов вирізняються в сім'ї східнослов'янських більшим ступенем матеріальної спільності, що виявляється зокрема при зіставленні синонімічних рядів: вони за кількістю спільних членів стоять на першому місці, порівняно із співвідношеннями російсько-українськими та російсько-білоруськими.

Матеріальна спільність лексичних складів обох мов зумовлена їх походженням і особливостями дальшого розвитку в тісному контактуванні. У. В. Аліченко, характеризуючи шляхи розвитку старобілоруської мови поряд із російською, зазначає, що більша частина давньоруських слів па білоруських землях продовжувала свій подальший розвиток, а па російських не пустила глибоких коренів. Лексика ж старобілоруська та староукраїнська була «майже тотожною»².

Закономірності розвитку значень матеріально спільної лексики в українській та білоруській мовах теж виявляються багато в чому подібними. Найчастіше тут не спостерігається повного розходження семантичних структур корелятів. Не випадковим, отже, є явище відсутності міжмовної омонімії для близькоспоріднених мов; навіть при семантичній дивергенції, як відзначають сучасні дослідники мовних контактів, існують точки зіткнення окремих компонентів значення, семантичних ознак³.

Зіставлення матеріально спільної лексики виявляє також і ті паралельні риси у семантиці, які, диференціюючись діахронічно, приходяться на різні в порівнюваних мовах проміжки часу, — врахування історичного аспекту збільшує аналогію семантичної сфери мов⁴.

Семантичні характеристики матеріально спільних слів демонструють водночас і риси відмінностей. Своєрідність системи «утворення й зв'язку понять, їх групування, їх розшарування та їх об'єднання... у комплексі єдності»⁵ багатозначних слів існує і в близькоспоріднених мовах, хоч і характеризує їх менш яскраво, ніж мови неспоріднені або неблизькоспоріднені.

О. О. Потебня, говорячи про необхідність порівняльного вивчення семантики — не ізольованих слів, а цілих словесних груп, пов'язаних за значенням, — проводив своє дослідження на широкому слов'янському матеріалі. «Мова у справжньому своєму вигляді, — писав учений, — є стільки ж витвір руйнуючої, скільки й відновлюючої сили. Відповідно заміні старих звуків і форм новими, власне значення слова підтримується в пам'яті народній зіставленням цього слова з іншим, яке має подібне до нього основне значення»⁶. У східнослов'янській мовній єдності групи слів, спільних з погляду фонеморфологічного, а також здебільшого і за значенням, вияв-

ляють у своїй частково розбіжній семантичній структурі різні аспекти взаємозв'язку слова-назви і предмета об'єктивної дійсності, лексичного значення й поняття, різні способи зв'язку окремих значень і їх відтінків у багатозначному слові. Випадки повної аналогії у всьому об'ємі значень полісемантичних слів, «симетрія» значень, яка створюється внаслідок накладання окремих ЛСВ корелятивних слів, трапляються рідко. Типовими є асиметричні відношення, які виникають, наприклад, за умови перетину семантичних об'ємів різномовних корелятивів. Так, згідно з даними СУМ⁷ і СБМ⁸, укр. *заховати* і білор. *захавать* збігаються, маючи досить розвинені семантичні структури, лише у двох значеннях, причому з різними функціональними характеристиками останніх: 1) покласти так, щоб інші не могли знайти (основне в українській і похідне, розмовне в білоруській мові); 2) зберегти у попередньому вигляді, зберегти попереднє становище (розмовне в українській мові, на відміну від нейтрального білоруського значення). Однак і співвідносні в цілому ЛСВ відрізняються не тільки стилістичними ознаками, а й способами зв'язку з іншими значеннями, різним ступенем залежності від них, місцем у їх ієрархії, а також за ознаками широти. В інших же значеннях лексеми неспіввідносні: білор. зберегти від погібелі, небезпеки (*Каб за ха ва ц ь жыццё камандзіра, патрэбна ампутацыя*, Паслядовіч); підтримуючи, продовжити існування чого-небудь (*За ха ва ц ь традыцыі*); дотримуючись правил, виконати (*Захаваць дысцыпліну*); укр. поховати (померлого). Часткові розбіжності в співвідносних значеннях виявляються на групі білоруської мови більшою функціональною навантаженістю та ширшими синтагматичними властивостями; пор.: білор. *за ха ва ц ь тайну* співвідноситься з українським фразеологізмом *заховати в тайні*; білор. *за ха ва ц ь ураджай* «зберегти» не реалізує відтінок «зробити недоступним для когось». Подібні семантико-функціональні розходження виникають внаслідок диференціації менш суттєвих ознак або таких, що інакше представлені в іншій мові.

Ці розбіжності спостерігаються і в тих випадках, коли маємо кількісну відповідність значень. Часткові розбіжності демонструють у колі спільної лексики національно-специфічні семантичні видозміни, які відбивають певним чином закономірності семантичної системи мов. Так, укр. *гожий* і білор. *гожы* еквівалентні за своєю семантичною структурою: «1) Гарний. 2) Придатний до чогось», але по-різному реалізують семантичні ознаки, що формують їх лексичне значення. В українській мові найчастіше у вживанні актуалізується ознака звужуючого характеру — про зовнішність людини, а в білоруській ця ознака не виділяється спеціально, існує поряд з іншими — про зовнішній вигляд будь-якого предмета (*А з зялёнькіх галінак, з розных красак і травінак го жы сплетены вянок*, Колас)⁹. Щодо білор. *прыгожы*, це слово, на відміну від свого українського корелята *пригожий*, розвиває більшу кількість значень, причому окремі ЛСВ мають широку амплітуду коливань — від несхвального, оцінного «гарний лише зовні, але без

внутрішнього змісту» («...Засароміўся, што словы выйшлі занадта ўжо прыгожымі...», Кавалеў) до протилежного «такий, що має багатий внутрішній зміст, внутрішньо гарний» (укр. еквівалент *прекрасний*) (...Адданы былі (рэвалюцыянеры) сваёй небяспечнай, але прыгожай і слаўнай справе, Зарэцкі). Слово вживається також як субстантиват, зокрема в термінологічному значенні («Проблема прыгожага»), входить до складу фразеологізмів, характеризується більш розвиненими словотворчими можливостями (пор. формально безеквівалентні в українській мові *прыгожыць, упрыгожваць* «прикрашати»). Врахування дериватологічних зв'язків при зіставному аналізі семантики слова надзвичайно важливе. Д. М. Шмельов вважає, що дериваційна значимість слова може міняти відношення між його синтагматичною і парадигматичною закріпленістю, тобто певним чином пов'язується з лексичним значенням і впливає на нього: «...Кожне слово ... перебуває в дериваційних відношеннях з іншими словами — як по лінії смислових асоціацій, так і по лінії словотвірних ...наближень... Обидві ці лінії не відокремлені, а, навпаки, зливаються в одну «вісь» значення слова («глибинну», якщо хочете, на додаток до «вертикальної» — парадигматичної і «горизонтальної» — синтагматичної...)»¹⁰.

Дериваційні характеристики підтверджують, що білоруські лексеми позбавлені обмежень у сполучуваності, викликаних звужувачими значенневими ознаками, виявляються пристосованими до більш широкої поняттєвої сфери, покривають більш широкий семантичний простір.

Часткова еквівалентність формальних корелятивів виникає при відношеннях їх семантичних об'ємів за принципом включення. На розглянутому нами матеріалі українська лексика порівняно із своїми білоруськими відповідниками виступає як однопозначна або, у всякому разі, як «порівняно однозначна»¹¹. Так, українське дієслово *зичити* має одне значення, що відповідає лиш частині семантичного об'єму білор. *зычыць*. До того ж укр. *зичити*, як показує аналіз конкретних випадків його вживання, переважно реалізує тільки частину семантичних ознак, уживаючись стосовно не будь-яких побажань, а лише добрих (*Почався у Павлові хаті весільний банкет. Чужі люди веселились, зичили моєму дядькові щастя*, Ю. Збанацький). Контексти протилежного типу поодинокі (*І чого ви ото? — Мушха до неї. -- Хіба дитина зла комузь зичить? Все зло не від неї*, Є. Гуцало). Відзначимо, до речі, що не випадково тут вживається слово у риторичному питанні, яке вже містить у собі заперечення: *зла зичити не можна*. Названа семантична ознака наявна і в похідних від дієслова, порівняно нечисленних; вона може бути матеріалізована, виражена в слові розчленовано (*доброзичливий*) або присутня імпліцитно (*зичливий*), аналогічно в іменниках і прислівниках, похідних від наведених синонімічних прикметників (*Мені дорогим був кожнісінький свіжий номер газети — наче щоденне зичливе привітання з добрим ранком*, Ю. Смолич). *Злозичливий* і похідні *злзичливець*, *зло-*

зичливість зареєстровано в СУМ, але без ілюстрацій, що свідчить про те, що вони вживаються рідко. Не наводяться ці слова і в двомовному словнику ¹².

Семантична спеціалізація слів цієї групи пов'язується, як звичайно, з їх експресивно-стилістичними особливостями — слова концентруються здебільшого в письмових формах стилів, відсутні в офіційно-діловому мовленні, — із граматичною спеціалізацією дієслова, яке не має видової пари, не утворює форми наказового способу, дієприкметникової форми; слова відзначаються також порівняно звуженими словотворчими можливостями. Префіксальні дієслівні утворення розійшлись за значенням (*позичити*) або діалектно забарвлені (*А бодай тебе вихром винесло з твоїми дорогами! — невідомо кому в з и ч и в Андрон і взявся витягати з багнуки обо-да, М. Олійник*).

Білор. *зычыць*, крім значення, еквівалентного укр. *зичити*, має ще значення «обіцяти, передбачати щось», яке виникло на основі першого внаслідок метонімічного переносу по схемі «дія та її результат». При цьому білоруська лексема виявляється безеквівалентною на міжмовному рівні. Білоруське дієслово більш навантажене семантично і функціонально, позбавлене стильових обмежень. Ці ж риси простежуються і в групі похідної лексики, навіть тоді, коли формальні кореляти наявні (*Уляцеўшы, бы вихор, у хату, Аляксей Нікалаевіч направіў шевіётавую кепку..., акінуў усіх з ы ч л і в а-в я с е л ы м позіркамі і з хрыпасцю ў голасе прамовіў: — Добры дзень, хлопцы! Кухараў; Вользіны слова — звычайна мяшаніна вясковых жартаў з д о б р а з ы ч л і в а й суседскай крытыкай... Шамякін*).

Повний лексичний паралелізм між порівнюваними мовами порушується внаслідок більшої словотворчої активності наведеної групи лексики в білоруській мові: білор. *зычлівец, зычлівіца* не мають точних формальних відповідників в українській мові (пор. співвідношення білор. *добразычлівец* — укр. *доброзичливець*).

Подібні ж міжмовні співвідношення, навіть при загальній тождності словникових тлумачень, характеризують лексику білоруської мови як більш функціонально навантажену в межах одного значення, з ширшим об'ємом лексичної сполучуваності. Розбіжності створюються, зрештою, завдяки вторинним семантичним ознакам, що відбивають менш суттєві в процесі комунікації ознаки поняття і закріплюються по-різному у взаємодії відтінків значень. Функціонально-семантичні розходження, непомітні при поверховому зіставленні ізольованих слів, властиві насамперед взаємовідношенням лексики близькоспоріднених мов. Так, на перший погляд укр. *полохати* (док. *сполохати*) і білор. *палохаць* (*спалохаць*), маючи лише одне значення «наводити страх, лякати» (відповідно і їх зворотні утворення), видаються повними еквівалентами. Однак білор. *палохаць* значно відрізняється своїми парадигматичними зв'язками: слово виступає, на відміну від свого українського коле-

лята, домінантою синонімічного ряду (*палохаць, страшыць, пу- жаць, спуджваць, пагражаць, гразіць, гразіцца, пастрашаць, адстрашваць*, розм.)¹³. Отже, за своєю активністю, частотністю вживання воно співвідноситься в українській мові не зі своїм формальним корелятом, а з його синонімом *лякати*. В цілому ряді випадків укр. *полохати* не може бути застосоване в перекладі на місці свого білоруського формального корелята, як, наприклад: *Пакой п а л о х а й п у с т э ч а й і м а й к л і в а с ц ю* (Галаван); *Наперад- зе ў Апанаса была невядомасць, яка і насцярожвала, і разам з тым вабіла. Тое ж, што аставалася тут, у Вялікім Лесе, п а л о х а- ла* (Сачанка).

Укр. *полохати* найчастіше сполучується з назвами живих істот у позиції суб'єкта дії, і це дає підставу вбачати в значенні відображення певної цілеспрямованості, намісності дії (*Тьфу, ти, нечиста сила! Злякив! ...тиняється скрізь та людей полоха*, С. Васильченко; *Він ішов по садках полохати закоханих*, О. Гончар)¹⁴. Безперечно, у такому вживанні слід вбачати, внаслідок дифузії різних семантичних ознак, вплив відтінку значення «лякаючи кого-небудь, примушувати схоплюватися з місця, тікати, кидатися врозтіч і т. ін.». Таким чином, міжмовна диференціація еквівалентних слів стосується і в цьому випадку більшої специфічності вживання українського слова, меншої широти його сполучуваності, що обумовлюється наявністю характерологічних, більш складних, звужуючих семантичних ознак.

Аналогічне розходження вторинних семантичних ознак у рамках еквівалентних у цілому ЛСВ спільних слів простежується і у відношеннях укр. *спіткати* і білор. *спаткаць, напаткаць*, які теж ідентифікуються у своїх словникових значеннях: 1) зустріти кого-небудь на своєму шляху; 2) трапитися з ким-небудь, випасти на долю (у 3-й особі). Відзначається також і спільність граматичних ознак: дієслова мають дефектну парадигму виду (тільки доконаний вид), не утворюють форми наказового способу. Але разом з тим білоруські кореляти у співвідносних значеннях ширші, вільніші за своїм уживанням, позбавлені обмежень, викликаних специфічними, ускладнюючими компонентами значення в українських лексемах. Так, у білоруській мові поряд із контекстами, які буквально відповідають українським (*Біда (горе, нещастя, лихо) спіткала — Бяда (гора, няшчасця, ліха) напаткала (спаткала)*) зустрічаємо контексти іншого типу, де реалізується більш широке значення слова «з'явитися, виникнути» — не тільки про щось тяжке, неприємне (*І тут у першы раз Міхала Вось гэта думка на п а т к а л а: Купіць зямлю, прыдбаць свой кут...* Я. Колас)¹⁵. Словникові тлумачення першого, основного ЛСВ білоруських слів також не вичерпують реального функціонування їх у мовленні. Білоруські лексеми, на відміну від українських, покривають більш широкий семантичний простір, не виражають відтінку раптової, несподіваності дії, застосовуються також на позначення цілеспрямованих дій і не тільки по відношенню до людей як їх об'єкта. Особливо-

стями семантики пояснюється і більша частота білоруських еквівалентів у мовленні. Пор.: *Яна ўжо выходзіла з двора на вуліцу, каб спаткаць і вылучыць з чарады сваю карову*, Чорны; *Доўга мы ішлі, таму і пасмялелі ўрэшце, не напаткаўшы ніякай небяспекі*, Марціновіч; *Камера № 1 спаткала нас вясёлымі воклікамі і смехам*, Колас.

Отже, білор. *спаткаць*, *напаткаць* на міжмовному рівні співвідносяться не тільки із своїм формальним корелятом в українській мові, але і з його синонімом, — домінантою ряду *зустріти*. Білоруські лексеми позбавлені емоційно-експресивних нашарувань, характеризують різні стилі мовлення, тоді як український корелят переважно зустрічається в розмовно-побутовому, художньо-белетристичному стилі, у фольклорних творах. Про частоту вживання білоруських лексем та їх нейтральний стилістичний характер свідчать, зокрема, такі контексти, де не відбувається синонімічної заміни навіть у випадках повторень однокоренових слів (*Праз гадзіну ён (Паўлоўскі) спаткаў чалавека на высокім ганку новага драўлянага дома... Паўлоўскі думаў аб спатканні з Наталюю, з дачкою, якое год сем не бачыў. А спаткаў Піліпоўскага...* Чорны).

З активністю вживання білоруських слів, їх нейтральним стилістичним забарвленням, наявністю різнопrefіксальних однокоренових утворень узгоджується така риса, як розчленованість основ порівняно з нерозчленованістю їх корелятів в українській мові.

Цікаво відзначити, що більша семантична навантаженість, функціональна незакріпленість білоруських лексем, спільних з українськими, виявляються і в тих випадках, коли український формальний корелят характеризується більш розвиненою полісемією. Так, укр. *жадати* має чотири значення (хотіти; висловлювати якісь побажання; домогатися чого-небудь у когось; відчувати до кого-небудь нестримне почуття любові)¹⁶, тоді як білор. *жадаць* має тільки два, які відповідають першим двом значенням українського дієслова.

Але важливо разом з тим, що білор. *жадаць* очолює синонімічний ряд у значенні «висловлювати якісь побажання» (СБМ *зычыць* тлумачить посиланням на *жадаць*); в українській мові домінантою є формально неспіввідносне дієслово *бажати*, а *жадати* вживається рідко, відсувається на другий план. Такі функціональні міжмовні співвідношення підтверджуються зіставленням оригінальних та перекладних текстів: *...Пяцёрнай махае каханы клён — Жадае зарабляць адны пяцёркі*, С. Барадулін.— *І зорить клен на тебе з-під долонь, Бажае вчитись тільки на н'ятірки*, М. Вінграновський. СУМ дає позначку *рідко* для похідних *пожадати(ся)*, *пожадання*, *пожаданий*. Щодо білор. *жадаць*, його активність у вживанні пов'язується з регулярністю в утворенні граматичних форм: видові співвідношення *жадаць* — *пожадаць* становлять паралель до укр. *бажати* — *побажати* (*Хочацца пажадаць, каб дзеці і ўнукі герояў... чым хутчэй занялі належнае месца ў новай кнізе...* Пальчэўскі; *Я пажадаў бы сабе самаму і сваім калегам...*, *каб*

гэтае наша жаданне ператварылася ў праўду, каб у недалекім часе савецкі чытач атрымаў тую літаратуру, той мастацкі вобраз, якога ён ад нас патрэбуе, Я. Колас).

Білор. жаданне функцыянальна теж становіць паралель до укр. бажання, а не до формальнага і семантичнага корелята жадання (Пасля гэтай сваёй паперкі ён з вялікай адкрытасцю душы выказваў сваё жаданне у форме просьбы: «Я хачу, каб дзе тут асесці жыць», Чорны; Так нечакана сабраліся так непадобныя адзін на другога людзі, далёкія адзін ад аднога і месцам на зямлі, і прывычкамі, і звычаямі, і жаданнямі, і натурай, Чорны). Формальна безеквівалентным ё праслівінам напажадана (небажана) (Сам колькі разоў папярэджваў: калі ў майстра апертатыйка, непажадана ні скарачаць яе, ні пераносіць, Гродне ў).

Таким чынам, функцыянальна неспіввіднесенасць формальных корелятыв або іх відсутнасць в украінскай мове встановлюе співвідношенне в цій групі лексікі для жадаць — бажати і відпавідно для іх похідных; співвідношенне ж формальна-семантичных корелятыв на цьому фоні спрымаецца як вторынне, доповнююча.

Отже, зіставленне формальна спільнаї, тобто спільнаї за фономорфалогічным складом, украінскай та білорускай лексікі дэманструе значну міру ії семантичнаї подібнасці, яка, протэ, не перыходіт в тотожнасць. Типовымі для багатозначнаї лексікі е перетінаення значень в адному або дэкільках ЛСВ, а також вклучення іх. Однозначні слова характэрызуюцца семантичнаю аналогіяю. Однак пры загальнай міжмовнай відпавіднасці білоруска лексіка характэрызуюцца відсутнасцю спеціалізаці співвідносных значень, а звідси — і більшою функцыянальною шыротаю. Показоваю для міжмовных семантичных відношенъ е лексічна синонімія — констатуемо різні способы розшчэлення, розподілу значень між корелятывнымі кампанентамі синонімічных радъв, що обумовлюе і часткові функцыянальна-семантичні розходженія лексем. У білорускай мове вся повнота смисловаго наваптаженія в процэсі камунікаціі надае на спільну лексіку, в украінскай — ця лексіка виступае лшче як одін із кампанентів синонімічнаго радъу. Ці кампаненти, як правіло, маюць вузке значення і вузку сферу вжывання, емоційна-експресывне забарвленія, вкорыстовуюцца як засіб выраженія естетычнаї інфармаціі в художньо-літэратурному стылі. Інакшэ кажучы, спільна лексіка пры наявнасці синонімічных відпавідных займае в білорускай мове цэнтральнае палаженне, в украінскай — перыферійнае. В дэякых выпадках маемо підставу вважати, що украінскі лексеми відрізняюцца від корелятывных за фономорфалогічным складом білорускых характэрнаю значення, близькым до фразеалогічна зв'язанаго (зичыт, спіткаты та ін.).

Розглянуті прыклады міжмовных співвідношенъ выявляюць формальна-семантичнаю рэгулярнасць білорускых лексем, які вхадзяць до спільнаго фонду в абых порівнюваных мовах. Цю рэгулярнасць вбачаемо в більшій шыротаі парадыгматычных і сннтагматычных зв'язкыв, у граматычнай рэгулярнасці, а також у більшій сло-

творчій активності. При цьому спостерігаємо в групах слів, пов'язаних деривативними відношеннями, паралелізм відтворення значень у похідних словах, тобто більшу семантичну прямолінійність і впорядкованість.

¹ *Виноградов В. В.* Основные типы лексических значений слова.— В кн.: *Виноградов В. В.* Избранные труды: Лексикология и лексикография. М., 1977, с. 168. ² *Аниченка У. В.* Паняця уласнабеларускай лексікі старажытнага перыяду.— У кн.: Праблемы беларускай філалогіі: Тэз. дакл. рэсп. канф. Мінск, 1968, с. 9. ³ Там же, с. 6. ⁴ *Бондалетов В. Д.* Беларускіе арга в их отношении к арга русским и украинским.— У кн.: Тыпалогія і ўзасмадзеянне славянскіх моў і літаратур: Тэз. дакл. і павед. II рэсп. канф. Мінск, 1973, с. 82. ⁵ *Виноградов В. В.* Русскій язык. М.; Л., 1947, с. 14—15. ⁶ Цит. за: *Виноградов В. В.* Труды А. А. Потебни по лексикологии и семасиологии.— В кн.: *Виноградов В. В.* История лингвистических учений. М., 1978, с. 182. ⁷ Словник української мови: В 11-ти т. К., 1970—1980. ⁸ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ти т. Мінск, 1977—1980. ⁹ *Клышка М. К.* Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў. Мінск, 1976, с. 339. ¹⁰ *Шмелев Д. Н.* О третьем измерении лексики.— Рус. яз. в школе, 1971, № 2, с. 10. ¹¹ *Шмелев Д. Н.* Основные процессы в лексике современных восточнославянских языков.— В кн.: Славянское языкознание. М., 1968, с. 396. ¹² Русско-украинский словарь: В 3-х т. Киев, 1970. ¹³ *Клышка М. К.* Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў, с. 339. ¹⁴ Словник української мови: В 11-ти т. К., 1976, т. 7, с. 99. ¹⁵ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: В 5-га т. ¹⁶ Словник української мови: В 11-ти т. К., 1971, т. 2, с. 501.

Надійшла до редколегії 01.10.82

Н. Д. БАБИЧ, канд. філол. наук, Чернівецьк. ун-т

АНТОНІМІЯ У ФРАЗЕОЛОГІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Явища антонімії, на перший погляд (з урахуванням сучасного стану його вивчення), начебто й не створює ніяких проблем, принаймні у сфері лексики: з'ясовано співвідношення змісту й форми антонімічної пари, встановлено понятійні параметри (характеристика в одному плані, але з протилежних боків), виявлено лексичні, граматичні й функціональні (контекстуальні) антоніми та ін. І все ж з'являються цікаві аспекти, на зразок: *провідник* — (*напівпровідник*) — *непровідник*; *світло* — ((*напівсвітло*, (*на*)*півтемно*) — *темно*; *зачинений* — (*напівпричинений*) — *відчинений* та ін.

Є й не розв'язані остаточно питання, наприклад, про причетність до антонімії структур з часткою *не*: *молодий* — *старий* і *молодий* — *немолодий* (*чоловік*).

У фразеології, на наш погляд, проблемність явища антонімії ще існує, незважаючи на те, що написано теж чимало як загальних, так і вузькотематичних праць О. М. Емірової, С. Г. Гавріна, Л. С. Скрипник, В. Б. Синюк, А. С. Аксамітова, Ф. М. Янковського та інших. Невикінченими залишаються питання: джерела антонімічних фразеологізмів, компонентні й структурні параметри анто-

німічних пар, співвідношення фразеологічного значення і значень компонентів-антонімів окремих фразеологічних одиниць та ін. На наш погляд, правильним у пошуках відповіді на ці проблеми є: застосовувати порівняльний метод до фактажу близькоспоріднених мов; вдаватися до синхронічного і діакронічного аспектів дослідження; здійснювати внутрішньорівневий і міжрівневий аналіз.

Не вдаючись до коментування наявних визначень антонімічних фразеологізмів, зауважимо, що визнаємо правильним таке: антонімічними є такі два фразеологізми, які характеризують предмет в одному (семантичному і емоційно-експресивному) плані (за якістю, за дією, за інтенсивністю, за предметністю та ін.), але з протилежних боків. Наприклад, укр. *тримати язик за зубами* — *розпусти ти язика*; рос. *рукой подать* — *за тридевять земель*; білор. *калечка пакаціць* «дати згоду на одруження» — *даць гарбуз* в значенні «відмовити сватам, не погодитись вийти (за когось) заміж»*. З огляду на таке визначення антонімічними не слід вважати фразеологізми типу: *душа в п'яти* «злякатись», «боятись» — *не похлоливого десятка* «відважний, не боязкий»; *на широку ногу* (жити) «розкошувати, бути заможним» — *на коротку ногу* (з кимось бути) «поводитись з кимось фамільярно, запанібрата і под.»; *залишити в (самій) сорочці* «обікрати, обікрасти» — *залишити без сорочки* «осоромити», «викрити»; *свята простота* «наївний» — *міцний горішок* «розсудливий, складний за характером, невіддатливий» та ін. Усі ці конструкції не відзначаються тотожністю контекстів — тобто або характеризують різні предмети, або один і той же предмет, але в різному плані. Не ідентичні контексти мають і конструкції, що творять різні колорити: рос. *чеканить шаг* — *еле ноги передвигать*; укр. *як з води* (рости) — *як з-під сокири* (рости); білор. *конь божы* «тупа, нерозумна людина» — *ўсе разумны паеў* «розумний» (жарт.), хоча семантично вони й протиставляються.

Як переконують наші спостереження над фактичним матеріалом трьох братніх мов, антонімічність фразеологізмів — явище досить поширене. Особливо поширена антонімія серед фразеологізмів, які пов'язані з оцінкою людини і середовища, в якому людина трудиться, до якого виявляє своє ставлення. І це закономірно, оскільки є світ і антиствіт, а рушійна сила розвитку — єдність і боротьба протилежностей. У східнослов'янському фразеологічному арсеналі, що виник на власній основі — як узагальнення життєвого досвіду, практично кожен другий фразеологізм (з грубим узагальненням) може мати свою антитезу або принаймні заперечення (маються на увазі ідіоматичні словосполучення), бо виникли вони як результат спостереження над життям. Значно рідше антонімія виявляється серед запозичених слов'янами фразеологізмів, серед фразеологічних новотворів, серед приказок та ін. Проте до переважної більшості фразеологізмів, які не мають свого

---

* Значення фразеологізмів подаватимемо лише в маловідомих випадках.

антоніма, практично можна знайти у мові антонім-лексеми, тобто протиставлення може мати внутрішньорівневий і міжрівневий вияв. Напр.: укр. *шпигати язиком* «дошкряпати, колоти словами» — *мастити язиком* «догоджати, улециувати»; рос. *заваривать кашу* «спричиняти, розпочати якусь дію» — *расхлебывать кашу* «виправляти становище, завершувати, брати на себе ініціативу»; укр., рос., білор. *хоч кіл на голові теши* «про вперту, стриману (і байдужу) людину» — *палець в рот не клади* «про запальну, агресивну людину»; *вилетіло з голови* «не запам'яталось», *викинути з голови «забути»* — *вбити (собі) в голову* «постійно про щось думати, пам'ятати», *вбилися в голову* «щось запам'яталось і непокоїть» та ін. Як немає повної антонімічності зовнішньої форми (компонентного складу) цих фразеологізмів, так і у внутрішній формі (семантиці) їх теж немає абсолютної протилежності. Це підтверджує все ж наявність взаємозв'язку між змістом і формою у фразеологічних конструкціях.

Фразеологічні одиниці нерідко утворюють синонімічні ряди, тому встановлення антонімічної пари вимагає виявлення спільного семантичного плану (ідентичності контексту) двох одиниць. Так, лексичні антоніми *швидко* — *повільно* мають синонімами такі фразеологізми: *швидко* * — укр. *що є сили, що є духу, з усіх ніг, землі під ногами не чути, без зайвих слів, на зломану голову*; рос. *что есть мочи, во весь дух, со всех ног, земли под собой не чувствуя, без лишних слов, сломя (очертя) голову*; білор. *з ўсёй силы, з ўсёх ног, в увесь дух, зямлі не чуць пад сабою, на злом галавы* та ін.; *повільно* — укр. *тягти гуму, як неживий, з ноги на ногу, нога за ногою, ледве ноги волочити, як мокро горить*; рос. *тянуть резину, как неживой, (переваливаться) с ноги на ногу, нога за ногой, еле ноги передвигать*; білор. *цягнуць гуму, як няжывы, з нагі на нагу, нага за ногоў, ледзве ногі валачыць, як мокрае гарыць*.

Проте як синонімічність лексеми-ідентифікатора і кожного фразеологізму залежить від близькості контекстів, так і антонімічність між парами цих протилежних синонімічних рядів може бути встановлена в ідентичних фразеологічних контекстах, тобто антонімами будуть: *без зайвих слів* і *тягти гуму* (бо: «братися за щось відразу» або «відтягувати, затукувати початок»), *з усіх ніг і нога за ногою* (бо «йти біжучи» і «йти повільно»), але не антонімічні *землі під ногами не чути* «мчатись» і *як мокро горить* «робити щось мляво, повільно, може, нічого не робити». Тобто антонімічні фразеологізми повинні характеризувати один і той же предмет, в одному плані (щодо якості, інтенсивності, ефективності дії, експресивності та ін.), але з протилежних боків. Отже, антоніми слід встановлювати для кожного члена синонімічного ряду зокрема. Природно, що один фразеологізм може мати кілька синонімічних антонімів, кількість яких збільшуватиметься з роз-

---

* Більшість наведених фразеологізмів може мати й інші значення. Слід зважати на це і в інших паралелях.

ширенням мовної сфери (тобто, з виходом за межі одного стилю, за межі літературної мови до народнорозмовного, діалектного мовлення і т. ін.). Напр.: *рукою подати* «близько» — «далеко» — *за тридев'ять земель, куди ворон кісток не заносить, куди Макар і телят не ганяв, неблизький світ, на краю світа, за горами, де чорти «добраніч» кажуть* та ін.

Антонімічність фразеологізмів слід виводити не зі слів-ідентифікаторів, а з внутрішнього образу фразеологічної одиниці (з її цілісного нерозчленованого значення) та зі змісту ідентичного фразеологічного контексту. Так, наприклад, при лексичних антонімічних ідентифікаторах «багато» — «мало» ідентичні контексти матимуть пари фразеологізмів: *хоч греблю гати* — *як кіт наплакав* (про предмети); *непочатий край* — *на один зуб* (про обсяг роботи), але різні контексти сформується з фразеологізмами — *як трави на листу* (про предмети) — *як на макове зерня* (про обсяг) або *на півкроку* (про дію); *по (саму) зав'язку* (напр., справ) — *по кісточки* (про глибину, напр., снігу, пилу, піску та ін.). Ці приклади свідчать про пріоритет внутрішньої форми фразеологізмів, яку слід уважно встановлювати при вивченні системних явищ у сфері фразеології.

Внутрішня форма фразеологізмів — настільки самобутня сфера, що антонімічні одиниці можуть інколи відрізнитися лише часткою *не* (що виступає — в синхронії — не як заперечення, а як елемент створення внутрішньої форми нового фразеологізму). Так, укр.: *близький світ* «поблизу, поряд» — *неблизький світ* «далеко», *як лиш язик повертається* «як сміє?!» — *язик не повертається* «не можу, не змію», *є доля правди* — *правдою і не пахне, битий в тім'я* «нерозумний, обмежений» — *не битий в тім'я* «досвідчений, розумний»; білор. *вока мець* «поважати» — *вока не мець* «зневажати», *блізкі свет* — *неблізкі свет*; рос. *дрогнула рука* «не відважитись на якийсь вчинок» — *рука не дрогнула* «впевнено, рішуче зробити щось», *велика птица* — *невелика птица*. Проте здебільшого частка *не* в структурі фразеологізмів не виступає ні запереченням структури без *не*, ні засобом творення антонімічного фразеологізму, а належить до внутрішньої форми самостійного, окремого фразеологізму. Так, антонімічними не вважаємо значення таких фразеологізмів: укр. *пускати слюзу* «лицемірно виявляти жаль, співчуття», «скаржитись на долю» — *й слюзи не пролити* «стримуватись», «бути черствим»; білор. *просто з моста* «необдуманно, стрімголов щось зробити, сказати» — *не просто з моста* «про якусь серйозну справу (як оцінка її складності)», *воду каламутити* «вносити неспокій, розлад» — *і води не скалмутить* «тихий, смирний»; укр., рос., білор.: *заварити кашу* «спричинити якусь суперечку» — *каші не зварити* «про людину ненадійну, безвідповідальну» та ін.

Проте взаємозв'язок внутрішньої форми і структури фразеологізмів (їх компонентного складу) виявляється по-різному. Наприклад, антонімія компонентів фразеологічних одиниць нерідко творить і антонімічність їхніх значень, які здебільшого не мотиву-

ються (або мотивуються частково) значенням тих компонентів: укр., рос., окремі білор.: *повертатися обличчям* *обертатися спиною*, *не полохливого десятка* — *не хороброго десятка*, *жити своїм розумом* — *жити чужим розумом*, *пливе в руки* *пливе з рук*, *збиватися з пуття* (дороги) — *направляти на дорогу* (путь), *акції падають* — *акції піднімаються*. Ці одиниці не завжди мають слова-ідентифікатори, їх значення передається описово, тому антонімічні компоненти якраз і розмежовують фразеологічний контекст на протилежні поля. Нерідко описові пояснення здійснюються за допомогою синтаксичних словосполучень з антонімічними компонентами: *дати дорогу* «дати можливість проявити себе» — *заступити дорогу* «не давати можливості проявити себе», *одягнути маску* «приховати справжню суть» — *скинути маску* «показати справжню суть», *збивати з пуття* «змінювати чиесь становище в поганний бік» — *наставляти на путь* «змінювати чиесь становище в хороший бік» та ін.

У складі фразеологізмів східнослов'янських мов виступають антонімічні компоненти практично всіх граматичних класів слів: діє слова — укр. *проводити межу* — *стирати межу*, рос. *проводить грань* — *стирать грань*, укр. *язик зав'язати* — *язик розв'язати*, білор. *язик зав'язаць* — *язик разв'язаць*; іменники — укр. *повертатися обличчям* — *обертатися спиною*, рос. *повернуться лицом* — *повернуться спиной*; прикметники — укр. *гаряча голова* — *холодна голова*, *легкий хліб* — *тяжкий хліб*, *легка рука* — *важка рука*, рос. *горячая голова* — *холодная голова* (ум), *легкий хлеб* — *трудный хлеб*, *легкая рука* — *тяжелая рука*, білор. *гарачая галава* — *студзёная галава*, *лёгкі хлеб* — *цяжкі хлеб*; *лёгкая рука* — *цяжкая рука*; займенники — укр., рос., білор. *наш брат* — *ваш брат*, *цей світ* — *той світ*; прийменники (особливо багато випадків) — укр. *за звичкою* — *проти звички* (звичаю), *(гладити) за шерстю* — *(гладити) проти шерсті*, *з царем в голові* — *без царя в голові*; рос. *по обыкновению* — *против обыкновения*, *(гладить) за шерстью* — *(гладить) против шерсти*, *с царем в голове* — *без царя в голове*; білор. *з галавою* — *без галавы*, *(гладзіць) за шэрсцю* — *(гладзіць) супраць шэрсці* та ін. Але в мовах переважають, однак (за нашими спостереженнями), фразеологізми-антоніми, що мають цілком відмінний компонентний склад, відмінну граматичну структуру, що теж переконує в необхідності виходити з внутрішньої форми при встановленні системних відношень у фразеології. Напр.: *триматися в тіні* — *вибратися на світло денне*, *дивитися в оба* *дивитися одним оком*, *буде і на нашій вулиці свято* — *не було зранку*, *не буде й доостанку*, *білими витками шито* — *комар носа не підточить* та ін. Це зумовлено, звичайно, тим, що виникають фразеологічні антоніми не як заперечення якогось пізнаного предмета (його ознаки, дії), а як результат нового пізнання цього ж предмета, але вже з іншого, протилежного підходу, і в процесі індивідуального функціонування ці два значеннядесь зіткнулися (нам не довелося ні в живому мовленні, ні в художніх текстах натрапити на зіставлення в одній

фразі антонімічних фразеологізмів (як це властиве лексемам), очевидно, через образну і емоційно-експресивну специфіку фразеологізмів.

У фразеології, як і в лексиці, основним джерелом появи антонімічних одиниць є об'єктивні (і суб'єктивні) суперечності, що виявляються оформленням у словах і фразеологізмах взаємозв'язку понять і лексичного чи фразеологічного значень. Як не порушується невичерпність матеріального світу від дії в ньому закону єдності й боротьби протилежностей, так невичерпними залишаються і ресурси мови (також і в галузях лексики та фразеології) щодо творення антонімічних одиниць або їх ролі у творенні нових значень. Наприклад, антоніми як компоненти фразеологізмів: укр. *ні за ні проти* «про чинюсь невизначену позицію», *і нашим і вашим* «про людину-лицеміра», *ні взад ні вперед* «без руху, без зміни»; білор. *і нашым і вашым, валіць з хворай галавы на здаровую* «перекладати свою вину на когось», *і ў хвост і ў гриву* «всебічно, надзвичайно активно, рішуче» (гнати); рос. *валить с больной головы на здоровую, хорошая мина при плохой игре, (дела) как сажа бели* та ін.

Взаємозв'язок лексичної і фразеологічної антонімії найвиразніше виявляється в першу чергу у фразеотвірній ролі антонімічних лексем: *змінити гнів на милість, ні дна ні покришки, між небом і землею, правдами і неправдами, альфа і омега*. Усе це випадки, коли поєднанням логічно несумісних, протилежних понять твориться нове, нерозчленоване, цілісне, єдине поняття. Цікаво зауважити, що в деяких фразеологізмах (зі значеннями частково мотивованими) нове нерозчленоване значення містить характеристику невизначеності, половинчатості якоїсь ознаки дії та ін. Напр.: *ні наліво ні направо* «невідомо куди», *ні мертвий ні живий, ані зле, ані добре, ні гніву, ні ласки* та ін. Хоча подібно оформлені структури можуть мати й чітке значення: *ні сіло ні впало* «раптом, несподівано», *ні стати ні сісти* «ніде повернутись», *ні жарко ні холодно* «байдуже», *ні пройти ні проїхати* «про захаращеність: погана дорога, безладдя в приміщенні та ін.» Це теж свідчить про перевагу у фразеології семантичного аспекту над формально-структурним і про специфіку фразеологізації вільних словосполучень у порівнянні з творенням лексичного значення слова.

Антонімічні значення самих фразеологізмів як результат фразеологізації вільних словосполучень (поява їх нерозчленованого, узагальненого значення) поступово закріплюються у мовній практиці як образна оцінка предмета з протилежних боків. Вони є результатом пізнання об'єктивного світу шляхом зіставлення. Напр.: *ані краплі — ціле море, ані душі — як оселедців у бочці, вести перед — пасти задніх, серце на долоні — скрита душа, дірява голова — ходяча енциклопедія* та ін.

Однак антонімічними можуть бути не лише значення двох різнооформлених фразеологізмів, а й два значення одного полісемантичного фразеологізму. Таке розходження фразеологічних значень призводить до їх антонімічності: укр. *аж жижки трусять*—

ся — 1) про велике бажання зробити, придбати що-небудь, 2) про почуття боязні, страху, за вітром полетіти — 1) поширюватись, набути розголосу, 2) безслідно зникнути (також і про погос), підбивати клинці 1) залищатися (до когось), 2) інтригувати (проти когось); рос. *развязать язык* — 1) змусити говорити, 2) говорити й тоді, коли б вже варто замовкнути; *пропускать сквазити пальцы* — 1) зумисне не звертати уваги на щось, 2) прогавити щось, вчасно не помітивши; білор. *без духу* — 1) швидко, жваво, мертвий, *адным вокам (вочкам)* — 1) трішки, недовго (поглянути), 2) ніколи, *хоць рэпу сей* — 1) рівно, чисто, як і не було нічого, 2) дуже брудний (про людину) і под. Це вже антонімія не системна, а функціональна, контекстуальна, яка має певичерпні емоційно-експресивні можливості.

Такими конструкціями багате народнорозмовне мовлення, в усній формі якого оформленню значення сприяють екстралінгвістичні фактори (інтонування контексту, міміка, жести). Напр.: *Кольба би тебе вколола!* (з відповідною інтонацією і у відповідних ситуаціях) вживається і як прокльон і як схвальний вигук заохочення (напр., до продовження веселої розмови), *Качка би тебе копнула!*, *Щоб ти так здоров був!*, *Кат бери!* — виражає почуття незадоволення, захоплення, примирення, *Бог з тобою!* — 1) хіба так можна, навіщо?, 2) гаразд, хай буде так!

Як переконує фактичний матеріал, антонімічні фразеологізми переважно спільносхіднослов'янські або принаймні спільні для двох мов (української і російської, української і білоруської, російської і білоруської). Проте чимало фразеологізмів-антонімів є специфічними для тієї чи іншої мови. Ця специфіка виявляється:

а) у характері внутрішньої форми, зумовленої самобутніми шляхами, способами фразеологізації вільних словосполучень, напр.: укр. *мов гаву ковтнути* «бути мовчазним» — *теревені правити* «базікати»; рос. *семимильними шагами* — *черепашьими шагами*; білор. *лынды (бінды, б'удзікі) біць* «дармувати» — *гараваць як вол*; укр. *голий, як бубон*; білор. *голы, як бізун* «бідний» — як калитка «багатий»;

б) у характері окремих лексико-граматичних форм, специфічних для кожної із мов, напр.: укр. *до добра — не до добра*, рос. *к добру — не к добру*; укр. *гладити за шерстю* — *гладити проти шерсті*, рос. *гладить по шерсти — гладить против шерсти* (білор. *супраць шэрсці*); укр. *до ладу — дурниці пороти*, рос. *в лад — чепуху пороть*; білор. *да ладу — глупства паросць*; укр. *до зарізу* (рос. *по зарез*) — *як собаці п'ята нога* (білор. *як сабаку пятая нага*);

в) в особливостях семантики близькозвучних фразеологізмів (можуть не збігатися значення подібних за компонентним складом фразеологізмів), напр.: білор. *хоць рэпу сей* — 1) «рівно, чисто, як нічого не було», 2) «дуже брудний» (про людину); укр. *хоч ріпу сій* — лише «дуже брудний»; білор. *мець вока* (на когось) «поважати, прихильно ставитись»; укр. *мати око* (на когось-щось) «мати намір якомсь використати»; білор. *вока не*

миць «бути незадоволеним, неприхильним до когось», в українській мові не вживається.

Отже, явище антонімії фразеологічних одиниць і значень окремих багатозначних фразеологізмів діалектично обумовлене, адже «роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його ... є суть (одна з «сутностей», одна з основних, коли не основна, особливостей або рис) діалектики»¹. Тому закономірно, що в антонімії близькоспоріднених мов виявляється цілий ряд спільних тенденцій, а специфічні явища залежать від шляхів фразеологізації та особливостей лексичної і граматичної систем кожної із братніх мов. Щодо взаємозв'язків фразеологічної антонімії з лексичною, то вони різняться в першу чергу співвідношенням змісту і форми у фраземі та лексемі, граматичною структурою антонімічних лексичної і фразеологічної пар, стилістичними можливостями та ін.

¹ *Ленін В. І.* До питання про діалектику.— Повне збір. творів, т. 29, с. 298.

Надійшла до редакції 12.02.83

ФОНЕТИКА

М. А. ЖОВТОВРЮХ, д-р філол. наук, Ін-т мовознавства АН УРСР

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕПАЛАТАЛІЗАЦІЮ ШИПЛЯЧИХ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

В історії української мови, як і багатьох інших, існує ще багато нерозв'язаних, дискусійних питань і кожна нова, добре обґрунтована думка, що якоюсь мірою наближає нас до повнішого пізнання природи того чи іншого явища в історії мови, завжди заслуговує на серйозну увагу. Досі є ще чимало не розв'язаного, до кінця не пізаного і в питанні депалаталізації шиплячих в українській мові, явищі досить складному, нерівномірно відбитому в її сучасних народних говорах.

Проблема депалаталізації шиплячих в українській мові мало привертала до себе увагу дослідників, вона здебільшого розглядалась у загальних працях з української історичної фонетики, спеціальні ж студії, присвячені їй, до останнього часу були майже відсутні зовсім. Чи не першою невеликою публікацією М. М. Пещак «Ствердіння шиплячих приголосних в українській мові»¹ започатковане спеціальне дослідження цієї проблеми. Відносно недавно з'явилася і дещо ширша стаття про депалаталізацію шиплячих в українській мові А. М. Залеского².

Думається, не втратило свого важливого значення традиційне в науці положення, за яким при вивченні історії мови потрібно спиратися на достовірні свідчення всіх наявних джерел, а не орієнтуватися лише на якесь одне з них, хай би й найавторитет-

ніше, й ігнорувати всі інші. Лише за таких умов теоретичні узагальнення й висновки дослідника будуть більш обґрунтовані й аргументовані, отже, й ближчі до істини. Дехто з дослідників безпідставно намагається розв'язати поставлене питання з історичної фонетики української мови на основі свідчень одних лише сучасних народних говорів та фіксацій їх окремими діалектологами й фольклористами в минулі десятиліття нашого століття.

При дослідженні депалаталізації шиплячих української мови закономірно виділити процеси насамперед загальні, інтердіалектні, властиві не одному, а багатьом її говорам, такі, що становлять специфіку українського консонантизму, притаманні українській мові як засобу спілкування певної етнічно-суспільної єдності — українського народу. Особливої уваги заслуговують ті явища у ствердінні шиплячих, що зумовлені якимись частковими, локальними причинами і не стали визначальною особливістю консонантизму української мови як певної суспільно-лінгвістичної одиниці.

До інтердіалектичних процесів, що визначили загальну специфіку артикуляції шиплячих в консонантизмі сучасної української мови, належать депалаталізація **ж, ш, дж, ч** у позиції абсолютного кінця слова, перед іншим приголосним та перед голосними **е** (етимологічним та з **ь**), **и, а, о, у** і збереження напівпалатальності перед **і** та подовжених, що історично виникли з **-ж'й-, -ш'й-, -ч'й-**.

Як свідчать матеріали Атласу української мови, а також численні діалектологічні дослідження, депалаталізація шиплячих у названих позиціях властива всім українським говорам, крім південної частини гуцульських, що зберегли давню, ще спільнослов'янського походження, м'якість усіх шиплячих і в усіх позиціях: *ні́ж, ву́ж, зва́ж, йі́ж, ті́жден', служба, ва́жко, т'а́жко; това́риш, ваш, хо́диш, не ру́ш, шма́т, ду́шно, до́шка; ганда́ж, джа́м'і́л'; ні́ч, кли́ч, помбо́йч, рі́чка, ячм'і́н'; же́ніти, кри́жен', дуже́, сма́жений; шерс'т', ше́лест, ше́ршен', ше́сті; дже́рело́, дже́ркотати́; чебре́ц', прізви́ще, чека́ти, уче́н'; жи́то, жи́ти, дужий, но́жик, сма́жити; шийа́, широ́кий, ші́ти, на́шим, ру́шити; джигу́н; число́, чи́ж, чий, чита́ти; са́жа, д'іжа́, жа́ба, жа́л'; ми́ша, гру́ша, лі́йша́, лоша́к, шанува́ти; кача́н, ча́с, поча́ток; жо́лоб, лу́жок жо́бутий; шо́ук, пишо́н, пішо́б; чо́рт, чо́рний, сучо́к; жу́к, жу́рба́, ко́жух, ка́жу; шум, ко́шыл'а, ва́жу; джа́ура; чу́б, ка́чур, чу́ти; у гуцульських говорах: мо́жеш', хо́чу, джа́р'е'ло́, руш'ні'к, чо́му, кл'уч', джа́м'і́л'³.*

На фоні цієї загальної закономірності виділяються часткові явища в депалаталізації шиплячих української мови, які носять локальний характер. Одні з них уже знайшли задовільне пояснення, інші ж ще чекають його від діалектологів та істориків мови. Так, наприклад, у багатьох середньонаддніпрянських, східнополтавських, західнослобожанських, деяких степових, середньополіських і східнополіських говорах при депалаталізації шиплячих

перед а в інших позиціях (*лежати, м'ішати, кричати, межá, грішá, кри́ча*) у позиції перед закінченням *-ат'* третьої особи множини дієслів другої дієвідміни та перед закінченням *-а* іменників четвертої відміни шиплячі ж, ч, ш зберігають м'яку вимову: *б'іж'át', леж'át', мнóж'ат', сп'іш'át', см'іш'át', гріш'át', крич'át', волóч'ат', бáч'ат', ускóч'ат'; ведмеж'á, лош'á, курч'á* (іноді паралельно з твердою: *б'іжáт', сп'ішáт', кричáт'*). Загальмування процесу депалаталізації шиплячих у цих позиціях пояснюється, як на це звернув увагу ще О. О. Шахматов, аналогією їх до інших м'яких приголосних, що перебували в таких же умовах: *б'іж'át'* — аналогія до дієслів типу *лет'át', нóс'ат'*; *лош'á* — аналогія до іменників типу *тел'á*⁴.

Дехто наявність м'яких шиплячих перед закінченням III ос. множ. *-ат'* пов'язує з викопанням ними «форморозрізняльної функції: *кричáт'* — інфінітив, *крич'át'* — III ос. множ. теп. ч.»⁵, отже, вважає, що «одну з причин гальмування процесу депалаталізації шиплячих у дієслівних формах III ос. множ. теп. часу слід вбачати в намаганні зберегти розрізнення цих форм і форм інфінітива» на *-т'* й «уникнути тим самим небажаної омонімії»⁶. Проте надавати цьому фактові якогось важливого значення в загальмуванні процесу депалаталізації шиплячих у дієслівних формах третьої особи множини теперішнього часу немає, думається, будь-яких серйозних підстав, по-перше, тому, що в цій позиції м'які шиплячі відомі не тільки в говорах, яким властивий інфінітив на *-т'* (*лежáт'*), а й тим, у яких він має форму на *-т* і *-ти* (*лежáт, лежáти*); по-друге, в багатьох говорах, яким властивий інфінітив на *-т'*, шиплячі в дієслівних формах третьої особи множини теперішнього часу все ж стверділи, таким чином, ареал м'якості шиплячих у дієслівних формах третьої особи множини теперішнього часу і ареал інфінітива на *-т'* повністю не збігаються; і, по-третє, в українській мові інфінітивів на *-ат'* (*лежáт', кричáт', стирч'át', мо́ж'át', тр'ішч'át'*), що їх форма може збігатися з формою третьої особи множини, обмежена кількість, а значна більшість дієслів з м'яким у говорах шиплячим перед закінченням третьої особи множини теперішнього часу творяться від інфінітивів іншої структури: *бігти* — *б'іж'át'*, *смажити* — *смáж'ат'*, *сушити* — *сúш'ат'*, *душити* — *дúш'ат'*, *кришити* — *крíш'ат'*, *крушити* — *крúш'ат'*, *мочити* — *мóч'ат'*, *лічити* — *л'іч'ат'*, *трошити* — *трошч'át'* і т. д.

До локальних фонетичних явищ належить також м'якість шиплячих перед е, е^н, и, и^е, и^і, і, і^н з давнього а (← а, ѣ), поширена в покутсько-буковинських, наддністрянських, надсянських, східно-карпатських і деяких інших південно-західних говорах: *ж'éба, ш'éпка, душ'é, д'іш'é, лош'é, крич'éти, держ'éти; ж'éнба, ш'éнка, душ'и^е, че^{нс}; ж'и^{ба}, ш'ипка, душ'и^і, ч'и^с; ж'и^еба, ш'и^епка, душ'и^е, ч'и^ес; ж'и^иба, ш'и^ипка, душ'и^і, ч'и^іс; ж'и^иба, ш'и^ипка, душ'и^и, ч'и^ис; ч'éсу, ч'и^{су}*⁷ і т. д. Їх депалаталізація у такій позиції затримується аналогією до інших м'яких приголосних перед е, и, і, е^н... з давнього а: *з'ет', т'éжко, хóд'ет, л'еглá*.

Проте загальна тенденція до ствердіння шиплячих приголосних в українській мові й у такій позиції зумовлює їх поступову депалаталізацію, що відбивають окремі сучасні західноукраїнські говори в позиції перед е та и з а: пор. *ши'пка, ше'пка, души', ми-же'н, ми'жи'є, качита, лоши'та, жеворонок, качи'н, ганчи'р. кричет, кричи'є'ї, лижети* (=шапка, душа, межа, качата, лошата, жайворонок, качан, гончар, кричати, кричав, лежати); *жилó, жили'ва, чистува́ти* (=жалó, жалі'ва, частува́ти) ⁸.

М'якість шиплячих у певних позиціях іноді зберігається на дуже обмеженому діалектному ареалі, наприклад, м'якість *ж', ш'* перед *а* в говорах долини р. Рускови на Закарпатті (*де́рж'ало, ж'алó, ж'ал', ж'ати, держ'ати, меж'а, са́ж'а, ш'апка, но́ш'и* при *хо́жу, ви́жу, но́шу, пі́шу*) ⁹; в окремих покутсько-буковинських, наддністрянських, надсянських і гуцульських, у яких *а* після *ж', ш'* не трансформувалось в *е, и, і* (*са́ж'а, леж'ати, ш'апка*. — АУМ, т. 2, к. 112); у бойківській говірці с. Лімни Турківського р-ну Львівської обл. (*ж'а́ба, пр'а́ж'а, са́ж'а, мійш'ача*) ¹⁰, хоч взагалі бойківським говором властива тверда вимова всіх шиплячих, крім, звичайно, перед *і*¹¹; на бойківсько-лемківському пограниччі (*са́дж'а, цудж'а́, д'іу́ч'а, ч'асом*) ¹²; у говорах Берестейщини: *ш'ап-ка, души'а, ж'а́ба, ж'ал', ирж'ати, дирж'а́ї, ч'а́ша, ди́ч'а́та, садж'а́-ти* ¹³. Ареально обмежена асимілятивна м'якість шиплячих у позиції перед іншим м'яким приголосним у закарпатських говорах північно-західної Мукачівщини (*ніж'н'і, бліж'н'і, ка́ш'л'у*) ¹⁴ та вимова м'яких *ж', ш'*, що виникли «внаслідок зміни дуже палатальних африкат *ч', дж'* в *ш', ж'*» у говорах південнолемківських, нівденногуцульських і окремих закарпатських у долині р. Тур'я й на півночі від Ужгорода (*ш'и=чи, ш'улув'ік, криш'а́ї, стири'а-ти, виж'у, хоч служити, положу, кожух*) *ш'*: (*ш*), зрідка також і в буковинських, на місці *шч'*: *ш'*: *ур* (=щур), *замаш'ена, куш'и-ти, ш'ербатий* і *ш'ербатий, ш'ітка* і *ш'ітка* ¹⁵, *дош'*: *дош'*, *дош':ом* і *дож'ом* (АУМ, т. 2, к. 111).

Африкати *дж'* і *ч'*, як приголосні складнішої артикуляції, процесові депалаталізації піддаються, звичайно, дещо повільніше, ніж шиплячі фрикативні, але їх ствердіння теж поширилось на всі українські говори, крім окремих периферійних, хоч вони втратили давню м'яку вимову й менш послідовно, як *ж'* і *ш'*.

Найпослідовніше депалаталізувалися *дж'* і *ч'* у позиції перед голосними *е* (етимологічним і з *ь*) та *и*. Лише зрідка в такій позиції трапляється м'який або напівном'якшений *ч* в окремих степових говорах: *ч'егі́р'і* (поряд з *ч'обти́р'і, чотири, чотир'і*), *молод'ч'ий, ч'истий*.

В абсолютному кінці слова, перед іншим приголосним та перед голосними *а, о, у* депалаталізація африкат *дж', ч'* у деяких говорах завершилася майже повністю (подільські, волинські, північноукраїнські), а в деяких відбувається повільніше. Поряд з

твердим ч у багатьох південно-східних (середньоадніпрянських, східнополтавських, західнослобожанських, степових) вимовляється й ч': *жоўч — жоўч', багáч — багáч', дошч — дошч', нóчви — нóч'ви, качáн — кач'áн, чóвен — ч'óвен, чужíй — ч'ужíй, печúт' — печ'úт', лечú, тремчú — леч'ú, тремч'ú*. Говори з м'яким ч' в такій позиції, як правило, не становлять великого суцільного масиву, а розкидані по південно-східній діалектній території меншими чи більшими острівцями, причому приголосний ч в них часто не палатальний, а напівпалатальний. М'який ч' на кінці слова, перед іншим приголосним і перед а, о, у зрідка спостерігається також у буковинських, гуцульських, окремих закарпатських говорах (*багáч', гонч'áр, крич'áй', стирч'áти* — АУМ, т. 2, к. 113), також у південнолемківських, а іноді й у бойківських: *ч'ас, ч'óрний, доч'кá*¹⁶.

На невеликому ареалі на межі північнополтавських і слобожанських говорів, приблизно між містами Ромни і Суми, спостерігається м'яка вимова, поряд з твердою, африкати дж' у дієслівних формах І ос. одн. теп. часу (*ходж'ú, будж'ú, водж'у, сидж'у* і *ходжу, буджу, воджу, сиджу*), іноді вона переноситься й на ж' (*хож'ú, буж'ú...*). Часто тверда та м'яка вимова дж і м'яка ж' у цій позиції співіснують у тому самому говорі з д': *ходжу — ходж'ú — хож'ú — ход'ú* (АУМ, т. 1, к. 254). Співіснування вимовних варіантів дж, дж', ж' і д' у дієслівних формах першої особи однини теперішнього часу, засвідчує в говорі с. Бацмани Роменського р-ну Сумської області з переджовтневого періоду П. А. Гнедич: *посаджу, уладжу, розсуджу, обходжу, уходжу, гладжю — хожю і ходю, сажю, розбужю, сліжю*¹⁷. Не виключено, що аналогія до форм на -д'у якоюсь мірою впливає на гальмування депалаталізації в розглянутій позиції африкати дж' і відповідно фрикативного ж'.

Шиплячий дж' трапляється іноді, головним чином у деяких степових говорах, у слові *бдж'ола* паралельно з *пч'ола*.

Отже, фактичний матеріал дає підставу для висновку, що сучасні говори української мови, за винятком лише окремих периферійних, відбивають загальні для всіх процеси депалаталізації шиплячих і локальні, позиційно зумовлені й територіально обмежені, отже, не можна припускати, нібито такий процес міг спонтанно зароджуватись у різних говірках¹⁸.

Писемні пам'ятки староукраїнської мови депалаталізацію шиплячих в абсолютному кінці слова та перед іншим приголосним відбивали написанням ъ після літер на їх позначення, у позиції перед и написанням літери ы, а перед голосним е написанням, як на це звернув увагу ще І. В. Ягич, літери о замість е¹⁹. Тверду вимову шиплячих староукраїнські пам'ятки зрідка засвідчують ще з XIV ст.: *шыроко, жыдычына, чыжовку* (Луцьк. гр., 1322), *речъ, старыый, жыто, чый* (Вислицьк. статут, 1347), *жыдоу* (ССУМ, 1388), *жыдове, жыдовскака, чынимо* (ССУМ, 1389), *пришодъши*

(Гал. гр., 1393), *лжы* (Київ. псалт., 1397). У XV ст. такі свідчення вже представлені дуже багатьма прикладами: *жоуржъ* (Молд. гр., 1409), *нашъ* (Молд. гр., 1422), *купичъ* (Гр., 1429), *чыныти* (ССУМ, 1430), *дѣдичомъ* (Молд. гр., 1433), *чынымъ* (ССУМ, 1433), *ажъ, ижъ, такъ жъ* (Гал. гр., 1435), не хочащо дати (Гр., 1435), *почтеть* (Гр., 1440), *животомъ* (ССУМ, 1442), *микотичъ, расколевичъ, шандромичъ* (Молд. гр., 1446), *бартошъ, живота, мужыло, нашымъ, причынаем, оуслышытъ, оучынити, хотячы, чынити, чтоучы* (гал. гр. 1454), *межъ, щожъ, ти жъ, протожъ, нашъ, старостичъ, Худичъ, Хринковичъ, Левичъ, Микачъ, Уоличъ* (Молд. гр., 1456), село *нашо* тулины (Київ. гр., 1457), *рѣчкою, рѣчку, рашъковъку* (Київ. гр., 1459), *Ходковичъ* (Вол. гр., 1464), *будущый, нашихъ, речоными* (Луцьк. гр., 1481), *шырокими* (ССУМ, 1482), *въ жытьи* (ССУМ, 1494), *Чыгиревщину* (ССУМ, 1495) і ряд інших. А в наступні століття орфографія, що відби-вала твердість шиплячих у зазначених позиціях, стала вже зви-чайною (див. Описи Черкаського, Канівського, Вінницького, Чор-нобильського, Остерського замків 1552 р., «Актову книгу Жито-мирського міського уряду» кінця XVI ст., «Розмову», бл. 1575 р., «Лексис» Л. Зизанія 1596 р., «Лексикон» П. Беринди 1627 р., «Си-ноніму славенороську» XVII ст., «Граматику словенську» І. Уже-вича 1643 і 1654 р.р., Листи Б. Хмельницького та ін.). На підставі цих свідчень дослідники вважають, що депалаталізацію шипля-чих в українській мові можна датувати XIV²⁰ або XV ст.²¹, при цьому завжди зазначаючи, що це явище на той час ще не пошири-лось на всі її діалекти, а іноді додаючи, що таке датування при-близне. Існує думка, що ствердіння шиплячих перед а, у відбува-лося дещо повільніше. Є. К. Тимченко вважав, що депалаталіза-ція шиплячих «перед е та и, що стоїть у зв'язку з депалаталіза-цією всіх звуків перед цими голосними» відбулася до XIV ст., а ствердіння їх перед а і у діалектно, певно, «завершилось до XV ст.»²². На думку М. М. Пещак, «переломним періодом, коли закон ствердіння шиплячих набув активної дії», було, напевне, XV ст., бо саме «в літературних пам'ятках кінця XV -- початку XVI ст., всупереч традиційному характерові письма, «домінуючи-ми стають написання сполучень жа, ча, ша, жу, чу, шу, а нерідко жы, чы, шы, що, безперечно, говорить уже про твердий характер шиплячих». Таким чином, робить вона далі висновок, «колишнім спільнослов'янським м'яким шиплячим приголосним у сучасній лі-тературній мові і в переважній більшості діалектів української мови відповідають тверді шиплячі приголосні, які розвинулися не раніше XV і не пізніше XVI ст.»²³. Її погляд на час ствердіння шиплячих стосується не лише позиції ж, ш, ч перед а, у, а й перед е та и.

Якщо ми звернемося до писемних пам'яток староукраїнської мови, то вже в XIV ст., поряд з традиційними написаннями типу *дворищю* (Гр., 1349), *кунчиюю шюбу* (Гр., 1378), *оуслышю, пе-чальт* (Гр., 1386), *держати* (Гр., 1388), *нашю* (Гр., 1391), *жалова-ли* (Гр., 1393), *шаткове, тысяча, прислушалю, маршалко* (Гр.,

Гр.), знайдемо й такі, як *слушаєть* (Гр., 1349), *княжа, печать* (Гр., 1366), *прислушаєть, наша, оу ты часы, держати, здержат обичах* (Гр., 1388), *крылошаны, дворища* (Гр., 1391), *державѣ* (Гр., 1393), *нашу печать* (Гр., 1394) і подібні, що свідчать про твердість шиплячих перед а та у. Звичайно, написань жа, ша, ча і жу, шу, чу у XV ст. значно більше і вони вже переважають. Орфографія пам'яток, як відомо, фонетичні зміни відбиває з певним запізненням, тому можна припустити, що твердість шиплячих перед а та у в частині українських діалектів у XV ст. вже була відома. Відбиття такої вимови у пам'ятках з ширської території дозволяє зробити цей висновок.

У науковій літературі не раз висловлювалась думка, що депалаталізація шиплячих в українській мові пов'язана з деякими іншими фонетичними процесами, зокрема з утратою після них зредукованого ь, зміною давнього голосного і в и, ствердінням інших приголосних перед е тощо²⁴. Причому піде цей зв'язок не розглядався як причина депалаталізації шиплячих, а лише як умова, в якій вона відбувалась. Причину ствердіння шиплячих справедливо вбачають у надлишковості їх палатальної артикуляції у фонологічній системі давньоруської і української мов, оскільки палатальність при відсутності функціонального протиставлення м'яких — твердих шиплячих у ній «була функціонально іррелевантною рисою», а тому «активізувала свою дію загальнономвна тенденція до заощадження артикуляційних зусиль, кінцевим результатом якої й була диспалаталізація шиплячих»²⁵. Немає сумніву, що до занепаду ь артикуляційна надлишковість м'яких шиплячих у давньоруській мові теж існувала, у її фонологічній системі опозиція твердий — м'який шиплячий була відсутня, палатальність шиплячих і тоді була функціонально іррелевантною рисою, і все ж їх депалаталізація, зокрема в позиції перед ь, не відбувалась; це тому, що для реалізації загальнономвної тенденції до усунення надлишковості, до заощадження артикуляційних зусиль тоді ще не було умов, бо зредукований ь, голосний переднього ряду, вимагав м'якшення попереднього приголосного. І лише як він занепав, у цій позиції створилися відповідні умови для виявлення названої вище загальнономвної тенденції. Отже, зв'язок ствердіння шиплячих із занепадом зредукованого ь, думаю, очевидний. А те, що не всі приголосні стверділи в позиції перед колишнім ь, то це легко пояснюється не однаковим статусом їх у фонологічній системі давньоруської і української мов.

Зв'язок депалаталізації шиплячих в українській мові з процесом злиття давніх і та ы в сучасний голосний і заперечується тим, що «у надсянських говірках української мови та в польській, в білоруській і російській мовах шиплячі стверділи (в останній лише ж і ш), хоч давні і та ы збереглися у них незмінними», а також і тим, що «в деяких карпатських говірках української мови виявлено, навпаки, залежність континуантів давнього і від диспалаталізації шиплячих, зміщення їх артикуляції в крайню задню позицію: *жыто, шыто*»²⁶.

Це заперечення, думаю, знімається тим, що вимова після шиплячих **ы** на місці давнього **і**, відома надсянським, лемківським і деяким закарпатським говорами (*жыто, шыто, шыѳа, чый, чысто* і т. д.), виникла уже після того, як відбувся процес зміни етимологічного **і** в **и**. Доказом цьому є те, що така вимова охопила в окремих закарпатських говорах не тільки голосний на місці етимологічного **і**, а й голосний **і** секундарний, причому не тільки в позиції після шиплячих, а й після інших приголосних: *выл, кын', мыст, стыл, снып, пр'иныс* та ін.²⁷ Зумовленість її веляризацією попереднього приголосного не може викликати якихось заперечень, але вона не може служити й аргументом проти зв'язку депалаталізації шиплячих із зміною давнього **і** в сучасний голосний **и**, оскільки виникла пізніше від цього процесу. Зате на користь погляду про зв'язок ствердіння шиплячих з пересуванням артикуляції і в зону сучасного **и** промовляють окремі північні та деякі закарпатські українські говори, в яких етимологічний **і** зберігся й перед ним приголосні, в тому числі й шиплячі, не втратили палатальної вимови²⁸.

Перед **и** (←**і**) та перед **е** (←**е, ь**) депалаталізувались в українській мові всі колись м'які та напівм'які приголосні, не залишились ізольованими в цьому процесі, звичайно, й приголосні шиплячі. Л. А. Булаховський писав: «Немає сумніву, що фонетичні тенденції української мови відносно **е** та **и** йшли в напрямку ствердіння перед ними приголосних»²⁹. Його висновок, треба думати, не втратив свого значення й у наш час.

Позиція шиплячих перед **а, у** сама по собі не вимагала їх депалаталізації, оскільки перед **а, у** вживані в українській мові як тверді, так і м'які приголосні. Треба думати, що процес ствердіння шиплячих у такій позиції розпочався трохи пізніше, певно, тоді, коли він набув уже в ній певної інтенсивності, а отже, й охопив своєю дією всі позиції українських шиплячих, крім, звичайно, перед секундарним **і**; на шляху ж його поширення не стояло ніяких перешкод, бо протиставлення м'якості—твердості шиплячих фонологічно зовсім не було навантажено. Може, саме цим пояснюються окремі випадки лексикалізації м'якого **ш, ж** у позиції перед **а** (пор. *ш'апка, ш'анувати, ж'ал'* в окремих говорах при твердості **ш, ж** перед **а** в усіх інших словах) або й взагалі послідовно м'яка вимова всіх приголосних шиплячих перед **а**, як то є в згаданих раніше берестейських говорах. Не виключено, що саме в цьому полягає причина депалаталізації подовжених шиплячих перед **е** (*бездорож:е, ключ:е* північні говори) при м'якій чи напівм'якій вимові їх перед **а** (*бездор'іж'а, ключ'а* — південно-східні говори).

Фонетичні зміни відбуваються в мові не ізольовано, а, як правило, пов'язані з іншими і самі зумовлюють інші зміни. Системний підхід до вивчення мови саме й вимагає на це зважати, при цьому не забуваючи, зрозуміло, про фонологічний аспект розглядуваного явища. Отже, й процес депалаталізації шиплячих, що, як на це не раз уже зверталася увага в науковій літературі, «не мав

фонетичного значення, оскільки ні в давньоруській, ні в українській мові не була відома опозиція їх за диференціальною ознакою твердості м'якості»³⁰, а викликані загальноомовною тенденцією до економії артикуляційних зусиль, до усунення артикуляційної надлишковості, міг відбуватися лише на певному історичному етапі мовного розвитку, коли завдяки іншим фонетичним процесам створилися для цього відповідні умови.

¹ *Пецак М. М.* Ствердіння шиплячих приголосних в українській мові.— Укр. мова в школі, 1958, № 3, с. 10—15. ² *Залеський А. М.* Причини ствердіння шиплячих в українській мові.— Мовознавство, 1932, № 5, с. 48—58. ³ *Кобилляньский Б.* Гуцульський говір у його відношенні до говору Покуття.— Український діалектологічний збірник. К., 1928, кн. 1, с. 42—43. ⁴ *Шахматов О. О.* Короткий нарис історії української мови.— В кн.: *Шахматов О. О., Кримський Аг.* Нарис з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв. К., 1924, с. 72. ⁵ *Филіппови А. И.* Говори Прилукини Чернігівської області: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. К., 1959, с. 10. ⁶ *Залеський А. М.* Назв. праця, с. 56. ⁷ *Матвіяс І. Г.* Групування говорів української мови.— В кн.: Структура українських говорів. К., 1982, с. 46, 47, 53. ⁸ *Шило Г. Ф.* Південносхідні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957, с. 36—41; *Залеський А. М.* Вокалізм південно-західних говорів української мови. К., 1973, с. 113. ⁹ *Панькевич І.* Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Прага, 1938, с. 132. ¹⁰ *Бандарівський Д. Г.* Фонетичні особливості бойківських говорів Борніського і Турківського районів Дрогобицької області.— В кн.: Дослідження і матеріали з української мови. К., 1959, т. 1, с. 20—21. ¹¹ *Залеський А. М.* Фонологічна система бойківських говорів.— В кн.: Структура українських говорів. К., 1982, с. 81; *Бандрівський Д. Г.* Назв. праця, с. 12—20. ¹² *Княжинський А.* З бойківсько-лемківського пограниччя.— Літопис Бойківщини. Самбір, 1934, ч. 3, с. 5. ¹³ *Залеський А. М.* Причини ствердіння шиплячих в українській мові, с. 56. ¹⁴ *Залеський А. М.* Палаталізація шиплячих в говорах українського языка.— В кн.: Сөвещание по общеславянскому лингвистическому атласу. К., 1973, с. 28. ¹⁵ Там же, с. 27, 30. ¹⁶ Там же, с. 27. ¹⁷ *Гнедич П. А.* Материали по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд. Полтава, 1915, вып. 1, с. 8. ¹⁸ *Залеський А. М.* Причини ствердіння шиплячих в українській мові, с. 58. ¹⁹ *Ягич И. В.* Критические заметки по истории русского языка. Спб., 1889, с. 77—78. ²⁰ *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка. 4-е изд. М., 1907, с. 136. ²¹ *Тимченко Є. К.* Курс історії українського языка. Вступ. Фонетика. 2-е вид. К., 1930, ч. 1, с. 186; *Бузук О. П.* Нарис історії української мови. К., 1927, с. 61, 186 та ін. ²² *Тимченко Є. К.* Назв. праця, с. 186. ²³ *Пецак М. М.* Ствердіння шиплячих приголосних в українській мові.— Укр. мова в школі, 1958, с. 15. ²⁴ *Тимченко Є. К.* Назв. праця, с. 186; Історія української мови. Фонетика. К., 1979, с. 311—312 та ін. ²⁵ *Залеський А. М.* Причини ствердіння шиплячих в українській мові, с. 49—50. ²⁶ Там же, с. 50. ²⁷ *Латта В. П.* Словацько-українська мовна межа. Діалектологічний бюлетень, К., 1962, с. 18—19. ²⁸ *Белая А. С.* Надсєновские говоры на Черниговщине: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. К., 1972, с. 15—16; *Панькевич І.* Назв. праця, с. 137. ²⁹ *Булаховський Л. А.* Деякі особливості українського консонантизму.— Вибрані праці: В 5-ти т. К., 1977, т. 2, с. 265. ³⁰ Історія української мови. Фонетика, с. 312.

Надійшла до редколегії 23.02.83

КОРЕЛЯЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗА ДЗВІНКІСТЮ—ГЛУХІСТЮ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Сучасна наукова лінгвістична література приділяє значну увагу питанням, які безпосередньо пов'язані з характеристикою опозицій приголосних, у тому числі корелятивною ознакою яких виступає глухість-дзвінкість. Так, досить глибоко і всебічно проблема консонантних протиставлень за різними диференційними ознаками простежувалася на матеріалі російської мови; тоді як на матеріалі української мови вона чекає свого подальшого розгляду.

У статті робиться спроба охарактеризувати кореляцію приголосних за дзвінкістю—глухістю, яка в українській мові хоч і залишалася поза увагою дослідників, але ще не знайшла достатнього висвітлення.

На думку лінгвістів, фонологічні опозиції — надзвичайно важливе поняття фонології, оскільки, будучи корелятом фонологічної системи, вони дають можливість глибоко дослідити об'єктивні характеристики фонетичного складу даної мови і її фонологічної системи в цілому.

Аналіз сучасної літератури з фонетики показав, що зараз прийнято користуватися загальним визначенням опозиції, яке сформулював М. С. Трубецької у своїй фундаментальній праці «Основи фонології»: «Звукові протиставлення, які можуть диференціювати значення двох слів даної мови, ми називаємо фонологічними (фонологічно-дистинктивними або смислорозрізнявальними) опозиціями». І далі: «Під фонологічною опозицією ... ми розуміємо таке протиставлення звуків, яке у цій мові може диференціювати інтелектуальні значення. Кожен член такої опозиції ми називаємо фонологічною (чи смислорозрізнявальною) одиницею»¹. Це поняття не втратило своєї вагомості й традиційно функціонує у науковій літературі. Для порівняння наведемо декілька визначень опозиції різних авторів: «Опозиція — це відношення двох одиниць, які протиставлені у плані парадигматичному»²; «Під опозицією розуміємо єдність двох сутностей, які об'єднуються за однією або декількома тотожними ознаками і розрізняються за однією ознакою»³.

Ідея створення класифікації різних типів опозицій фонем належить М. С. Трубецькому. Своєю класифікацією він апробував на матеріалі більше ніж ста мов світу і при цьому відзначав надзвичайну вагомість систематичного вивчення різноманітних звукових протиставлень у мові з метою глибокого і всебічного дослідження її звукової сторони як плану вираження мовних одиниць. Пізніше ця класифікація знайшла свій розвиток і вдосконалення у численних наукових працях як вітчизняних, так і зарубіжних фонетистів. Оскільки детальна характеристика класифікацій основних типів консонантних протиставлень, а також їх диференційних ознак не має прямого відношення до теми нашого дослідження, ми вважаємо за необхідне зупинитися лише на деяких елементах її, зокре-

ма на них, що безпосередньо пов'язані з характеристикою протиставлень приголосних у сучасній українській літературній мові, члени яких відрізняються один від одного лише однією диференційною ознакою — дзвінкістю — глухістю. Зауважимо, що такі опозиції тотожні поняттю кореляції. По відношенню до системи звукових опозицій подібні протиставлення слід кваліфікувати як одномірні (двосторонні), оскільки «сукупність ознак, якими володіють в однаковій мірі обидва члени опозиції, притаманна тільки цим двом членам і не властива ніякому іншому члену тієї ж системи»⁴, тоді як відомо, що для багатомірних опозицій характерна сукупність таких спільних ознак, які, крім членів даної опозиції, можуть поширюватися на всі інші члени єдиної системи звукових протиставлень.

На наш погляд, одномірність опозицій у класі шумних приголосних фонем на матеріалі української мови можна довести таким чином: серед шумних фонем за участю голосу виділяється одинадцять опозиційних пар: *б-п, д-т, з-с, ж-ш, дж-ч, дз-ц, з'-с', д'-т', дз'-ц', г-х, г'-к*. Кожній із цих пар властиво мати набір тільки їм притаманних спільних ознак, які враховують спосіб і місце артикуляції, а також твердість і м'якість. Диференційною ознакою, що має фонологічну значимість, виступає для кожної з названих опозицій ознака дзвінкості—глухості. Наприклад, в українській мові протиставлення приголосних фонем (з)-(с) (*везти-вести, раз-рас, баз-бас, зам-сам, азарт-асамблея*) характеризується такими спільними для них артикуляційно-акустичними ознаками, що мають фонологічну значимість:

1. Утворення щілини при вимові алофонів цих фонем (фрикативність).

2. Специфічне положення і підняття спинки язика по відношенню до пасивних органів мовлення (передньоязиковість).

3. Відсутність додаткового підняття середньої частини спинки язика до піднебіння (твердість).

4. Ознака дзвінкості—глухості у цьому випадку виступає розрізнявальною (корелятивною) для двох членів даної опозиції, оскільки (з) — дзвінка, а (с) — глуха.

Якщо характеристику релевантних ознак, спільних для опозиції фонем (з)-(с), порівняти з характеристикою спільних релевантних ознак будь-якого протиставлення приголосних за глухістю—дзвінкістю в українській мові, наприклад, (г)-(к) (*гуля-куля, гави-ава, глей-клей*), то легко зробити висновок про те, що вони не збігаються: для задньоязикових твердих фонем (г)-(к) фонологічно суттєвим є вже не утворення щілини артикуляційними органами, а утворення повного зімкнення задньою частиною спинки язика з м'яким піднебінням⁵.

Одномірні, або двосторонні, опозиції приголосних в українській мові, як і в інших мовах, становлять значний інтерес для дослідника саме тим, що між їх членами наявні більш близькі і глибокі зв'язки.

Опозицію приголосних фонем, диференційною ознакою яких виступає дзвінкість—глухість, по відношенню до системи опозицій можна охарактеризувати іще як пропорціональну, виходячи з того положення, що «відношення між її членами тотожні відношенню між членами будь-якої опозиції чи ряду інших опозицій у рамках тієї ж самої фонологічної системи»⁶.

Зауважимо, що ізольовані опозиції за своїми особливостями класифікації не належать до корелятивних, отже, не становлять предмет нашого аналізу.

Цілком закономірно зробити висновок, що опозиції приголосних, які розрізняються лише наявністю диференційної ознаки «дзвінкість—глухість», також можна розглядати з точки зору відношення між їхніми членами. Ця класифікація набуває особливо важливого значення при вивченні проблеми функціонування системи фонем. З цього погляду протиставлення шумних приголосних, диференційною ознакою яких виступає дзвінкість—глухість, слід вважати привативними, оскільки «один член... характеризується наявністю, а інший — відсутністю ознаки, наприклад, дзвінкий—недзвінкий»⁷. На нашу думку, є рація детальніше зупинитися на понятті «маркованість—немаркованість», оскільки, як свідчать дані фонологічної літератури, воно вживається неодноразово саме у зв'язку з характеристикою привативних опозицій, зокрема з аналізом логічних взаємозв'язків між їхніми членами; крім того, обговорення цього питання проводилось у дещо суперечливому плані.

М. С. Трубецької пропонує називати «член опозиції, який характеризується наявністю ознаки, «маркованим», а член опозиції, у якого ознака відсутня,— «немаркованим»⁸. Отже, маркований і немаркований члени опозиції, за Трубецьким,— члени одномірної пропорціональної логічно привативної опозиції, у яких усі ознаки спільні і лише одна виразно відмінна.

Слід сказати, що на даному етапі розвитку фонології існує точка зору, згідно з якою «природа розрізнення за глухістю — дзвінкістю принципово різна», а тому «глухість і дзвінкість являють собою первісно самостійні розрізнення»⁹. Підтвердженням цієї точки зору можуть бути дані експериментально-фонетичного аналізу, проведені Л. Г. Скалозуб, яка, зіставивши динаміку глухих і дзвінких приголосних на матеріалі російської мови, прийшла до висновку, що «артикуляція дзвінких у цілому не тотожна артикуляції глухих» і відрізняється від неї не тільки ларингальною активністю, але й іншими фонетичними показниками¹⁰. З метою повнішої характеристики поняття «маркованість — немаркованість» у класі шумних фонем української мови нам необхідно розглянути висновки, які стосуються артикуляційної й акустичної сутності «дзвінкість—глухість». Відомо, що фонетично дзвінкі приголосні протиставляються глухим перш за все наявністю або відсутністю голосу, що на артикуляційному рівні проявляється в гармонійному коливанні зв'язок або відсутності таких коливань у нижніх частотах. Тому на акустичному рівні дзвінки й

глухі приголосні розрізняються за наявністю або відсутністю основного тону голосу.

Однак дискретизація звуків у фонемні образи не обмежується участю голосу. Більше того, на основі експериментальних даних М. П. Деркачу¹¹ вдалося встановити, що ознака наявності або відсутності голосу не завжди буває характерною і вирішальною також і для слухового розрізнення дзвінких і глухих приголосних.

Ці висновки логічно узгоджуються з думкою Г. Фанта про те, що «традиційне фонетичне протиставлення дзвінких—глухий зберігає при цьому свій певний смисл навіть тоді, коли внаслідок зникнення голосу в момент змикання розрізнення зводиться до протиставлення напружених—ненапружених»¹². Ця обставина дає можливість стверджувати, що при фонологічному розрізненні дзвінких і глухих шумних необхідно брати до уваги не тільки участь голосу, але й шумові спектральні характеристики. У кінцевому рахунку, на думку М. П. Деркача, вони і є визначальними. На основі аналізу фонетичної літератури правомірно зробити висновок про те, що дзвінкі й глухі приголосні розрізняються між собою не тільки наявністю або відсутністю голосу, але й різним ступенем напруження мовних органів при їх творенні, що спричинює неоднакову силу звука.

У сучасній українській літературній мові глухі приголосні визначаються як більш сильні, ніж дзвінкі, оскільки їм властиво мати при утворенні більш сильні шумові ефекти (ротові шуми). Тому глухі приголосні з уваги на сильний повітряний струмінь і сильний ротовий шум при утворенні їх інколи називають сильними, а дзвінкі — слабкими.

Отже, при дискретизації фонетичних ознак у фонемний образ, крім голосу, беруть участь й інші фонетичні ознаки. У цьому плані показовими є висновки В. М. Брашнової, який уперше дослідив процеси асиміляції (зокрема за дзвінкістю — глухістю) в українській мові і справедливо відзначив, що для дзвінких і глухих приголосних фонем «участь голосу може бути однією, часто досить другорядною рисою у цілій сукупності різних фонетичних ознак. В акустичному розумінні сюди належить спектральна чи формантна характеристика звука, можливо, також і часова його характеристика». І далі: «Участь голосу є лише однією з диференціюючих ознак в ряду інших»¹³.

Таким чином, закономірним і логічним буде висновок, що той чи інший слуховий ефект у процесі відтворення фонемного образу визначається не одним артикуляційним рухом, а комбінацією рухів мовних органів. А тому різний ступінь напруження при творенні дзвінких і глухих приголосних, а також пов'язані з напруженістю відмінності у часових характеристиках рухів мовних органів (часові відмінності) можуть бути саме тими додатковими ознаками, які допомагають розрізняти дзвінкі й глухі. Таке вирішення питання диктується тим, що «у кожній мові тривалість приголосного пов'язана, по-перше, з його приналежністю

до того чи іншого типу (глухий чи дзвінкий, зімкнений, щільний чи дрижачий і тому подібне), по-друге, з його позицією у слові (початок, середина, кінець), по-третє, з місцем у складі (початок чи кінець), по-четверте, з положенням відносно наголосу»¹⁴.

Експериментально-фонетичні спостереження над тривалістю приголосних у класі шумних фонем російської мови, викопані Л. Г. Зубковою, показують, що «за тривалістю глухі приголосні як більш напружені перевершують дзвінки, зокрема глухі зімкнені порівняно з парними дзвінкими характеризуються більшою тривалістю зімкнення»¹⁵. Цей факт змушує нас думати, що і в українській мові можливий різний ступінь тривалості приголосних, що корелюють за дзвінкістю — глухістю, який може впливати на формування звукового образу, але вирішального значення для визначення фонологічного статусу звука не має.

Природно, що «у тих мовах, де сила приголосного має фонематичне значення, розрізнення сильних і слабких зустрічається в різних групах. Так, наприклад, у корейській мові розрізняють не тільки слабкі й сильні... зімкнені..., але й слабкий і сильний щільний. Так само і в дагестанських мовах розрізнення слабких і сильних поширюється і на щільні...»¹⁶ Однак з погляду сприйняття носіїв української мови традиційно сама по собі напруженість, а також зв'язані з нею тривалість, сила—слабкість не розрізняють протиставлення фонем; вони виконують супровідну функцію лише в тому разі, якщо існує основна розрізнювальна ознака, яка для них фонологічно суттєва. Ці додаткові розрізнювальні характеристики мають власне фонетичну природу, яка тільки у комбінації з основною фонетичною ознакою виконує функцію диференційної ознаки. Принагідно відзначимо, що питання про додаткові характеристики приголосних фонем досить проблематичне за своїм вирішенням і вимагає детальніших експериментальних досліджень безпосередньо на матеріалі української мови. Це зумовлюється в першу чергу тим, що тривалість, сила, висота та інші фонетичні параметри у диференціації слів і словоформ в українській мові ніякої ролі не відіграють, хоча можна припустити (гіпотетично), що сукупність саме цих фонетично виражених ознак, які супроводжують глухість—дзвінкість, на випадок її втрати зможе забезпечити у процесі сприйняття мовної одиниці потрібний акустичний ефект, тобто бере на себе роль диференціатора. Однак таке трактування проблеми, на нашу думку, вимагає додаткових експериментальних досліджень. Вважаємо за необхідне відзначити, що у фонологічній системі української мови «ознака дзвінкості—глухості» (інакше голос.— Л. У.) лежить в основі опозиції фонем, є диференційною, розрізняє фонем і завдяки цьому бере участь у розрізненні лексем і морфем», чого не можна сказати про додаткові ознаки напруженість—ненапруженість (чи: сильні—слабкі), тому що ця ознака «не лежить в основі опозиції фонем, є недиференційною, не має фонологічної значимості»¹⁷.

Таким чином, враховуючи самостійність, незалежність артикуляційних і акустичних характеристик дзвінких і глухих приголосних, ми розділяємо думку Л. В. Бондарко про те, що «у протиставленнях цього типу теоретично будь-який із двох членів може носити назву «маркований» чи «немаркований» залежно від того, що вважається наявністю ознаки», і приймаємо її висновок про те, що «критерієм для визначення «маркованості» чи «немаркованості» повинно бути, очевидно, функціонування кожного із членів протиставлення»¹⁸. Інакше, різниця між глухими і дзвінкими членами розглянутих нами приватних опозицій у консонантизмі української мови обумовлюється, з одного боку, тим місцем, яке посідають відповідні члени опозицій у всій системі фонем, і, з другого — функціонуванням і структурою системи фонем взагалі (друге положення — за М. С. Трубецьким). Необхідність прийняти саме цей висновок обумовлена перш за все тим, що у фонологічній літературі існує досить обґрунтована думка, згідно з якою «відношення «маркованості» — «немаркованості»... виявляються в існуванні певної ієрархії ознак, де немаркований виступає як вихідний, основний»¹⁹.

Отже, дзвінкість, що є невід'ємною ознакою консонантної системи української мови, може кваліфікуватися як ознака похідна, маркована, оскільки традиційно з погляду сприйняття дзвінки розглядаються як більш складні, ніж глухі, бо в їх творенні перш за все бере участь голос.

Підсумовуючи питання про маркованість — немаркованість, можна вважати, що приголосні, диференційною ознакою яких виступає дзвінкість — глухість, утворюють одномірні пропорціональні привативні опозиції, дзвінкі члени яких визначаються як «марковані», а глухі — «немарковані».

Розглянуті нами привативні пропорціональні одномірні опозиції у фонологічній літературі прийнято позначати особливим терміном — кореляції — з метою виділити їх серед усіх інших протиставлень, оскільки вони займають особливе місце серед різноманітних класифікацій опозицій у зв'язку з тим, що найпростіше виявляють смислорозрізнавальну роль, і до того ж з максимальною членороздільністю.

Отже, слідом за Трубецьким, «під корелятивною парою ми розуміємо такі дві фонемні, які є членами логічно привативної пропорціональної опозиції», а «під кореляцією... сукупність усіх корелятивних пар, які володіють тією самою корелятивною ознакою»²⁰.

За даними наукових праць (див. праці В. М. Брахнова, М. А. Жовтобрюха, Л. І. Прокопової, Н. І. Тоцької), в українській мові є одинадцять корелятивних пар: *б-п, д-т, з-с, ж-ш, дж-ч, дз-ц, з-с, д-т, дз-ц, г-х, г-к*, які розрізняються корелятивною ознакою дзвінкість — глухість і утворюють відповідно кореляцію за дзвінкістю — глухістю.

Певних зауважень вимагають сонорні (*р*), (*р̣*), (*л*), (*л̣*), (*м*), (*н*), (*н'*), (*в*), (*й*), а також шумна приголосна фонема (*ф*), які

не беруть участі у творенні корелятивних пар, оскільки наявність голосу у них фонологічно несуттєва. Як зазначає Л. Р. Зіндер, «диференційна ознака тільки тоді і набуває значимості, коли вона розрізняє не одну пару фонем, а декілька, утворюючи певний корелятивний ряд»²¹.

Як відомо, дзвінкість — глухість є диференційною ознакою для всієї консонантної системи в українській мові (за цією ознакою протиставляються одинадцять корелятивних пар), отже, згідно з ЛФШ вважаємо, що дзвінкість — глухість може виступати як диференційна ознака і для сонорних *p, p', л, л', м, н, н', в, й*, а також шумної фонему *ф*. Підтримуючи думку П. Вовк, яка в процесі аналізу артикуляційних ознак репрезентанта фонему у мовному потоці виділяє дві групи диференційних ознак для фонему, ми вважаємо можливим кваліфікувати ознаку дзвінкості — глухості для сонорних і *ф* як «недиференційну для даної фонему, але диференційну для системи у цілому», тобто таку, «що об'єднує цю фонему з групою фонем, для яких ця ознака є диференційною»²².

Звертає на себе увагу той факт, що серед усіх фонологічних протиставлень консонантної системи сучасної української мови кореляція за дзвінкістю — глухістю має найбільшу кількість корелятивних пар. В українській мові із 32 приголосних відповідну кореляцію утворюють 22 фонему і тільки десять (сонорні та *ф*) за цією ознакою стоять за межами корелятивних відношень. Якщо прийняти за вихідну точку зору В. Журавльова²³, згідно з якою одним із показників сили опозиції може бути кількість членів, тобто кількість корелятивних пар, які створюють цю опозицію, то легко переконатися у тому, що кореляція приголосних за дзвінкістю — глухістю — функціонально найсильніше консонантне протиставлення у системі фонем української мови. Ці висновки можуть набути ваги тільки за умов, якщо йдеться про корелятивні протиставлення, що розглядаються на фонологічному (функціональному) рівні. Але на фонетичному рівні (рівні реалізації) фонологічне протиставлення глухих і дзвінких здійснюється з урахуванням можливих фонетичних процесів — модифікацій і чергувань, до яких вони схильні у мовному потоці залежно від різних фонетичних умов. Тому слід розрізняти дзвінкість—глухість як фонетичне і фонологічне явище. Безперечно, поява модифікацій і чергувань у складі аналізованої нами кореляції може суттєво впливати на визначення сили фонологічної опозиції за дзвінкістю — глухістю, тому що під час чергувань є всі можливості констатувати скорочення кількості пар корелятивного протиставлення, незалежно від того, відбуваються зміни (як наслідок асиміляції) на користь дзвінкого чи, навпаки, вони відбуваються на користь глухого члена кореляції.

Як засвідчують дані сучасної лінгвістичної наукової літератури, на фонологічному рівні модифікації приголосних не можуть створювати умов для ослаблення відповідних кореляцій консонантної системи української мови, незважаючи на те, що кореляція глухих і дзвінких приголосних на фонетичному рівні здійснюється

як प्रतिставлення глухих дзвінким приголосним, у яких дзвінкість різна щодо участі голосу.

Оскільки проблема фонетичної неоднорідності дзвінкості може мати безпосереднє відношення до фонологічних кореляцій приголосних, то ми вважаємо, що тільки подальші експериментально-фонетичні дослідження на широкому мовному матеріалі зможуть визначити межі поширення неоднорідності дзвінкості та її вплив на можливості реалізації кореляції в українській мові. А це, в свою чергу, поглибить наші знання про національну специфіку українського консонантизму.

Підсумовуючи висвітлення питання про кореляцію приголосних в українській мові, відзначимо, що в інтерпретації змісту кореляції за дзвінкістю—глухістю у фонологічній літературі немає розходжень.

¹ Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960, с. 38, 41. ² Живов В. М. Типологический анализ синтагматического функционирования признака звонкости: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1977, с. 22. ³ Каспранский Р. Р. Очерк теоретической и нормативной фонетики немецкого и русского языков. Горький, 1976, с. 13. ⁴ Трубецкой Н. С. Цит. раб., с. 75. ⁵ Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. К., 1981, с. 82. ⁶ Трубецкой Н. С. Цит. раб., с. 78. ⁷ Там же, с. 82—83. ⁸ Там же. ⁹ Скалозуб Л. Г. Артикуляторная динамика речеобразования: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. К., 1980, с. 27. ¹⁰ Там же. ¹¹ Деркач М. Ф. К вопросу о фонации как отличительном признаке, лежащем в основе дифференциального восприятия звонких и глухих согласных.— В кн.: Проблемы физиологической акустики. М., 1959, с. 178. ¹² Фант Г. Акустическая теория речеобразования. М., 1964, с. 215—216. ¹³ Брахов В. М. Явища асиміляції в консонантизмі української мови. К., 1970, с. 14. ¹⁴ Зиндер Л. Р. Общая фонетика. 2-е изд. М., 1979, с. 126. ¹⁵ Зубкова Л. Г. Фонетическая реализация консонантных противоположений в русском языке. М., 1974, с. 9. ¹⁶ Зиндер Л. Р. Цит. раб., с. 124—125. ¹⁷ Барановская С. А. Позиционные влияния на варьирование согласных по голосу в современном русском литературном языке.— Труды ун-та дружбы народов им. П. Лумумбы, т. 29. Языкознание. М., 1968, вып. 3, с. 24. ¹⁸ Бондарко Л. В. Некоторые замечания по поводу маркированности — немаркированности членов фонетических противопоставлений.— В кн.: Исследования по фонологии. М., 1966, с. 329. ¹⁹ Там же, с. 400. ²⁰ Трубецкой Н. С. Цит. раб., с. 95. ²¹ Зиндер Л. Р. Цит. раб., с. 44. ²² Вовк П. С. Соотношение дифференциальных и интегральных признаков фонем как один из критериев описания фонематической системы изучаемого языка.— В кн.: Теоретические проблемы фонетики и обучение произношению. М., 1971, с. 16. ²³ Журавлев В. К. К понятию «силы» фонологической оппозиции.— В кн.: Фонетика. Фонология. Грамматика. М., 1971, с. 115.

Надійшла до редколегії 12.01.83

М. М. ПЕЩАК, д-р філол. наук, І. Ф. САВЧЕНКО, наук. співроб.,
Ін-т мовознавства АН УРСР

СПІВВІДНОШЕННЯ СЛОВОТВОРЧОГО І ЛЕКСИЧНОГО
ЗНАЧЕНЬ У СЛОВІ

1. У словотворі останнім часом спостерігається зміщення акценту із семантики словотворчих формантів на ціле слово, а цим самим накреслюються нові аспекти її вивчення, розширюються обрії функціонального аналізу похідних слів, переосмислюються процеси взаємодії лексичного і граматичного¹ у мові як системі. Опис словотворчого значення «як кваліфікаційно-модифікуючого і кваліфікативного взаємовідношення між твірною основою і дериватом»² включається в широкий контекст лексичної та синтаксичної (фразеологічної) семантики. Аналізу підлягає не лише семантична значимість афіксів як незалежних одиниць³, а й як складників лексичного значення в цілому. Навіть способи інтерпретації словотворчої семантики наближаються до тлумачення лексичного значення слова. Порівняємо словотворчий аналіз за допомогою парафраз⁴ та використання інших синтаксичних прийомів⁵. Парафраза будується у вигляді своєрідної формули тлумачення, з допомогою якої розкриваються особливості словотворчої мотивації похідного слова. Лексична одиниця трактується «як дериват, якщо існує можливість побудувати парафразу»⁶ на зразок *клепач* — людина, яка клепає або *сурмач* — людина, що сурмить. Формулювання парафраз в такого типу дослідженнях стає основою для класифікації словотворчих одиниць. Розрізняють при цьому повну (порівн. польськ. *współpracować* — працювати разом) і часткову (порівн. польськ. *jednocześnie* — рівнозначний) мотивованість похідних слів та її відсутність (порівн. *брудна білизна*). У парафразах дієслівних дериватів враховуються «усі партнери дії, що відбувається, та ознаки її протікання»⁷.

Аналіз словотворчої семантики на фоні лексичної — важливий методологічний чинник, що створює базу для формалізованого опису найбільш недоступних безпосередньому спогляданню сфер мовної дійсності: з одного боку, розкриваються різновиди взаємодії словотворчої семантики з граматичною, а з другого — словотворча семантика використовується як засіб розмежування і класифікації лексичної.

Матеріально виражений словотворчий формант, сполучаючись у слові з іншими компонентами морфемної структури, вступає з ними в складні синтагматичні зв'язки. Вибір словотворчого форманта для творення нової лексичної одиниці обумовлюється: а) характером фонетико-фонологічної структури і семантичних властивостей морфемі, до якої він має приєднуватися; б) типом кореня як стрижневого компонента слова, що разом з тим є виразником основного змісту лексичного значення; в) компонентами

морфемної структури твірної основи, які перебувають на віддалі від позиції, що займається новим словотворчим формантом. Твірна основа таким чином становить структуру, в якій діють строго збалансовані відношення її компонентів.

2. Взаємодія словотворчої і граматичної семантики в лексичних одиницях настільки тісно переплітається, що виявити критерії їх розчленування і встановити достатньо виразні межі між ними в східнослов'янських мовах досі ще не вдалося. Найбільш яскраво на цю нерозчленованість вказує мовознавча література, присвячена проблемам виду. Незважаючи на те, що в сучасному мовознавстві багато дослідників теоретично розрізняють граматичну семантику виду і відображення способів протікання дії, під якою розуміють «деякі загальні, часто, але не обов'язково виражені словотворчими засобами, особливості лексичного значення тих чи інших дієслів»⁸, у дослідженні конкретного матеріалу все ще трапляються випадки, коли у відповідному словотворчому форманті словотворча семантика ототожнюється з граматичною. Показовим у цьому відношенні є суфікс *-ну-* в східнослов'янських мовах, в якому ряд дослідників вбачають два омоніми. Один з них, більш продуктивний, приєднується до дієслівних основ, що означають тривалу дію, і складається з окремих актів. Такий *-ну-* обмежує дію одним актом, надаючи їй значення моментальності, недовготривалості, однократності⁹. Непродуктивний омонім *-ну-* означає поступове посилення якого-небудь стану. Омонімічність цих суфіксів збігається з розрізненням у них ознак виду: дієслово із значенням однократності мають доконаний вид, а дієслова, що означають стан,—недоконаний. В період розробки теорії видів однократність дієслів розглядалася як один із типів доконаного виду, хоч О. О. Потєбня звертав увагу на те, що «однократність і доконаність — поняття не тотожні»¹⁰.

Складність у розмежуванні словотворчої і граматичної семантики полягає в тому, що словотвір як галузь мовознавства досі не набув самостійного статусу. Коли його відмежовують від граматики, то зрозуміло, словотворча семантика попадає до складу лексичної, якщо ж його відносять до граматики, то закономірним є розгляд словотворчих значень у межах граматичної семантики. В таких випадках відношення словотворчої семантики до лексичної не має самостійного значення. Так, Т. М. Возний розглядає дієслова недоконаного виду з наголосом на корені, які у формах минулого часу втрачають суфікс *-ну-* (*гүркнути, гүзнути*), та дієслова доконаного виду з наголосом на суфіксі, або на корені, в яких форми минулого часу зберігають цей суфікс¹¹. Використання виду як формальної ознаки дало можливість Т. М. Возному виявити певні класи лексичних значень в цих двох групах. З недоконаним видом пов'язується значення поступового нагромадження якості, властивості, стану, тривалості дії. Лексичні значення дієслів доконаного виду охоплюють процеси говоріння; фізичні зміни, які відбуваються в людському організмі; рухи з переміщенням у просторі; дію, що сприймається органами слуху,

зору; вольові процеси; раптову дію з різними рухами та звуконаслідування¹².

Розрізнення словотворчої семантики однократності від дієслівного виду при розгляді словотвору як частини граматики представлено в наукових працях В. М. Русанівського, який дієслова з суфіксом *-ну-* відносить до одного класу, але ділить їх на дві групи¹³. Перша з них, численна і однорідна, має dokonаний вид із значенням однократності. Дієслова другої групи (їх понад 60, непохідних) становлять непродуктивний реліктовий тип. Основна ознака їх лексичної семантики — зосередження дії в суб'єкті. Лексичні значення дієслів другої групи передають процес становлення ознаки (*бліднути, брезкнути*), перебування в певному стані (*квітнути, клякнути*) та ознаки, що виникає при взаємодії суб'єкта і об'єкта (*горнути, грузнути, брикнути*).

Як видно з огляду наукової літератури, природа однократних дієслів залишається не з'ясованою, ймовірно, тому, що словотворча семантика суфікса *-ну-* ще не відмежована від граматичної. Про це свідчить і ґрунтовне дослідження дієслівного виду в сучасній російській літературній мові Н. С. Авілової, яка однократність схильна пов'язувати з dokonаним видом¹⁴. Досліджуваній матеріал української мови переконує, що однократність не має чисто видового значення, а виникає у дієслів з певним типом лексичної семантики, модифікуючи обсяг значення твірного дієслова. Тому за суфіксом *-ну-* треба визнати самостійне словотворче значення, а в граматичній семантиці dokonаного виду не шукати жодних вказівок на міру вияву тривалості дії, бо він характеризує дію як цілісне явище.

Дієслова з суфіксом *-ну-* в сучасній українській літературній мові бувають однократними і неоднократними в усіх своїх значеннях, а також однократними в одному із значень. Відтінок однократності притаманний дієсловам, що вступають у видову опозицію. Одновидові дієслова з суфіксом *-ну-* є виключно неоднократними. Поняття однократності властиве дієсловам із значенням переміщення у вигляді спрямованого руху (*випурхнути, завернути, оминнути*), закривання (*зашморгнути*), розміщення в просторі (*нависнути, витягнути*), цілеспрямованості дії (*втиснути, залпнутися*), «перестати горіти, світити» (*вигаснути, потухнути*), — *кнути, відікнути*), охоплення (*огорнути, обліпнути*), появи і зникнення (*навернути, виникнути, щезнути, загинути*).

Дієслова, тлумачення яких формулюється як «перестати звучати, говорити» та «говорячи, зупинитися» (*затихнути, цитьнути, залпнутися*), «перестати горіти, світити» (*вигаснути, потухнути*), — неоднократні. До неоднократних належать і дієслова з лексичними значеннями, що характеризують стан, набуття ознаки: *підмерзнути, затерпнути, підкиснути, загуснути*.

Велика сфера звуковираження, яке здійснюється живими істотами, передається однократними дієсловами *кукурікнути, мекнути, квакнути* та ін. Сюди відносяться і звертання до тварин (*собнути, ньокнути, кишнути*), процеси дихання як наслідок певного

стану (*пихнути, хахикнути, чхнути, бухикнути*) та звуковираження, зумовлені іншими причинами (*плямкнути, клацнути, чвиркнути, скрипнути*). Суть однократності суфікса *-ну-* не завжди однакова. В одних дієсловах однократною є дія, що відбувається одним рухом, за один раз. Такі дієслова співвідносяться з багатозначними дієсловами недоконаного виду. Дія, на яку вони вказують, розкладається на ряд часткових дій. Серед дієслів, що означають рух за допомогою ніг, одна група має ремарку «однократне» (*дригнути, стрибнути, плигнути*), а інша — «неоднократне», хоч лексичне значення твірної основи вказує на дію, що розкладається на ряд моментів (*спурхнути, заплигнути, перемахнути*). Різниця між останніми двома групами полягає в тому, що морфемна структура однократних дієслів складається з кореня і суфіксальної частини, а в неоднократних є ще й префікси. Трапляються дієслова, які в одній рубриці свого значення мають позначку «однократне», а в іншій (інших) вони є неоднократними (напр., *сковзнути*). У наведеному прикладі значення «рухатися по гладкій поверхні» — неоднократне, а «швидко вийти, вибігти, перелетіти» — однократне.

Членування дії часто позначається словосполученнями прислівникового характеру «раз у раз», «час від часу» (*спалахувати*). Проте похідні від них не завжди є однократними (*спалахнути* — розкривається синонімом *загорятися*, яке в своєму значенні не розкладається на ряд моментів). У поясненні лексичних значень однократних дієслів, що пов'язуються з відокремленням, зустрічається вказівка на видалення частинами (*сколупнути, виплеснути, вибовтнути, цяпнути*), тоді як у неоднократних вона відсутня (*відтиснути, переплюнути, вигулькнути*). Періодичність дії характеризується пов'язаними з однократними дієсловами лексичними значеннями, що вказують на процеси бачення (*зиркнути, кліпнути*), на противагу неоднократним (*виглянути, зазирнути*). Квантування дії властиве словам, що означають процеси поширення, звільнення від чогось та дію з водою.

Існує різниця в тлумаченні однократних та неоднократних дієслів з лексичним значенням «безладного руху». В поясненні однократних дієслів (*никнути, шаснути, шугнути* — ходити без діла, рухатися, ходити в різних напрямках) відображено сам процес руху без точного визначення напрямку. Неоднократні дієслова (*драпнути, шмигнути*) мають формулу «швидко тікати, бігти», в якій фіксується інтенсивність темпу в русі. Дієслова *дви(г)нути, шарахнути* є однократними, коли позначають переміщення, і неоднократними в значеннях «вдарити, вистрелити, вбити, штовхнути» та «швидко попрямувати». Деякі однократні дієслова відрізняються від неоднократних значенням інтенсивності самої дії. Цим відтінком характеризуються лексичні значення, в яких називаються процеси кидання, биття, падіння. В тлумаченні однократних дієслів (*швиргнути, шпурнути, сіпнутися*) є обставини способу дії «різко», «з силою», а в неоднократних вони відсутні (*покинути, вивернути, прикинути*). Дієслова *метнути* та *шарах-*

нутися — однократні лише в значенні, де вказується на кидання, і неоднократні в значеннях «швидкого руху» і «биття». Інтенсивністю дії биття, яка відбувається часто, сильно, характеризуються лексичні значення однократних дієслів (*буцнути, гоннути* та ін.), але немає її в значенні неоднократних (*шльопнути, топнути*). Якщо дієслово *стукнути* вживається із значенням «з силою ударити», воно тлумачиться як однократне, значення «злегка ударити» робить його неоднократним.

Ряд дієслів у своїх лексичних значеннях поєднують дві і більше спарені дії. Назва самої дії здебільшого виражена однократними дієсловами, а каузована дія становить основу значень неоднократних дієслів. Так, в однократному дієслові *підштохнути* відображена дія, яка здійснюється різким і швидким торканням, а в неоднократних (*наштохнутися, заштохнути*), поштох є причиною інших дій. Однократні дієслова *скрутнути, вимахнути* та інші пояснюються синонімами, в яких увага зосереджується на самій дії. В неоднократних *змахнути, замахнути(ся)* дія набуває певної цілеспрямованості: «різким змахом піднімати або відводити вбік руку чи який-небудь предмет, щоб завдати удару» та «махати чим-небудь, спрямовуючи рух вгору». Дієслово *обмахнутися* при вираженні дії коливання набуває значення однократності, коли ж воно пов'язується з «легкими помахами очищати що-небудь від пилу, снігу і т. д.», то перестає бути однократним, хоча сама дія передбачає певну періодичність або повторюваність рухів. Наведений спосіб каузациї дії властивий лексичним значенням неоднократних дієслів типу *хитнути(ся), махнути, відіхнути(ся)*.

Однократність у дієсловах з суфіксом *-ну-* перебуває в контактах з одно- і багатофазністю, повторюваністю та інтенсивністю темпу і сили вияву дії. Словотворче значення однократності в поєднанні з граматичною семантикою дієслівного виду дає можливість виявляти в лексичній семантиці системні залежності, утворювати з окремих лексичних одиниць різноманітну кількість групвань у вигляді множин, що взаємоперетинаються.

3. Диференціація та інтеграція лексичної семантики, яку спостерігаємо при дослідженні словотворчих формантів на фоні лексичного значення цілого слова — надзвичайно цікаві явища і в теоретичному і в прикладному аспектах. Тут особливу роль відіграють дієслівні префікси, початкова позиція яких робить їх максимально інформативними елементами в слові. Префікси сигналізують про можливе розгортання морфемної структури слова. Значна частина з них характеризується високою продуктивністю і супроводжується поєднанням багатой різноманітності коренів з відносно бідною варіантністю суфіксальної частини або невеликої різноманітності коренів з відносно великою кількістю варіантів суфіксальної частини. Для префіксів з високою продуктивністю характерне також поєднання обмеженої кількості коренів з малочастотними кількасуфіксними комплексами. Низькопродуктивні дієслівні префікси мають вузьку комбінаторну здатність у струк-

гурі слова, що дає можливість розмежовувати окремі закономірності формування морфемної і семантичної структур. У дієсловах з високопродуктивними префіксами ці закономірності переплітаються в складні пучки структурних відношень синтагматично-парадигматичного характеру.

Спостереження особливостей поєднання префіксів і суфіксів в одному слові дають підставу вбачати в цих пучках могутній фактор, за допомогою якого вдається досить глибоко проникати в будову лексичної системи мови. Досліджуваний матеріал фіксує біля 4000 дієслів з префіксом *за-* в сучасній українській літературній мові, що представляють широке коло різноякісних властивостей лексичної семантики. Значна кількість дієслів (понад 1600) має тлумачну частину словникової статті, виражену формулою «починати + співвідносно непрефіксальне дієслово». Наведена формула пов'язує ці дієслова переважно з багатозначними, а вказівка на початок дії стосується всіх рубрик тлумачної частини співвідносних непрефіксальних відповідників: *запорядкувати* — почати порядкувати (порівн.: *порядкувати* — 1. Займатися господарством, давати лад чому-небудь, виконуючи різні домашні роботи; // Поратися коло чого-небудь; // Прибирати, робити порядок де-небудь. 2. По-своєму розпоряджатися, халяйнувати де-небудь, робити щось на власний розсуд. 3. Давати вказівки, розпорядження, керуючи роботою, господарством та ін.; розпоряджатися; // Здійснювати нагляд за чим-небудь, спрямовувати хід чогось; // Бути на чолі кого-, чого-небудь, очолювати щось, командувати, керувати ким, чим-небудь; // На власний розсуд використовувати, розподіляти та ін. що-небудь; // тільки без додатка, *розм.* Те саме, що наказувати). З огляду на це дані дієслова назвемо умовно однозначними.

Словотворча семантика префікса *за-* в умовно однозначних дієсловах зводиться лише до вказівки на ознаку починальності дії. Префікс *за-*, як бачимо, не втручається в упорядкування лексичного значення твірного слова. Його словотворча семантика становить своєрідний часовий чи просторовий «бар'єр», від якого починається дія в усій повноті свого вираження, представленій непрефіксальним однокореневим відповідником. Вибіркову, а отже, й класифікаційну функцію по відношенню до лексичної семантики цей префікс проявляє на рівні організації семантичних полів, внутрішнє формування яких можна простежити, коли в аналіз умовно однозначних дієслів підключити ознаки їх післякореневої частини. Так, дієслова, оформлені префіксом *за-* і післякореневою морфемою *-ка-*, *-ча-*, позначають утворення звуків тваринами (*занявкати* і *занявчати* — почати нявкати, нявчати; *зацвіркати* і *зацвірчати* — почати цвіркати, цвірчати) та людиною (*закишкати*, *затпрукати*). Цей тип звуковираження виникає як засіб спілкування в тваринному світі або людини з твариною. Процеси звуковираження в неживій природі, але за участю людини передаються дієсловами на зразок *забабахкати*, *зататакати*. Останній різновид звуковираження є результатом повторюваних

рухів. Інші рухи в умовно однозначних дієсловах більшістю прикладів представлені структурами, які в післякореневій частині мають формант *-а-*: *зашасти, замігати, зарухати*. Якщо у морфемному складі цих дієслів наявний постфікс *-ся*, то ними, як правило, виражаються процеси мовлення (*зашишукатися*) або коливальних рухів типу *заколицатися, зашарпатися*.

Ознака надмірності чи повного вичерпу протікання дії властива дієсловом, коли префікс *за-* поєднується з суфіксом *-ува/-юва-*: *завалувати* — почати валувати, рухатися клубами, валами; *зафонтанувати* — почати фонтанувати, бити фонтаном. Відзначеною ознакою характеризуються також дієслова, які можна розглядати ще й у сферах мовлення (*зарепетувати*), відображення внутрішнього стану людини (*забушувати, заремствувати*), деяких виробничих процесів (*захазяйнувати*) та суспільних відносин (*заприятелювати, затоваришувати, закомандувати*).

Позначення різновидів невиразного мовлення передається дієсловами з післякореневим *-и-* (*замимрити, загуменявити, зашепелявити*). З цим післякореневим формантом пов'язуються також непохідні явища природи: *заштормити, засльотити, замрячити*. Постфікс *-ся* разом з *-и-* трапляється серед умовно однозначних дієслів, які вказують на відображення рис поведінки у відповідних ситуаціях: *заманіритися, заприндитися, заєрепенитися*.

Морфемні структури з післякореневими *-отати/-отіти* вживаються майже виключно для називання процесів повторюваного звуковираження: *загиготати і загиготіти, забуркотати і забуркотіти*. У дієсловах з післякореневим формантом *-і-* найпоширеніші лексичні значення пов'язуються з вогнем: *зажхтіти, запломеніти, задиміти*.

Інші формули тлумачення однозначних дієслів хоч і співвідносять реєстрове слово з багатозначним, але окреслюють обсяг його значення в такий спосіб, що з лексикографічного погляду можемо їх назвати власне однозначними: *завидувати* — відчувати заздрість до кого-, чого-небудь. Власне однозначні дієслова з префіксом *за-* в тлумаченні не пов'язуються з твірним словом. У лексичному значенні такого префіксального дієслова рідко фіксується який-небудь збіг з лексичним значенням його непрефіксального відповідника. Порівн.: *заталпати* забруднити чим-небудь і *талпати* — утворювати характерні звуки під час ходіння в розтопаному або великому взутті; // Іти, тягнути по дорозі взуття.

Найпоширеніші структури серед власне однозначних дієслів мають у післякореневій частині суфікс *-ува/-юва-*: *защепенювати*. Більшість із них називає дії, що належать до процесів покривання якої-небудь поверхні. Широко репрезентовані в даній підгрупі покривання поверхні, що зводяться до забруднення і виражаються дієсловами з післякореневим *-а/-я-*: *закаляти, зателпати*. Дієслова з *-і/-ї-* вказують здебільшого на набуття стану, якості чи властивості: *заструніти* — покритися струпом; *затемнітися* — стати темним, почорніти. Стан як результат перед-

дії характерний і для дієслів з післякореневою частиною *-увати-ся/-юватися: законсервуватися*.

Умовно однозначні дієслова різняться від власне однозначних багатьма ознаками, але найбільш виразна ознака полягає в тому, що перші вказують на початок, а другі на завершення дії. Ця антонімічність лексичної семантики досліджуваних дієслів пояснюється певним ступенем словотворчої омонімічності префікса *за-*. У власнеодзначних дієсловах формотворчу функцію (утворення виду) він поєднує із словотворчою на засадах рівноправності і взаємодоповнення, а в умовно однозначних його словотворча функція великою мірою уступає місце формотворчій.

Префікс *за-* в умовно однозначних дієсловах виражає здатність до інтегрування словотворчої семантики через називання дій, кожна з яких поєднує по кілька часто неоднорідних, але спарених процесів: звуковираження і повторювальні рухи, звуковираження і виробничі процеси, звуковираження і форми спілкування, звуковираження і способи вияву психофізичного стану суб'єкта тощо. Семантична сфера, до якої належать лексичні значення власне однозначних дієслів, характеризується в основному вказівкою на відносно односкладні (однопроцесні) дії: *зашпаклюватися, зашпаровуватися, затрамбовуватися*. Спарені процеси в діях, названих власне однозначними дієсловами, стосуються покривання поверхні, зумовленого розумінням, усвідомленням чогонебудь та зосередженням на способах вираження почуттів: *зашарітися, загіпнотизуватися*. Умовно однозначні дієслова вказують на активні процеси, а власне однозначні — на дії, здебільшого покликані перешкоджувати або припиняти протікання активних процесів.

Словотворча семантика починальності і фінітивності в цій групі дієслів стикається ще з такими ознаками протікання, виконання дії, як цілеспрямованість, надмірність і повнота вияву, одної багатонаправленості, спареність тощо. Перелічені ознаки способів виконання і протікання дії частково збігаються з тими, що об'єднані навколо словотворчих значень однократності і неоднократності. Пор.: наприклад, ознаки надмірності і повноти вияву дії в утвореннях з префіксом *за-* з ознаками інтенсивності темпу і сили вияву дії або поступовим нагромадженням якості і властивості у дієсловах з суфіксом *-ну-*. Дієслова з префіксом *за-* і суфіксом *-ну-* подібні ще в тому, що їх словотворчі форманти мають здатність вказувати на межі, в яких відбувається дія. Суфікс *-ну-* своєю однократністю виражає один акт з певного потоку і цим самим обмежує його з обох боків, а в префікса здатність обмеження роздвоєна: він встановлює межу в одних дієсловах, вказуючи на початок дії, а в інших направляє свою силу на обмеження її кінця.

Ознаки протікання дії та її виконання (починальність, інтенсивність, цілеспрямованість, однократність, фінітивність, результативність та ін.) виділяються в самостійний рівень семантичної системи мови, матеріальними виразниками якого є словотворчі

форманти, і подібно до рівня власне лексичної семантики, на якому відображається якість дій (звуковираження, виробничі процеси, рухи, різновиди психофізичного стану тощо), характеризуються багатоплановістю, комплексністю та подрібненістю ступенів їх вияву. Системне упорядкування словотворчої семантики, як і лексичної, представлене в системі мови угрупованнями лексичних одиниць, які, об'єднуючись в семантичні поля чи тематичні групи, співвідносяться між собою за принципом перетину множин.

Більшість словотворчих формантів мають у своєму словотворчому значенні ознаки бінарного протиставлення: в префіксі вони виступають у вигляді починальності і фінитивності, а в суфіксі *-ну-* — як однократність і неоднократність. Наше дослідження дає підставу вважати, що відзначена особливість семантики словотворчих формантів має універсальний характер.

¹ Чикобава А. С. О философских вопросах языкознания.— Изв. АН СССР. Отд-ние лит. и яз. 1974, № 4, с. 316. ² Мурашов Р. З. О словообразовательном значении и семантическом моделировании частей речи.— Вopr. языкознания, 1976, № 5, с. 129. ³ Marchand H. The categories and types of present-day English word-formation.— In: Reading in modern English lexicology. L., 1969, p. 11. ⁴ Kurzowa Z. Złożenie imienne we współczesnym języku polskim. Kraków, 1976, s. 14. ⁵ Гинзбург Е. Л. Словообразование и синтаксис. М., 1979, с. 264. ⁶ Sambor J. O słownictwie statystycznie rzadkim. W-wa, 1975, s. 53. ⁷ Honowska M. Ewelucja metod polskiego słowotworstwa synchronicznego (w dziesięcioleciu 1967—1977). Wrocław, 1979, s. 9. ⁸ Маслов Ю. С. Глагольный вид в современном болгарском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Л., 1957, с. 8. ⁹ Виноградов В. В. Русский язык. 2-е изд. М., 1972, с. 348—349. ¹⁰ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Харьков, 1899, т. 3, с. 92. ¹¹ Возний Т. М. Дієслова з суфіксом *-ну-(н)*, що виражають довготривалий стан, дію в староруській і українській мовах.— У кн.: Доп. та повідомл. Львів. ун-ту. Львів, 1958, вип. 8, ч. 1, с. 184—189. ¹² Sambor J. O słownictwie statystycznie rzadkim. W-wa, s. 180. ¹³ Русанівський В. М. Структура українського дієслова. К., 1971, с. 196. ¹⁴ Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. М., 1976, с. 61, 97, 259, 287—290.

Надійшла до редколегії 15.01.83

О. С. ШЕВЧУК, канд. філол. наук, Донецьк. ун-т

ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ

У сучасному українському мовознавстві творенню дієслів приділяється багато уваги: праці І. І. Ковалика¹, В. М. Русанівського², Т. М. Возного³, розділи монографій «Словотвір сучасної української літературної мови»⁴, «Словотвірна структура слова»⁵ є ґрунтовним аналізом словотвірної системи дієслів української мови в її історичному розвитку, містять цікаві зауваження стилістичного порядку, відзначають зміни, зумовлені впливом російської мови на українську. І все ж дослідження словотвору залишається актуальним. У лінгвістичній літературі розглядаються, як правило, суфікси й префікси як словотворчі ресурси. Практика показує, що дієслова можуть утворюватися і за допомогою префіксів, а також комбінації постфіксів з суфіксами і префіксами. Спостерігаються деякі неточності в характеристиці твірної бази

дієслів: називаються основні, а не всі різновиди твірних основ; побіжно згадуються або взагалі замовчуються випадки подвійної мотивації. Все це спричиняє потребу досліджувати дієслівний словотвір.

Словотвірні стосунки між твірним і похідним встановлюються за структурно-семантичним принципом. Словотвірний засіб творення визначається за тим новим, що з'являється в структурі похідного слова.

Суфіксальний словотвір дієслів. Дієслова з суфіксами групи -ува-(-юва). За допомогою суфікса *-ува-(-юва-)* утворюється чи не найбільша кількість дієслів сучасної української літературної мови. Твірною базою при цьому служать: а) іменники: *товариш — товаришувати, учитель — учителювати, черга — чергувати, зима — зимувати, борона — боронувати, асфальт — асфальтувати*; б) прикметники: *прямий — прямувати, німий — німувати, гордий — гордувати, щедрий — щедрувати, слабкий — слабувати, скупий — скупувати*; в) прислівники: *дарма — дармувати, рачки — рачкувати, задки — задкувати, жалко — жалкувати, шкода — шкодувати*; г) числівники: *четвертий — четвертувати, восьmero — восьмерувати*.

До складу похідного твірна основа входить, як правило, повністю, рідше — скорочується (*вівчар — вівчарювати, радий — радувати, рачки — рачкувати*). В межах утворень з цим суфіксом зустрічаються дієслова перехідні і неперехідні (*скиртувати сіно і пустувати*).

Під впливом основ іншомовного походження, під впливом російської мови, а також внаслідок перерозкладу виникло кілька похідних від *-ува-* суфіксів, що функціонують як самостійні словотворчі одиниці, а саме: *-ірува-(-ирува-), -ерува-), -ізува-(-узува-), -фікува-(-ифікува-), -ствува-⁶*.

У сучасній українській мові утворення з цими суфіксами сприймаються як відіменникові: *драга — драгірувати, піке — пікірувати, плісе — плісирувати, фреза — фрезерувати; телефон — телефонізувати, терор — тероризувати; кіно — кінофікувати, газ — газифікувати; оратор — ораторствувати, президент — президентствувати*.

Твірна база до складу похідної, як правило, входить цілком, в окремих випадках скорочується: *госпіталь — госпіталізувати, мотор — моторизувати і піке — пікірувати, іронія — іронізувати, монополія — монополізувати*.

Від деяких основ утворюються дієслова за допомогою синонімічних суфіксів *-ува-* і *-ствува-*: *директор — директорувати, директорствувати; ректор — ректорувати, ректорствувати*. На відміну від нейтрального *-ува-*, суфікс *-ствува-* надає основі іронічного або зневажливого відтінку.

Розрізняються за значенням утворення за допомогою суфіксів *-ува-* й *-ірува-(-ирува-)* (*крокірувати — крокувати, командирувати — командувати, парирувати — парувати*)⁷.

Друге місце щодо кількості після дієслів на *-ува-(-юва-)* зай-

мають дієслова з суфіксом *-и*. Вони мотивуються — а) іменниками: *коса — косити, верх — вершити, мир — мирити, нічліг — нічліжити, чад — чадити, слави — славити*; б) прикметниками: *веселий — веселити, міцний — міцнити, хитрий — хитрити, молодий — молодити*; в) числівниками: *десятеро — десятерити*; г) прийменниковими конструкціями чи іменниками: *без слави — безславити, без честі (чи безчестя) — безчестити*.

Відповідні утворення бувають перехідні (*смолити, росити*) і неперехідні (*кухарити, щастити, лукавити*).

Поодинокі дієслова утворюються за участю суфікса *-чи*: *стовбур — стовбурчити, струна — струнчити*.

Дієслова з суфіксом *-а(-я-)*. За допомогою суфікса *-а(-я-)* утворюються дієслова від різних частин мови — а) від іменників: *сідло — сідлати, вечеря — вечеряти, щebet — щebetати, втіха — втішати, квітка — квітчати, сапа — сапати*; б) від прикметників (переважно вищого ступеня): *густіший — густішати, дужчий — дужчати, бадьоріший — бадьорішати, рівний — рівняти, великий — величати, сліпий — сліпати*; в) від числівників: *один — єднати*; г) від прислівників: *так — такати*; д) від вигуків і звуконаслідувальних слів: *ох — охати, ах — ахати, ух — ухати, хрум — хрумчати*; е) від вербодів: *бац — бацати, хлоп — хлопати*.

Від вигуків і звуконаслідувальних слів формуються дієслова за допомогою *-ка-*, що є варіантом суфікса *-а-*: *хі-хі — хіхикати, му — мукати, няв — нявкати, дзень — дзенькати, трах — трахкати*⁸.

За зразком утворених від вигуків утворюються дієслова від субстантиватів: *я — якати, ви — викати, і — ікати, ні — нікати, чого — чогокати*. Такі дієслова властиві розмовному мовленню, емоційно забарвлені і виражають зневагу, непошану до когось, характеризуються відтінком фамільярності⁹.

Під впливом російської мови¹⁰ в українській поширилися дієслова з суфіксом *-нича-*, що виник в результаті перерозкладу в дієслівних основах, утворених від іменників від *-ник* (*розбійник — розбійничати, розбій — розбійничати*): *верхогляд — верхоглядничати, дармоїд — дармоїдничати, лизоблюд — лизоблюдничати, дипломат — дипломатничати, фігляр — фіглярничати, ловелас — ловеласничати*.

Під впливом російської мови поширюється в українській суфікс *-ича-*, що утворює дієслова від основ прикметників з суфіксом *-н*¹¹: *великодушний — великодушничати, свавільний — свавільничати, сентиментальний — сентиментальничати, делікатний — делікатничати* та ін.

Дієслова з суфіксом *-і*. Суфікс *-і* служить засобом утворення дієслів від основ іменників: *розум — розуміти, звір — звірити, гомін — гомоніти, холод — холодіти, шал — шаліти*; від основ прикметників: *бідний — бідніти, білий — біліти, хмарний — хмарніти, голубий — голубіти, буряковий — буряковіти*; від прислівників: *поночі — поночіти, ніяково — ніяковіти*; від основ числівників: *двоє — двоїти, троє — троїти*; від прийменникових кон-

струкції чи прикметників: *без сили* (від *безсилий*)— *безсилити*.

Серед утворень із суфіксом *-і-* зустрічаються перехідні і неперехідні (*олія* — *олійти*, *гомін* — *гомоніти*).

Дієслова з суфіксом *-ну-*. Незначна кількість дієслів утворюється за допомогою суфікса *-ну-*. Твірною базою для них слугують основи прикметників: *блідий* — *бліднути*, *густий* — *гуснути*, *кислий* — *киснути*, *глухий* — *глухнути*, *тихий* — *тихнути*, *твердий* — *тверднути*. Поодинокі дієслова розглядуваної структури мають подвійну мотивацію: *хрип* — *хрипнути*, *хриплий* — *хрипнути*.

Дієслова з суфіксом *-ну-* утворюються від кореня слова. Якщо твірна основа ускладнена суфіксом, то цей суфікс усікається: *густий* — *гуснути*, *кислий* — *киснути*.

В українській мові досить поширені дієслівні утворення за допомогою синонімічних суфіксів: *слуга* — *служити* і *слугувати*, *пляма* — *плямити* і *плямувати*, *пара* — *парити* і *парувати*, *свердло* — *свердлити* і *свердлувати*, *решето* — *решетити* і *решетувати*, *хиба* — *хибити* і *хибувати*, *борона* — *боронити* і *боронувати*, *жаль* — *жаліти* і *жалувати*, *чабан* — *чабанити* і *чабанувати*, *хитрий* — *хитрити* і *хитрувати*, *твердий* — *тверднути* і *твердіти*, *густий* — *гуснути* і *густіти*, *вапно* — *вапнити* і *вапнувати*, *віск* — *вощити* і *воскувати*, *біда* — *бідити* і *бідувати*, *хворий* — *хворіти* і *хворувати*. Наведені утворення тотожні за значенням. Деякі з них семантично диференційовані: *віра* — *вірити* і *вірувати*, *слабий* — *слабнути* і *слабіти*, *ворог* — *ворожити* і *ворогувати*, *ціна* — *цінити* і *цінувати*, *голос* — *голосити* і *голосувати*, *командувати* і *командирувати*, *парувати* і *парирувати*.

У багатьох випадках паралельні утворення розрізняються між собою щодо перехідності/неперехідності: *сиротити* — *сиротіти*, *радувати* — *радіти*, *добрити* — *добріти*, *хмелити* — *хмеліти*, *багрянити* — *багряніти*, *теплити* — *тепліти*, *синити* — *синіти*, *веселити* — *веселіти*.

Ставить інтерес група дієслів, що має подвійну мотивацію: *безсилити* — *без сили*, *безсилий*; *золотити* — *золото*, *золотий*; *розбійничати* — *розбійник*, *розбій*; *гріховодничати* — *гріховодник*, *гріховод*; *кляузничати* — *кляузник* і *кляуза*; *чуманіти*, *чманіти* — *чума* і *чумний*; *безчестити* — *безчестя*, *без честі*; *хрипнути* — *хрип*, *хриплий*; *лицемірствувати* — *лицемір*, *лицемірство*, *самодурствувати* — *самодур*, *самодурство*; *пліснявіти* — *пліснява*, *пліснявий*. Співвідносність похідного з двома твірними могла спричинити перерозклад і, отже, появу нових суфіксів як самостійних словотворчих засобів.

Постфіксальний словотвір дієслів. За традицією постфікс *-ся* зараховують до формотворчих засобів, тобто таких, що не впливають на лексичне значення слова. Однак практика показує протилежне: афікс *-ся* впливає не тільки на граматичні значення слова (перехідність/неперехідність, особовість/безособовість), а й змінює його лексичне значення¹², тобто може виконувати і словотворчу функцію: 1) *скидати* — *кидати* кого-небудь чи що-небудь

вниз і скидатися — бути схожим на когось чи щось; 2) *вступити* — проникнути куди-небудь, у що-небудь і *вступитися* — захистити когось; 3) *діставати* — здобувати і *діставатися* — добиратися; 4) *удавати* — надавати собі якогось вигляду і *удаватися* — успішно завершуватися; 5) *здавати* — передавати, віддавати і *здаватися* — мати в чийсь уяві певний вигляд; 6) *носити* — перемішувати, поширювати і *носитися* — рухатися з великою швидкістю, показувати свою зверхність над кимось; 7) *ставити* — примушувати кого-небудь набувати вертикального положення і *ставитися* — виявляти до кого-небудь певне ставлення; 8) *годити* — догоджати і *годитися* — бути придатним; 9) *відбувати* — виконувати роботу протягом певного часу і *відбуватися* — здійснюватися; 10) *схопити* — ловити кого-небудь і *схопитися* — різко піднятися; 11) *прийняти* — перемістити і *прийнятися* — прижитися (про розсаду, рослини).

Отже, за допомогою постфікса *-ся* утворюються не тільки нові форми, а й нові слова. Твірною базою при цьому служать дієслова.

Суфіксально-постфіксальний словотвір дієслів. Суфіксально-постфіксальним способом дієслова утворюються від іменників: *брат* — *брататися*, *вугіль* — *вуглитися*; від прикметників: *кучерявий* — *кучерявитися*, *гордий* — *гордитися*; від дієслівних форм на *-но*: *видно* — *виднітися*.

Словотворчими засобами при цьому бувають постфікс *-ся* й один з дієслівних суфіксів. Розглянемо ці засоби докладніше. Порівняно частіше зустрічаються утворення з постфіксом *-ся* і суфіксом *-и-*: *ягня* — *ягнитися*, *теля* — *телитися*, *гніздо* — *гніздитися*, *гордий* — *гордитися*, *нездоровий* — *нездоровитися*, *табун* — *табунитися*. Менше поширені в українській мові утворення за участю постфікса *-ся* й суфікса *-а-* (чи *-ка-*): *злоти́хий* — *злоти́шатися*, *брат* — *брататися*, *пиха* — *пишатися*, *здоровий* — *здоровкатися*, *біда* — *бідкатися*; постфікса *-ся* й суфікса *-ува-*: *харч* — *харчуватися*, *столова* — *столуватися*, *рубець* — *рубцюватися*, *гілка* — *гілкуватися*, *жених* — *женихатися*.

Префіксально-суфіксально-постфіксальний словотвір дієслів. Цим способом утворюються дієслова від іменників: *сміх* — *осміхатися*, *жаль* — *зжалитися*; від прикметників: *байдужий* — *забайдужитися*, *бідний* — *прибіднитися*; від дієслів: розм. *балакати* — *відбалакуватися*, розм. *хихикати* — *перехихикуватися*.

Дієслова розглядуваної структури формуються за допомогою таких словотворчих засобів: постфікса *-ся*, суфікса *-и-* та префіксів: *звір* — розм. *визвіритися*, *байдужий* — *забайдужитися*, *жаль* — *зжалитися*, *милостивий* — *змилоствитися*, *година* — *розгодинитися*, *смілий* — *насмілитися*, *осмілитися*, *мудрий* — *примудритися*, *щедрий* — *розщедритися*, *дерен* — *задернитися*, *штраф* — *проштрафитися*, *місяць* — *примісячитися*, *табір* — *втаборитися*; постфікса *-ся*, суфікса *-ува-* і префіксів: *ласкавий* — *зласкавлюватися*, *міщанин* — *зміщанюватися*, *оміщанюватися*, розм. *балакати* — *відбалакуватися*, *стукати* — *перестукуватися*, *дзвонити* —

передзвонюватися, мул — замулюватися, культура — окультурюватися; постфікса -ся, суфікса -а- і префікса: сміх — осміхатися; постфікса -ся, суфікса -і- та префікса: звичай — призвичаїтись.

Префіксально-постфіксальний словотвір дієслів. Префіксально-постфіксальні дієслова утворюються від основ дієслів недоконаного виду: *сохнути — зсохнутися, шаріти — зашарітися, бігати — набігатися.*

Словотворчі засоби: префікс *-в* і постфікс *-ся*: *думати — вдуматися, тягнути — втягнутися, слухати — вслухатися, читати — вчитатися; префікс ви-* і постфікс *-ся*: *бігати — вибігатися, говорити — виговоритися, плакати — виплакатися, хворіти — вихворітися, лежати — вилежатися; префікс до-* і постфікс *-ся*: *копати — докопатися, рити — доритися, черпати — дочерпатися, шукати — дошукатися, працювати — допрацюватися; префікс за-* і постфікс *-ся*: *бігати — забігатися, говорити — заговоритися, мріяти — замріятися, горіти — загорітися; префікс на-* і постфікс *-ся*: *бідувати — набідуватися, воювати — навоюватися, слухати — наслухатися, терпіти — натерпітися; префікси о-, об-* і постфікс *-ся*: *писати — описатися, рахувати — обрахуватися, мовити — обмовитися, пам'ятати — опам'ятатися, їсти — об'їдатися; префікс від-* і постфікс *-ся*: *воювати — відвоюватися, мовчати — відмовчуватися, спати — відіспатися; префікс під-* і постфікс *-ся*: *служити — підслужитися, лизати — підлизатися; префікс при-* і постфікс *-ся*: *слухати — прислухатися, глядіти — приглядітися, жити — прижитися, терпіти — притерпітися, видіти — привидітися; префікс про-* і постфікс *-ся*: *говорити — проговоритися, торгувати — проторгуватися, гуляти — прогулятися, кашляти — прокашлятися, моргати — проморгатися; префікс роз-* і постфікс *-ся*: *бігти — розбігтися, летіти — розлетітися, рости — розростися, лютувати — розлютуватися; префікс з-* і постфікс *-ся*: *іти — зійтися, ходити — сходитися, співати — зіспіватися, грати — зігратися, працювати — спрацюватися, летіти — злетітися, лежати — злежатися; префікс у-* і постфікс *-ся*: *лежати — влежатися, бігати — убігатися, лягти — улягтися, усталювати — усталюватися, стояти — устоятися.*

Префіксально-суфіксальний словотвір дієслів. У системі дієслівного словотвору суфікси й префікси як словотворчі засоби можуть функціонувати самостійно і в поєднанні один з одним. Однозначне приєднання до твірної основи префікса й суфікса становить префіксально-суфіксальний спосіб творення¹³. Твірною базою для відповідних утворень служать¹⁴ — а) іменники: *охота — захотити, низ — принизити, клин — уклинити, турок — потурчити, земля — приземлити; б) прикметники: твердий — утвердити, новий — оновити, довгий — здовжити.*

У префіксально-суфіксальному словотворі дієслів беруть участь суфікси *-и-, -і-, -ува-*. Серед них особливо активним виявився суфікс *-и-*, що функціонує як словотворчий засіб разом з префіксами: *в-(у-): ласкавий — власкавити, мертвий — умертвити, повільний — уповільнити, досконалий — удосконалити, ярмо — уярмити, особа — уособити, клин — уклинити, син — усиновити, перед —*

упередити, з префіксом *від-*: *тінь* — *відтінити*, *вологий* — *відволочити*, *чужий* — *відчужити*; з префіксом *ви-*: *ключ* — *виключити*, *слово* — *висловити*, *прямий* — *випрямити*, *світлий* — *висвітлити*, *ясний* — *вияснити*, *корінь* — *викоренити*; з префіксом *з-(с-)*: *бік* — *збочити*, *повільний* — *сповільнити*, *порожній* — *спорожнити*, *простий* — *спростити*, *довгий* — *здовжити*, *багатий* — *збагатити*; з префіксом *за-*: *увага* — *зауважити*, *товар* — *заговорити*, *секрет* — *засекретити*, *риба* — *зарибити*, *охота* — *заохотити*, *водний* — *заводити*, *людний* — *залюднити*, *аркан* — *заарканити*, *капкан* — *заканити*; з префіксом *на-*: *прямий* — *напрямити*, *водний* — *наводити*, *ситий* — *наситити*, *близький* — *наблизити*; з префіксом *о-*: *голос* — *оголосити*, *звук* — *озвучити*, *полк* — *ополчити*, *промінь* — *опроменити*, *чоло* — *очолити*, *турок* — *отурчити*, *бідний* — *обіднити*, *домашній* — *одомашнити*, *простий* — *опростити*, *без землі* — *обезземелити*, *без волі* — *обезволити*, *без риби* — *обезрибити*, *без крові* — *обезкровити*, а може — *безкрилий* — *обезкрилити*, *безногий* — *обезножити*, *безголовий* — *обезглавити*; з префіксом *об-*: *водний* — *обводнити*, *круглий* — *обкруглити*, *ласкавий* — *обласкавити*, *легкий* — *облегшити*, *ліс* — *облісити*, *умова* — *обумовити*, *союз* — *обсоюзити* (шевське), *решето* — *обрешетити*, *рука* — *обручити*; з префіксом *пере-*: *більший* — *перебільшити*, *вищий* — *перевищити*, *інакший* — *переінакшити*, *сила* — *пересилити*; з префіксом *по-*: *низ* — *понизити*, *турок* — *потурчити*, *кріпак* — *покріпачити*; з префіксом *при-*: *скорий* — *прискорити*, *низ* — *принизити*, *урок* — *приурочити*, *охота* — *приохотити*, *рука* — *приручити*, *тінь* — *притінити*, *менший* — *применшити*; з префіксом *про-*: *світлий* — *просвітлити*, *довгий* — *продовжити*, *дешевий* — *продешевити*, *ясний* — *прояснити*, *рідкий* — *прорідити*, *дірявий* — *продірявити*; з префіксом *роз-*: *секрет* — *розсекретити*, *куркуль* — *розкуркулити*, *дракон* — *роздраконити*.

За допомогою суфікса *-і-* та префіксів утворюються дієслова від таких частин мови: а) від іменників: *дерево* — *задеревіти*, *корінь* — *закореніти*, *стовп* — *остовпівити*, *немоці* — *знемоціти*; б) від прикметників: *безлюдний* — *збезлюдніти*, *ненависний* — *зненависніти*, *жвавий* — *пожжавіти*, *буденний* — *збуденніти*; в) від займенників: *свій* — *засвоїти*, *присвоїти*; г) від прийменникових конструкцій: *без зброї* — *обеззброїти*, *без людей* — *обезлюдіти*, *без волі* — *обезволіти*; д) від прислівників: *несила* — *знесилити*.

Словотвірні моделі дієслів, утворених префіксально-суфіксальним способом за участю суфікса *-і-*. 1. Дієслова з префіксом *з-(с-)* і суфіксом *-і-*: *безсмертний* — *збезсмертніти*, *непорочний* — *знепорочити*, *вологий* — *зволожніти*, *міцанін* — *зміцаніти*, *безлісий*, *без лісу* — *збезлісіти*. 2. Дієслова з префіксом *за-* і суфіксом *-і-*: *дерен* — *задерніти*, *чміль* — *зачмеліти*, *кудлатий* — *закудлатити*, *людний* — *залюдніти*, *мул* — *замуліти*, *баба* — *забабіти*. 3. Дієслова з префіксом *ви-* і суфіксом *-і-*: *голодний* — *виголодніти*. 4. Дієслова з префіксом *зне-* і суфіксом *-і-*: *кров* — *знекровіти*. 5. Дієслова з префіксом *о-(об-)* і суфіксом *-і-*: *свій* — *освоїти*, *скотина* — *оскотиніти*, *звір* — *озвіріти*, *сирота* — *осиротіти*. 6. Дієслова

з префіксом *по-* і суфіксом *-і-*: *баба — побабіти*. 7. Дієслова з префіксом *при-* і суфіксом *-і-*: *свій — присвоїти*. 8. Дієслова з префіксом *про-* і суфіксом *-і-*: *сінь — просоліти*. 9. Дієслова з префіксом *у-* і суфіксом *-і-*: *каліка — укалічити, цілий — уціліти*.

Частина дієслів, що мають у своєму складі суфікс *-і-* та префікси, мотивуються двома, а іноді й трьома словами: *здвоїти — двоїти, двоє; строїти — троїти, троє; ороговіти — роговіти, роговий; збезлісити — без лісу, безлісий, ліс; збезлюдити — без люду, люд; обезволіти, збезволіти — без волі, воля; обезводіти, збезводіти — без води, вода; обезглуздіти — безглуздий, без глузду*.

Залежно від того, якій мотивації надати перевагу, в аналізованих словах виділятимуться різні словотворчі засоби (різні префікси): *обезволіти — без волі (префікс о-); обезволіти — воля (префікс обез-); збезлісити — безлісий, без лісу (префікс з-); збезлісити — ліс (префікс збез-)*.

Оскільки смислові стосунки між дієсловом і прикметником чи прийменниковою конструкцією сильніші, ніж між дієсловом і співвідносним іменником у формі називного відмінка, аналізовані дієслова слід вважати утвореними за участю префікса *з-* чи *о-* (а не *обез-* чи *збез-*).

Суфікс *-ува-* разом з префіксами теж утворює дієслова від іменників: *сума — підсумувати, промінь — випромінювати*; від прикметників: *дужий — одужувати, плохий — сплохувати, охочий — підохочувати*; від прислівників: *так — підтакувати*. Словотвірні моделі: 1. Дієслова з префіксом *ви-* і суфіксом *-ува-*: *правда — виправдовувати*. 2. Дієслова з префіксом *за-* і суфіксом *-ува-*: *корок — закоркувати, початок — започаткувати*. 3. Дієслова з префіксом *о-* і суфіксом *-юва-*: *без надії — обезнадіювати*. 4. Дієслова з префіксом *об-* і суфіксом *-ува-*: *народ — обнародувати, мундир — обмундирувати*. 5. Дієслова з префіксом *з-(с-)* і суфіксом *-ува-*: *плохий — сплохувати*. 6. Дієслова з префіксом *по-* і суфіксом *-ува-*: *крик — покрикувати*.

Окремі дієслова утворюються за допомогою суфікса *-а-* і префіксів: *утихати, видужати, одужати, подужати*.

Незначна кількість дієслів в українській мові утворюється за участю самих префіксів: *битися — добитися, знати — зазнати, стати — застати, бути — забути, шукати — зшукати, кохати — викохати*.

Отже, дієслова української мови утворюються афіксальними різновидами морфологічного способу: суфіксальним, префіксальним, постфіксальним, а також суфіксально-префіксальним, префіксально-постфіксальним, префіксально-суфіксально-постфіксальним. Твірною базою при цьому служать різні частини мови, але найбільше дієслів мотивується іменниками (з прийменниками чи без них) та прикметниками; словотворчими засобами — суфікси, префікси, постфікси.

¹Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Львів, 1961. 170 с. ²Русанівський В. М. Структура українського дієслова. К., 1971. 128 с. ³Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. Львів, 1981.

с. 109. ⁴ Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1979, с. 192. ⁵ *Городенська К. Г., Кравченко М. В.* Словотвірна структура слова. К., 1981, с. 82. ⁶ Русская грамматика. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология / За ред. І. К. Білодіда. К., 1969, с. 304. ⁷ *Возний Т. М.* Назв. праця, с. 109. ⁸ Словотвір сучасної української літературної мови, с. 192. ⁹ Русская грамматика., с. 340—343. ¹⁰ Словотвір сучасної української літературної мови, с. 190. ¹¹ Сучасна українська літературна мова, с. 308; *Городенська К. Г., Кравченко М. В.* Назв. праця, с. 82. ¹² *Шевчук О. С.* Викладання словотвору української мови в середній школі.— В кн.: *Мовознавство і школа.* К., 1981, с. 137. ¹³ Русская грамматика., с. 307.

Надійшла до редколегії 04.02.83

М. П. ТИМЧЕНКО, канд. філол. наук, Миколаїв, пед. ін-т

ЯКІСНІ ВІДІМЕННИКОВІ ПРИКМЕТНИКИ З СУФІКСАМИ -УВАТ-(-ЮВАТ-) І -ОВИТ- В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Група якісних прикметників з суфіксом *-уват- (-юват-)* в українській мові — досить продуктивний тип, який, за нашими даними, становить 7,7 % від загальної кількості якісних відіменникових прикметників і 12,6 % — від загальної кількості суфіксальних якісних відіменникових прикметників. (Пор.: з якісними відіменниковими прикметниками з суфіксом *-н-*, які становлять близько 38 % від усіх суфіксальних, і з суфіксом *-лив-*, які становлять 11 % від загальної кількості суфіксальних якісних відіменникових прикметників).

Вондрак В. вказував, що в праслов'янській мові за допомогою суфікса *-*iǫ-* від різних основ імен утворювались прикметники, які дали суфікси *-at-*, *-it-*, що пізніше перейшли в *-ovit-*, *-ovat-*.¹

За допомогою суфікса *-уват-(-юват-)* якісні прикметники творяться як від основ відповідних якісних прикметників, так і від іменникових твірних основ. Продуктивний суфікс *-уват-(-юват-)*, поєднуючись з основами якісних прикметників, «вносить відтінок пом'якшення, зменшення якості (*жовтуватий, глупуватий*)»; від іменників, «що має в якій-небудь мірі що-небудь (на що вказує основа іменника). Наприклад: *вугруватий, ніздрюватий, вуглуватий*»², а також вказує на ознаки «подібності вдачею, властивістю, формою тощо... (вовк — *вовкуватий* — «людина, подібна вдачею, натурою до вовка», *лицаркуватий* — лицар «звичайми, як у лицаря»), *лоювате* масло — «масло, як ліп»»³. Падзвичайно поширені в українській мові прикметники з суфіксом *-уват-(-юват-)* у значенні подібності (за формою, виглядом та ін.): *їжакуватий* (подібний до їжака), *пляшкуватий* (подібний до пляшки), *бочкуватий* (подібний до бочки) та ін.

Прикметники, утворені за допомогою суфікса *-уват-(-юват-)* від іменникових твірних основ, є назвами:

а) особливостей поведінки і зовнішніх ознак людей: *вайлуватий, віспуватий, забудькуватий, злодійкуватий, мерзлякуватий*;

б) ознак предметів та істот за подібністю до інших предметів чи істот: *вовкуватий, вовчкуватий, крючкуватий, лантухуватий, мішкуватий, стіжкуватий, стовбуватий і стовбоватий*;

н) структурних властивостей предметів: *глюватий, дуплуватий, піскуватий* (рідше — *пісковатий*);

г) зовнішньо-конфігураційних особливостей предметів: *вузлуватий, корчуватий, кущуватий, сучкуватий*»⁴.

Для якісних прикметників з суфіксом *-уват(-юват-)* базовими твірними основами виступають як похідні іменникові основи (з суфіксами *-ок-, -к-, -ак-, -ець-*): *глянцюватий* ← глянєць, *грудкуватий* ← грудка, *дивакуватий* ← дивак, *крючкуватий* ← крючок, *рубцюватий* ← рубець та інші, так і непохідні іменникові основи: *вовкуватий* ← вовк, *горбуватий* ← горб, *примхуватий* ← примха та ін.

У сучасній українській мові виділяється живий, тобто часто вживаний у мовленні (особливо в публіцистичному стилі), проте лексично обмежений у мові (лише 2 % від загальної кількості якісних відіменникових прикметників і 3,5 % — від усіх суфіксальних якісних відіменникових прикметників) словотворчий тип прикметників з суфіксом *-овит-*. Прикметники з суфіксом *-овит-*, що виник «як відгалудження суфікса *-іт-*»⁵, вказують на високий ступінь вияву ознаки, яка названа твірним словом: *грошовитий* («який має багато грошей»), *соковитий* («з великою кількістю соку») та ін.

Семантично відокремлені якісні відіменникові прикметники *бойовитий, діловитий, домовитий* із значенням «схильний у великій мірі до того, що названо твірним словом».

За допомогою суфіксів *-уват(-юват-)*, *-овит-* творяться якісні прикметники від основ іменників — назв неістот (у 85 % прикладів) з конкретним значенням: *башковитий, дуплуватий, плямуватий, соковитий* та ін., а також в 15 % прикладів — від назв істот, переважно осіб: розм. *жевжикуватий* ← жевжик, *франтовитий* ← франт, *хазяйновитий* ← хазяїн, *циганкуватий* ← циган та ін.

Суфікс *-уват(-юват-)* поєднується з основами іменників переважно чоловічого (близько 52 %): *молодцюватий* ← молодець, *пилуватий* ← пил, жіночого (близько 35 %): *бочкуватий* ← бочка, *дудкуватий* ← дудка, зрідка (близько 4 %) середнього: *шилуватий* ← шило та спільного (близько 7,5 %) родів: *роззявкуватий* ← роззява, *скнаруватий* ← скнара та інші лише першої та другої відмін. Суфікс *-овит-* однаково сполучається з твірними непохідними основами іменників, здебільшого (63,5 %) назв неістот з конкретним значенням: *плодовитий* ← плід, *ядовитий* ← яд та ін. і назв неістот з абстрактним значенням (*страховитий* ← страх, *сумовитий* ← сум) усіх трьох родів лише першої та другої відмін (лише один приклад зафіксовано від іменника третьої відміни: *печаловитий* ← печаль). Найчастіше ж твірними основами для прикметників з суфіксом *-овит-* виступають основи іменників чоловічого роду другої відміни (близько 77 %).

Твірними основами для прикметників з суфіксом *-уват(-юват-)*, як правило, є одно- і двоскладові основи (більше 90 % прикладів): *горбуватий* ← горб, *ледаркуватий* ← ледар, а для творення прикметників з суфіксом *-овит-* — переважно односкладові (близько 71 % прикладів): *басовитий* ← бас, *сумовитий* ← сум та

інші, лише декілька прикладів зафіксовано, де цей суфікс поєднується з двоскладовими і трискладовими основами (*гоноровитий* ← *гонор*, *хазяйновитий* ← *хазяїн*).

При творенні якісних прикметників суфікс *-уват-(-юват-)* не поєднується з твірними основами іменників на кінцеві приголосні (*ж*), (*ф*), а суфікс *-овит-* — на кінцеві приголосні (*в*), (*з*), (*п*), (*ф*), (*ч*), разом з тим обидва суфікси поєднуються вільно з усіма іншими приголосними твірних основ, яким передують голосні або інші приголосні та основами на кінцеві групи приголосних (*башковитий* ← *башка*, *ганджовитий* ← *гандж*, *срудкуватий* ← *срудка*, *ніздруватий* ← *ніздра* та ін.).

Як і в прикметниках, утворених від прикметникових основ, так і в прикметниках, утворених від іменникових основ, іноді перед суфіксом *-уват-(-юват-)* з'являється вставний *-к-*, здебільшого після кінцевих приголосних твірної основи: (*н*), (*б*), (*р*), (*й*), наприклад: *жолобкуватий* ← *жолоб*, *кабанкуватий* ← *кабан*, *злодійкуватий* ← *злодій*, *ледаркуватий* ← *ледар* та ін.

З морфонологічних процесів, що відбуваються при пристосуванні суфікса *-овит-* до твірної основи, нами зафіксовано лише чергування голосних (*о*) — (*і*) в основі (*ростовитий* ← *ріст*, *соковитий* ← *сік*). У групі ж прикметників з суфіксом *-уват-(-юват-)*, крім чергування голосних (*о*), (*е*) — з нулем звука в основі (*вихруватий* ← *вихор*, *зубцюватий* ← *зубець*), зустрічаються чергування приголосних (*г*) — (*ж*) (*стіжкуватий* ← *стіг*), (*ц*) — (*ч*) (*криничуватий* ← *криниця*); чергування за твердістю—м'якістю приголосних (*кільцюватий* ← *кільце*); чергування голосних (*о*) — (*і*) з одночасним чергуванням голосного (*о*) — з нулем звука (*мізкуватий* ← *мозок*).

Акцентологічною особливістю прикметників з суфіксами *-овит-* та *-уват-(-юват-)* є наголошуваність цих суфіксів (*спековитий*, *соковитий*, *шишкуватий*, *дуплуватий*), за винятком 5,7 % прикметників з суфіксом *-уват-(-юват-)*, де наголос зберігається на тому ж самому складі, що й у твірній основі: *забудькуватий* ← *забудько*, *заїкуватий* ← *заїка* та ін.

Серед прикметників досліджуваної групи є ряд прикметників-діалектизмів: *гамаликуватий* («товстошій»), утворений від іменника *гамалик* («задня частина шиї»); *оклецькуватий* («невисокий, але кремезний; присадкуватий») про людину («від іменника, очевидно, *оклецьок* у значеннях: 1) обрубок; 2) пезграбне, товсте дитя»); *отряхуватий* («задерикуватий, розбишакуватий») (від іменника *отряха*), «задерика, розбишака») та ін. Прикметник *окоренкуватий* з нині невідомою твірною основою, очевидно, утворився від іменника *окоренок* («частина деревного стовбура від кореня до гілок») ⁶ і вживається у значенні «невисокий, але міцної будови, кремезний» з семантичним відтінком «короткий, але міцний, дебелий (про руки, ноги)».

В українській мові зустрічається декілька прикладів з суфіксом *-оват-* у тому ж значенні, що й з суфіксом *-уват-*, про що свідчить і паралельне вживання в одному й тому ж значенні при-

кметників з *-оват-* і *-уват-* (*горбоватий* і *горбуватий*; *піскуватий* і *пісковатий*; *плесковатий* і *плескуватий*; *стовбоватий* і *стовбуватий*).

Зупинимось коротко на семантичних особливостях якісних відіменникових прикметників з суфіксами *-уват-(-юват-)* і *-овит-*. При дослідженні семантичної залежності похідних прикметників від семантичної структури твірних іменників враховуємо, що семантика твірного слова є тим фундаментом, на якому будується семантика похідного, що кожне похідне слово виникає на базі суворо визначеного значення твірного ⁷. Виходячи з цього, у групі якісних прикметників із суфіксом *-уват-(-юват-)* виділяємо шість типів семантичних співвідношень між смисловими структурами іменників і прикметників. У групі ж якісних прикметників з суфіксом *-овит-* — лише два.

1. Моносемантичні прикметники, мотивовані моносемантичною іменниковою твірною основою. У прикметниках цієї групи семантика однозначних прикметників повністю мотивується семантикою однозначних іменників. Так, семантика прикметників *бочкуватий шарпонуло, і з сіней викотився б о ч к у в а т и й чоловічок* (В. Речмедін); *задавакуватий* («який задається, чваниться, зарозумілий»): *дін*); *задавакуватий* («який задається, чваниться, зарозумілий»): *Перемивали кості Зарубині за те, що був стриманий, а відтак з а д а в а к у в а т и й, ходив чисто, мало не щодня голився* (В. Кучер); *гулюватий, дженджикуватий* (розм.), *дивакуватий, заїкуватий, ледаркуватий* та ін. мотивуються семантикою однозначних іменників *бочка, задавака, гуля, дженджик, дивак, заїка, ледар*. Цей тип семантичної кореляції досить продуктивний, він становить 30 % від усіх якісних відіменникових прикметників з суфіксом *-уват-(-юват-)*.

2. Моносемантичні прикметники, мотивовані одним із значень полісемантичного твірного іменника. Цей тип семантичної кореляції також продуктивний, він охоплює 34,3 % прикметників з суфіксом *-уват-(-юват-)* і прикметники з суфіксом *-овит-*.

Так, прикметники *віспуватий* («покритий шрамами від віспи, рязбий»): *віспувате обличчя; горохуватий* («подібний до сухого гороху»); *грудуватий* («покритий грудую»); *зубцюватий* («те саме, що зубчастий, з зубцями, або у формі зубців»): *зубцювата смуга лісу* — сформовані від других значень двозначних іменників *віспа, горох, грудя, зубець*. Прикметники ж *гоноровитий, дощовитий, злодійкуватий, лайдакуватий, піскуватий, плямуватий* — на основі перших значень двозначних іменників *гонор, дощ, злодій, лайдак, пісок, пляма*.

Прикметники *зигзагуватий, калікуватий, клинкуватий, крюкуватий, пенькуватий* сформовані від перших значень тризначних іменників *зигзаг, каліка, клинок, крючок, пеньок*.

3. Полісемантичні прикметники, мотивовані полісемантичною іменниковою твірною основою. Цей тип семантичного співвідношення у порівнянні з попередніми непродуктивний, він охоплює лише 3 % якісних прикметників з суфіксом *-уват-(-юват-)*, у яких

кожному значенню прикметника ставиться у відповідність певне значення іменника. Так, наприклад, прикметник *глевтякуватий* вживається у двох значеннях, перше з яких («трохи глевкий, недопечений») мотивується першим значенням іменника *глевтяк* («глевкий хліб»), а друге переносне значення («повільний у рухах, неповоротка людина») — другим значенням (також переносним) іменника *глевтяк* («повільна у рухах, неповоротка людина»).

4. Полісемантичні прикметники, мотивовані моносемантичною іменниковою твірною основою. Цей непродуктивний тип семантичного співвідношення охоплює прикметники з суфіксами *-уват(-юват-)*, полісемія яких формується на базі однозначних іменників. Так, від іменника *зателепа* (зневажл.) у значенні («неохайна людина, вайлувата») формуються обидва значення прикметника *зателепуватий* (перше — «неохайний», друге — «вайлуватий»). Так само формується семантика багатозначних прикметників: *витрішкуватий, задержкуватий, карячкуватий, насмішкуватий, остюкуватий* та ін.

5. Моносемантичні прикметники, мотивовані вибірково полісемантичною іменниковою твірною основою. Прикметники цього непродуктивного типу формують свою семантику на основі двох, трьох і більше значень твірного іменника разом. Так, прикметник *пиховитий* вживається у значенні («який відзначається пихатістю, високою думкою про себе, погордливий, зарозумілий»): *Миготить радісна, невиразна, пиховата думка: - Між моїм родом — батьками, дідами, самими далекими пращурами я перший іду до культури, до світла* (С. Васильченко). Це значення прикметника сформувалось на основі першого («надмірно висока думка про себе, погорда, зарозумілість, зазнайство» з семантичними відтінками «вразливе відношення до думки про свою особу і ставлення до себе навколишніх, самолюбство», «зовнішній вияв зверхності, погорди, бундючності» і «далеке від правди чванливе вихвалювання») і третього («те саме, що гордість» з семантичним відтінком «предмет гордості, те, чим можна пишатися») значень трьохзначного іменника *пиха*. Друге ж значення іменника при формуванні семантики прикметника *пиховитий* не враховується.

Прикметник же *мряковитий* із значенням («із незначним туманом, мрякою»): *Мряковитої осінньої ночі в лісах під Києвом об'єднана колона південців (партизанів із Таврії) нарешті зустрілася з регулярними військами* (О. Гончар) сформувався, ввібравши в себе обидва значення іменника *мряка* (перше — «густий, дрібний дощ, краплини якого немов перебувають у завислому стані», друге — «те саме, що імла, туман»).

6. Полісемантичні прикметники, що мають нові значення порівняно із значенням їх полісемантичних твірних іменників. Цей тип налічує 23,5 % від усіх якісних відіменникових прикметників з суфіксом *-уват(-юват-)*. У цій групі слів полі значення прикметника — це найбільшого переносні значення. Так, семантика прикметника *опецькуватий*, який вживається в розмовному мовленні, формується так: другим значенням іменника *опецьок* («не-

висока на зріст, товста, незграбна людина») мотивується перше значення прикметника («невисокий, але товстий, незграбний на вигляд»: *Проти тендітної і стрункої, як береза, Ярини її сестра відналася і опецькуватою, і неоковирною, як сніп гречаної соломки* (П. Панч) з семантичним відтінком «невеликий, але добре вгодований»), друге й третє значення розширюють значення прикметника *опецькуватий*.

Якісні відіменникові прикметники з суфіксами *-уват(-юват-)* і *-овит-* функціонують у стилях української мови з різною активністю.

Найбільше різних за значенням прикметників із суфіксом *-уват(-юват-)* використовується в прозі: *грудкуватий, їжакуватий, вовкуватий, вовчикуватий* та інші. Найуживанішими в прозі є прикметники: *присадкуватий* — *присадкувати* люди, *присадкувата* постать, *присадкуватий* боєць та *їжакуватий* — *їжакувата* голова, *їжакуватий* юнак.

Різних за значенням якісних відіменникових прикметників із суфіксом *-уват(-юват-)* у поезії небагато. Слід відзначити, що поетичний стиль більше насичений якісними відприкметниковими прикметниками із досліджуваними суфіксами типу: *гордуватий* — *гордувати* очі, *гордувати* лиця; *голубуватий* — *голубуватий* туман, *голубувата* рань та ін.

В інших стилях використано лише по декілька різних за значенням якісних відіменникових прикметників із суфіксом *-уват(-юват-)*. У науковому стилі, наприклад, зафіксовано лише поодинокі прикметники такого типу: *верствувати* піски та *піскувати* ґрунти, в драматургії — *винувата* посмішка та *відлюдькуватий* чоловік.

Отже, якісні відіменникові прикметники з досліджуваними нами суфіксами досить продуктивні в українській мові, найуживаніші в прозових творах.

¹ *Vondrak W. Vergleichende slavische Grammatik. Göttingen. 1924. 447 s.*
² *Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). М., 1972, с. 177.* ³ *Ізюмов О. Прикметникові суфікси в українській мові -астий- (-ястий-), -атий-, -істий- (-їстий-), -оватий-, -уватиї-.* — *Мовознавство, 1936, № 9, с. 47.*
⁴ *Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969, с. 200.* ⁵ *Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове), с. 284.* ⁶ *Словарь української мови Б. Грінченка: В 6-ти т. К., 1907—1909.* ⁷ *Тихонов Н. Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. Курс лекций. Самарканд, 1971, с. 177—179.*

Надійшла до редколегії 03.01.83

М. Я. ПЛЮЩ, канд. філол. наук, Л. Л. ШЕВЧЕНКО, студ.,
Київ. пед. ін-т

СИНТАКСИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЄПРИСЛІВНИКОВОЇ КОНСТРУКЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Кожна мова на певному етапі свого розвитку характеризується наявністю в ній граматичних форм, різних за походженням і соціально значимим змістом. Як зазначав І. І. Мещанинов, «гра-

матичні форми не випадкові у своєму виникненні і розвитку. Вони соціально зумовлені не в одному тільки своєму використанні. І поява їх знаходить своє пояснення в тій же соціальній у них потребі. Оформлення слова виконує певну соціальну функцію, яка не залишається однією і тією ж. Її зміна відображається на граматичній формі — іноді в її побудові, іноді в її соціально значимому змісті»¹.

У цьому аспекті викликає значний науковий інтерес досить своєрідна за граматичною природою і суперечлива за трактуванням категорія дієприслівника і утворена ним дієприслівникова конструкція як один із компонентів простого речення, ускладненого другоряднопредикативними відношеннями.

У науковій літературі увага дослідників зосереджувалася головним чином на з'ясуванні специфіки зв'язків дієприслівника і утвореної ним конструкції з предикативним центром речення, в той час як питанням внутрішньої організації синтаксичного складу самої дієприслівникової конструкції не приділялося досі належної уваги, хоч специфіка цих зв'язків впливає з своєрідності зв'язків самого дієприслівника в реченні.

У даній роботі поставлено за мету дослідити формальні зв'язки в середині дієприслівникової конструкції. Дослідження виконано на матеріалі роману М. Стельмаха «Чотири броди», що становить 1065 виборок з одиничним дієприслівником і дієприслівниковим зворотом.

Автори статті виходили з загальноприйнятого положення, що приєднання до дієприслівника як синтаксичного центру звороту залежних словоформ і слів здійснюється за законами власне дієслівного керування та законами поширення простого словосполучення і перетворення його в складне.

Дієприслівник як дієслівне утворення, що має морфологічні ознаки дієслова (суфікс основи, здатність виражати категорії виду і часу)², відрізняється від особоводієслівних форм незмінністю форми і синтаксичною роллю в реченні³. Становлення категорії дієприслівника в слов'янських мовах на основі активних дієприкметників історично було зумовлено потребою у вираженні ускладнених предикативних відношень, коли особа або предмет характеризується за основною дією чи станом і додатково — за іншими, пов'язаними з основною, діями або станом. В історичному розвитку відповідно до цієї потреби активні дієприкметники, які здавна узгоджувалися з іменниками і виконували синтаксичну роль означення, поступово спеціалізувалися на вираженні напівпредикативних і обставинних відношень. Іменні віддієслівні утворення набували нових ознак, передусім, здатності уточнюватися залежними від них словами і утворювати синтаксичний зворот, що зближувало їх з особоводієслівними формами⁴. Зміцнення синтаксичних функцій колишніх активних дієприкметників, від яких утворилися сучасні дієприслівники, спеціалізація в напрямку вираження другоряднопредикативних функцій («другорядного присудка» чи «предикативної обставини»⁵, подібної до обставин-

ного підрядного речення) супроводжувалося зміною їх синтаксичних зв'язків у реченні. Формальний зв'язок дієприслівника перемістився від підмета до присудка, хоч семантично він пов'язувався також і з підметом основної частини речення. Як відзначає О. С. Мельничук, «встановлення синтаксичного зв'язку дієприслівника з основним присудком речення не вступило в суперечність із тим, що дія чи стан, висловлені дієприслівником, належать до підмета, бо ця належність зберігається і при посередництві основного присудка»⁶.

Семантичний зв'язок із підметом зберегли, природно, дієприслівники, що утворилися від активних дієприкметників, які узгоджувалися з іменником у називному відмінку, а ті, котрі узгоджувалися з іменником у непрямому відмінку в ролі прямого чи непрямого додатка, не зберегли синтаксичного зв'язку з ними і в сучасній українській літературній мові не здатні утворювати дієприслівникову конструкцію типу давніх і сучасних розмовних: *Я бачив твого милого під горою орючи* (*Я бачив твого милого + він під горою оре*); *Знайшла свою несушку на яйцях сидячи* (*Я знайшла свою несушку + вона висиджує курчат*).

Саме цією особливістю — входженням дієприслівника у зв'язок з обома компонентами предикативної основи речення — можна пояснити неможливість утворення дієприслівників від безособових дієслів, що позначають явище природи (*дощити, засніжити, морозити*); фізичний або психічний стан людини (*морозити, нудити*); дієслів з модальним значенням (*забороняється*), переживання (*хотітися, віритися*) та ін.

Цікаво, що обмеження в утворенні дієприслівникових форм виявляють і дієслова неповної особової парадигми, що означають стан навколишнього середовища (*доноситися, чути*); фізичний або психічний стан особи (*боліти, вилізи*; *волосся вилізло*); дієслова із значенням наявності чогось (*бракувати, вистачати, не ставати*) та ін. Отже, не виявляють обмежень в утворенні дієприслівників передусім ті дієслова, які позначають динамічні процеси, здійснювані особою, або дії, здатні бути виконані предметами. Дієприслівникові звороти, що зайняли місце дієприкметникових зворотів, у яких дієприкметник стояв у називному відмінку, зберігають і нині цю особливість — семантично пов'язуються з іменником — підметом у двоскладному реченні. У непідметово-присудковому реченні основною умовою вживання дієприслівника і утворюваної ним конструкції є також збіг семантичного суб'єкта основної і другорядної дій, тобто спільна суб'єктна віднесеність дії або стану головного члена односкладного речення і формально залежного від нього дієприслівника.

Наприклад, вираження основної і другорядної дії в стосунку до неозначеної або узагальненої особи: *А до цих степових пахоців у селі приєднується повів щойно розквітлих соняшників, папірочки, молодого укропу і молоді картоплі, яку, очікуючи ко-*

сарів і женчиків, варять не в хатах, а на подвір'ях*; Біля гречки, знаючи, що вона піде на млинці, не перевтомився; вираження стану особи, незалежного від її волі, у безособовому реченні: *Спочатку, побачивши, як на тебе сторчголов налітає ворожий літак, хотілося на всьому ходу скочити з платформи, та потім звиклось; Молодику, схопивши облизня, треба було б набурмитися, а він удає, що й не помітив...;* вираження стану особи як бажаного, можливого в інфінітивному односкладному реченні: *Оце б, забувши всі війни, пройтися з коною, почути дзвін і передзвін її...*

Конструкції з дієприслівником або дієприслівниковим зворотом, що приєднуються до головного члена односкладного речення, мають виразно книжний характер (на нашому матеріалі зареєстровано шість уживань).

Синтаксична деривація, спрямована на розвиток структури речення з другоряднопредикативними відношеннями, знаходить вияв у двох напрямках: 1) у розгортанні предикації за рахунок уведення компонента з другоряднопредикативними значеннями і 2) у розгортанні внутрішнього складу утворюваної цим компонентом конструкції.

Щодо першого напрямку, то він забезпечується шляхом уведення в речення дієприслівника, який, виражаючи другорядну дію чи стан особи або предмета, не потребує реалізації лівої валентності, як це властиво особоводієслівним формам, а тільки семантично узгоджується з суб'єктом дії. Навіть у тих рідких випадках, коли до складу дієприслівникової конструкції входить компонент, виражений словоформою називного відмінка, значення суб'єкта головної дії завжди збігається з тим, який семантично уточнюється через другорядну дію. Напр.: *Данило нерішуче постояв під захистом мальованих соняшників, нерішуче постукав у вікно і, сам злякавшись стуку, зиркнув на вулицю; Киплячи обоє, вони вийшли з вітряка* (зафіксовано три такі конструкції).

Дієприслівнику як компонентові, що організує конструкцію цілого синтаксичного звороту, властива здатність до реалізації правої валентності у спосіб заповнення позицій прямого і непрямих об'єктів. Синтаксична деривація в цьому напрямку відображає реалізацію валентних можливостей дієслівної лексеми у повному обсязі. Дієприслівник може керувати однією, двома або, рідше, трьома відмінковими словоформами з об'єктним значенням, приєднувати прийменниково-відмінкові форми з об'єктною функцією або обставинною або означатися прислівником, інфінітивом чи поєднувати одні й другі засоби поширення свого складу, включаючи атрибутивні компоненти до підпорядкованих дієприслівнику компонентів з об'єктною функцією.

І. Моделі дієприслівникових конструкцій з залежною відмінковою формою. Найбільш уживаними є конструкції, до складу

---

* Тут і далі ілюстрації подаються за виданням: *Стельмах М. П.* Чотири бродн. К., 1979.

яких входить дієприслівник та залежна від нього словоформа знахідного відмінка (на нашому матеріалі — 130 уживань).

Дієприслівник, утворений від перехідного дієслова, і словоформа знахідного відмінка виражають об'єктні відношення. Напр.: *Обігнавши всіх, не виїхала — вилетіла тачанка близнят, яку партизани назвали колісницею Іллі-пророка.*

Іменник чи займенник у знахідному відмінку означає зовнішній (слухаючи пісню, знявши пілотку), рідше — внутрішній об'єкт другорядної дії суб'єкта (проявивши пильність, наганяючи страх).

Модель «дієприслівник + залежна словоформа родового відмінка іменника (займенника)» також характеризується високою частотністю уживання (на нашому матеріалі — 34). Іменник у родовому відмінку виступає із значенням об'єкта чекання, досягнення, бажання, уникання. Напр.: *Тут на передосінніх травах лежали зорі, під травами, чекаючи досвіту, куняв туман.* Словоформа родового прямого об'єкта виступає також при дієприслівнику з заперечною часткою *не* (напр.: *Припала до гостей й Мирослава, не витираючи сліз, що котились і котились по щоках*) або в поєднанні дієприслівника й іменника з речовинним значенням, неповноти охоплення об'єкта дії (напр.: *А ось і перша бджола, шукаючи поживи, золотим жолудцем упала на мачушник, забриніла йому ранкову пісню*).

Модель «дієприслівник + залежна словоформа давального відмінка іменника (займенника)» менш продуктивна у вживанні (на нашому матеріалі — вісім конструкцій). Словоформа давального виражає об'єкт — адресат дії або об'єкт, на користь якого здійснюється другорядна дія. Напр.: *Василь підвівся на лікті й завмер, а далі, не вірячи собі, й питає: — Це ви тату, чи сон? Це вже вчечері, посміхнувшись йому, заспіває Докія.*

Досить продуктивно виступають конструкції, утворювані за моделлю «дієприслівник плюс залежна словоформа орудного відмінка іменника (займенника)» (на нашому матеріалі — 47). Дієприслівник виявляє валентну зумовленість дієслова доповнюватися семантично за рахунок орудного об'єкта або зберігає семантику дієслова конкретної фізичної дії, яке керує орудним знаряддя чи засобу дії в об'єктній функції. Напр.: *Лісник, давлячись словами, благально глипнув на Безбородьки...; У громадянську і він, ризикуючи життям, допомагав партизанам; Показавши руками, шиєю і поглядом, як він розуміє всю культуру, Стьопочка хвацько вискочив на велосипед, для форсу дзенькнув дзвоником...*

Словоформа орудного при дієприслівнику може також виражати обставинні значення способу дії і порівняння, джерела стану та ін. Напр.: *А польова царівна, погойдуючись тополькою, підійшла до нього; Ой, чоловіче, чоловіче, — припадала до його грудей, уже плачучи серединою; Над лісами, підпливаючи спекою, тремтіла підлиняла блакить неба; Ми, жиючи зерном, ще отак по-варварськи мало знаємо історію, життя і прямо-таки вибухову силу зерна.*

Менш уживаними є моделі дієприслівникових конструкцій з двома залежними від дієприслівника відмінковими словоформами:

1) із знахідним і давальним — при дієприслівниках, утворених від перехідних двооб'єктних дієслів, напр.: *Подаємо на дубі стогнали дикі голуби, нагадуючи йому далекі літа; Стьопочка, щось прикидаючи собі, кривиться, морщиться;*

2) із знахідним (родовим) і орудним — при дієприслівниках, утворених від двооб'єктних дієслів, напр.: *Витираючи хусткою обличчя, Олена підвелася й побачила, що до могили наближався вершник;*

3) із орудним і місцевим — при дієприслівниках, утворених від двооб'єктних дієслів, напр.: *Ой, скоріше, скоріше додому! — тернувшись пальцями по очах, захапалась Оксана.*

Можливе приєднання до дієприслівника трьох відмінків у функціях: прямого об'єкта (знахідний або родовий), об'єкта — адресата дії (давальний) та знаряддя дії (орудний), напр.: *Він... хитроумно втерся в активісти, вибиваючи собі язиком і нахрапистістю видноти й вигоди.* Однак таке нагромадження об'єктних відмінків практично використовується рідко — при потребі конкретизувати певний механізм, пристрій, прилад, з допомогою яких здійснюється певна дія, процес (на нашому матеріалі таких конструкцій — одна).

II. Моделі дієприслівникових конструкцій з залежними від дієприслівника прийменниково-відмінковими формами іменника (займенника). Дієприслівник здатний приєднувати відмінкову форму за участю прийменника, повторюючи валентність дієслівної лексеми. Дієприслівник може керувати:

1) родовим з прийменником *до, з, від* та іншими в об'єктній функції або обставинній, напр.: *Дослухаючись до вікон, дождала його з двору; Не доїжджаючи до лісництва, Магазаник повертає коні в березнячок; А дівчина, одгортаючи коси од чола, сіла на ліжко;*

2) знахідним з прийменником *про, з, за, у(в)* — в об'єктній функції; *на, у(в)* та іншими з обставинним значенням, напр.: *Цей, дбаючи про людей, навіть у свято не додивиться свого сну; З того самого завулка вийшов, спираючись на палицю, високий дід;*

3) орудним з прийменником *з (із), між* — в об'єктній функції та іншими — з обставинними значеннями, напр.: *Борючись із плачем, дівчина відвела погляд від броду, де бігла — грала вода; Та куди подівся той розум, погнавшись за лукавою копією.*

Крім названих моделей, досить продуктивними є такі конструкції, до складу яких входять дві залежні форми — безприйменникова і прийменниково-відмінкова. Напр.: *Ще глянув на розбухлу куряву, в якій розпливчато клубилися мотоциклісти, женучи її поперед себе і тягнучи позад себе; — Чи не навмисне помилився ти, радіовіщун, переплутавши янгола з нічним дияволом?*

До складу дієприслівникової конструкції може входити залежне прислівникове слово з обставинною функцією, що приєднується зв'язком прилягання, або іменникова словоформа, що приєднується за типом зв'язку слабкого керування. Напр.: *На поріг, поштиво посміхаючись, став у святковому одязі Стьопочка Магазаник;— Хто це?!— скрикнув, сахаючись убік; Ідучи за Оленою Петрівною на другу половину хати, Мирослава сказала:— Видать, душевний у вас учитель.*

Дієприслівник може приєднувати також інфінітив з об'єктною функцією або він входить до складу «другорядного присудка» і керує іменником з об'єктним значенням. Напр.: *Чого ж, ще навить не навчившись літати, шукає пташеня у цьому світі...?; Розклали вогник біля води, збираючись варити вечерю.*

Ускладнення дієприслівникової конструкції за рахунок приєднання до дієприслівника підрядного з'ясувального речення також засвідчує тенденцію до реалізації дієслівної валентності. Напр.: *Знаючи, що ти слів на вітер не кидаєш, маю лише одне заспокоєння — план буде виконано.* Інші засоби ускладнення — уведення однорідних членів речення, вставних слів, словосполучень і речень — у структурі дієприслівникового звороту не виявляють специфіки.

Отже, здатність дієприслівника приєднувати залежні слова і словоформи з об'єктною чи обставинною функцією є виявом закономірностей синтаксичних зв'язків компонента з другорядно-предикативним значенням, який не передбачає обов'язкового уведення до його складу конструктивного суб'єктного компонента, а реалізує праву валентність дієслівної лексеми. Дієприслівник виявляє своє функціональне значення на основі співвіднесеності з головною дією, але його «дієвість» виявляється більшою мірою у здатності до керування іменними словоформами. Зрозуміло, що валентно зумовлені словоформи її слова складають структуру звороту, що має певну кілечну величину. Кількість же компонентів, які поширюють структурний мінімум дієприслівникового звороту, не регламентується, вона зумовлюється комунікативними завданнями висловлення.

¹ Мещанинов Н. И. Глагол. Л., 1982, с. 5. ² Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. К., 1969, с. 419. ³ За цими ознаками дієприслівники зближуються з прислівниками, що дає підставу вченим розглядати їх як «гібридну» групу слів (В. В. Виноградов), або як один із розрядів (віддієслівних) прислівників (І. К. Кучеренко). ⁴ Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. К., 1966, с. 164. ⁵ Руднев А. Г. Синтаксис усложненного предложения. М., 1959, с. 59 і далі. ⁶ Мельничук О. С. Вказ. праця, с. 166.

БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ З ДІЄСЛІВНО-ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОЮ ПРЕДИКАТИВНОЮ ОСНОВОЮ

За змістово-граматичними ознаками серед безособових речень сучасної української мови, як і інших слов'янських, чітко виділяються конструкції з предикативною основою, сформованою дієсловами, що позначають буття, наявність, міру достатності: *бути, мати, існувати, вистачати, бракувати, більшати* та ін. Напр.: *Не було і не буде вогню і заліза, Які владні спалити, звалити мій стяг* (М. Нагнибіда); *Всім би вистачило і землі, і неба, і пісень, і матеріального достатку, якби тільки люди навчилися жити без воєн...* (О. Гончар) *. Такі речення, зважаючи на основний зміст, який вони виражають, на їх синтаксичну своєрідність, Є. М. Галкіна-Федорук назвала безособовими екзистенціальними¹.

Специфіка синтаксичної будови безособових екзистенціальних речень полягає насамперед у тому, що власне особовий чи предметно-особовий суб'єкт (інколи він набуває значення об'єкта), буття, наявність, міра достатності якого заперечуються або стверджуються, послідовно знаходить вираження як додаток — ім'я у формі родового відмінка (І_{род.}). По-друге, в багатьох реченнях, які послужили зразком для інших, безособовість зумовлена внутрішньосинтаксичними факторами, зокрема наявністю загального заперечення².

Історія розвитку безособових екзистенціальних конструкцій дає неспростовні факти, що свідчать про виникнення їх із двоскладних речень саме шляхом конструктивних змін: із введенням частки *не* ім'я в називному відмінку поступово витіснилось іменем у родовому. Найперше такої еволюції зазнали речення з дієсловом *бути* у формі *їсть*, О. О. Потоєв писав: «Думку, що «сестры нет дома» передбачає сестр'ї їсть дома»... не вважаю вірогідною тому, що «сестр'ї їсть» не виправдовується жодним слов'янським паріччям і що «сестры нет» примикає не до знахідного, а до називного «сестра нїсть»³. На процес витіснення називного родовим вказує також В. І. Борковський⁴.

На зміну реченням із *нїсть* у багатьох слов'янських мовах, за спостереженнями О. С. Мельничука⁵, прийшли безособові конструкції з дієсловом *мати* в формі теперішнього часу, сполученим із часткою *не*: староукр. і старобілор. *нема, немає, немаш*; польськ. *nie ma, niemasz*, в сучасній українській мові — *немає, нема*⁶. Однак генетично звороти з дієсловом *мати* не споріднені з конструкціями, що містили *нїсть*. Якщо у зворотах із *нїсть* підмет перетворився в додаток І_{род.}, то стосовно зворотів другого типу О. С. Мельничук зазначає: «Форма родового відмінка суб'єкта існування при цьому дієслові за походженням є формою прямого додатка при перехідному дієслові з запереченням»⁷. Значить, джерело безособових речень із *немає* — особові звороти

* Для аналізу використовуються не лише окремі безособові речення, а й частини складних речень, що мають відповідну будову.

• $I_{\text{нап.}} + D_{\text{перех.}} + I_{\text{знах.}}$ », що з уведенням заперечення трансформувалася в « $I_{\text{нап.}} + \text{не} + D_{\text{перех.}} + I_{\text{род.}}$ » з наступним повним усуненням підмета або перетворенням його в інший додаток — суб'єкт володіння: *він мав час — він не має часу — у нього немає часу*.

Реченнями з *немає* ніби компенсується неповнота часової парадигми заперечних зворотів із *бути*: *не було книги — немає книги — не буде книги*. До того ж, часто *немає (нема)* потрапляє в один контекст або навіть в одну предикативну основу з *бути*: *Немає щастя вічного, немає, Є вічний бій за щастя для усіх* (М. Нагнибіда); *Сім'ї у нас такої немає і не було, Де б слави бойової Проміння не лягло* (М. Рильський).

За зразком заперечних речень із *бути*, вказував О. О. Потєбня, стали вживатися й звороти з «дієсловами інтранзитивними виникнення і зникнення, руху та перебування в стані»⁸. У сучасній українській літературній мові це *виявлятися, доноситися, залишатися, існувати, траплятися* та ін. Як функціонально безособові, ці дієслова формують заперечні екзистенціальні речення, напр.: *Чоловіків у Севастополі майже не лишилося* (В. Кучер); *... попутних машин уже не траплялося* (Л. Первомайський). Порівняно з особовими: *Тепер лишилося три матроси* (В. Кучер); *Тут саме й трапилася... машина* (В. Козаченко).

Окрім цього, безособові речення активно формуються дієсловами, безособовість яких, на думку Є. М. Галкіної-Федорук, зумовлена не запереченням, а особливим значенням дієслова, що керує додатком $I_{\text{род.}}$ ⁹. У сучасній українській літературній мові це власне безособові дієслова *бракувати, вистачати (стачати), забракнути*; дієслова з окремим безособовим значенням *стати (стати як функціонально безособове, що позначає буття, а не міру достатності, формує тільки заперечні безособові речення: От тільки князя нашого Святослава не стало, С. Скляренко), ставати*; функціонально безособові *більшати, меншати* та їх деривати *додатися, прибавитися, прибувати*: *Блиску ще прибавилось...* (П. Тичина); *В обох на двадцять стачить ран, — І той, і другий — партизан* (А. Малишко); *Побратаймося хлібом, бо це найчесніша з спільнот. Хай усім додається снаги і високої сили...* (В. Коротич). Звичайно, ці дієслова формують і заперечні безособові речення.

Дослідники вказують і на можливе вживання *бути* в стверджувальних безособових реченнях, але при цьому робиться застереження про неповноту конструкції¹⁰. Без сумніву кваліфікувати стверджувальне речення з *бути (буде)* як безособове можна тільки тоді, коли це дієслово має значення «вистачати»: *Буде з мене, поки живу, І мертвого слова, Щоб вилити журбу, слези* (Т. Шевченко). В інших випадках при формах *є, було, буде* справді відчувається пропуск кількісного слова, разом з яким $I_{\text{род.}}$ виконує функцію підмета: *У моїй світлиці — квітів... квітів* (А. Волошак). За формою вираження імені такі конструкції заслуговують назви генитивних, а за синтаксичною природою вони, очевидно, є особовими двоскладними неповними. Спостеріга-

ється пропущення її $I_{\text{род.}}$, однак будь-яка неповна конструкція не може служити підставою для кваліфікування її як безособової.

Обов'язковий компонент усіх безособових екзистенціальних речень — додаток $I_{\text{род.}}$, який позначає суб'єкт буття (існування), об'єкт наявності, міри достатності. На цій підставі деякі вчені, як наприклад Ю. М. Костинський, приходять до висновку, що ім'я в формі родового відмінка може виконувати самостійно роль підмета, і кваліфікують такі речення як «суб'єктні»¹¹, що веде до змішування логічних понять з граматичними.

Крім додатка $I_{\text{род.}}$, конститутивна структура цих речень може охоплювати й інші другорядні члени, наявність яких обумовлена семантичною чи граматичною незамкненістю дієслів, додатка $I_{\text{род.}}$ чи особливостями всієї конструкції. Розрізняються кілька структурно-синтаксичних різновидів безособових екзистенціальних речень.

1. Двокомпонентні речення. Виражаючи буття узагальнено, ці речення не потребують при предикативній основі інших другорядних членів, крім додатка $I_{\text{род.}}$. Звичайно, факультативні компоненти бувають присутні: *Лі та в ж е н е м а є — сніг, дими на полі* (П. Воронько); *Небажаного наслідку — образи на товариша за непрохане втручання і підрив його авторитету — не сталося* (В. Чорнокозова).

2. Трикомпонентні речення з другим додатком — суб'єктом обмеження або призначення. Тут можна виділити дві підгрупи:

а) конструкції, в яких додаток $I_{\text{род.}}$, виражений умовно-конкретними іменниками *край, межа, кінець* і под., при дієсловах *бути, мати*, потребує конкретизації другим додатком $I_{\text{дав.}}$: *З г а д к а м н е м а є к і н ц я, н е м а є к р а ю д у м а м...* (М. Бажан). Якщо ж і другий додаток не вносить належної конкретності, конститутивна структура розгортається в чотирикомпонентну за рахунок неузгодженого означення: *Грає, як море, Союз наш великий, С и л і н а р о д у н е м а є к і н ц я!* (М. Рильський). До цієї підгрупи приєднуються речення з $I_{\text{род.}}$ — іменниками *вороття, впин, місце* та ін.: *І там неволі й тьмі не буде вороття, Де Партія й народ, де серце наше й розум* (М. Рильський);

б) конструкції з другим додатком — суб'єктом призначення: *Хто за свободу вийшов проти смерті, Тому немає смерті на землі!* (А. Малишко); *Води не вистачало не тільки каштанам* (Натан Рибак). Другий додаток може бути виражений не лише $I_{\text{дав.}}$ й $I_{\text{род.}}$ з прийменником *для*: *К о р с е н ь в. З е м л я у н а с т а к а, Щ о д л я п р о й д и с в і т і в н е м а ш л я х і в* (Л. Дмитерко). За загальними правилами (віднесеність буття до суб'єкта — перша особа однини чи множини, виявлення суб'єкта з контексту) цей додаток може пропускатися: *М а р і я. Г і д р о с т а н ц і ю м и з б у д у в а л и н а д в і т у р б і н и, а п р и д б а л и л и ш о д н у. К о ш т і в н е в и с т а ч а є* (О. Левада).

3. Трикомпонентні речення з другим додатком — суб'єктом володіння. У структурному відношенні ці речення не відрізняються від речень попередньої групи, але вираження другого додатка

сполученням «у+I_{род.}» усуває невизначеність «призначення — володіння»: у ньому чітко виявляється функція суб'єкта володіння: *С т а ч а є у т е б е і х л і б а, і с о л і, і с п і л о г о к о л о с у в о р н о м у п о л і* (Л. Малишко).

4. Трикомпонентні речення з обов'язковим означенням. Тільки в екзистенціальних безособових реченнях означення може бути обов'язковим компонентом. Для цього достатньо одного з трьох факторів: а) додаток I_{род.}, виражений займенником *ніщо* або *ніхто*, напр.: *В л і т е р а т у р і н е м а є н і ч о г о н е й т р а л ь н о г о ...* (О. Гончар); б) при I_{род.} стоїть займенник *такий*, *жодний* або обидва ці займенники, а роль конкретизуючого означення виконує підрядна частина: *А д ж е н е б у л о ж о д н о г о в и с т у п а ю ч о г о т а к о г о, я к и й б и н е з а к л и к а в с в о ї х б р а т і в - б о л г а р д о п о г л и б л е н о г о в и в ч е н н я р о с і й с ь к о ї м о в и* (П. Тичина); саме означення виражене компаративом і теж конкретизується підрядною частиною: *Н е м а в п а р т і ї і н т е р е с і в в и щ и х і д о р о ж ч и х, н і ж і н т е р е с и н а р о д у* (О. Довженко).

5. Трикомпонентні речення з обов'язковою обставиною місця. Обов'язковим компонентом безособового екзистенціального речення обставина місця виступає здебільшого тоді, коли необхідно вказати, що відсутність, недостатність предмета (особи) не загальна, а обмежена певною сферою. Це буває в заперечних конструкціях, сформованих дієсловами *бути*, *мати*, *значитися*, *бракувати*, напр.: *Н е м а т а м п і с н і, д е н е м а ж и т т я. С п і в е ц ь п о в и н е н п р о ж и т т я с п і в а т и* (Р. Братунь); *К о р е н е в. А з н а є т е, ч о г о і щ е б р а к у є у в а ш о м у п р о є к т і?* (Л. Дмитерко).

Крім зазначених обов'язкових компонентів, важливу смислову роль за певних умов відіграють також додатки — суб'єкти, коли вони виражені: сполученням «з+I_{род.}» при дієсловах *виходити*, *бути*: *В с е о д н о з м е н е у ч и т е л ь к и н е в и й д е* (Є. Кравченко); сполученням «на+I_{род.}» (з відтінком обставини мети) при дієсловах міри достатності: *І в и х о д и л о т а к, щ о м а л ь н ь о г о с а д - к а с т а в а л о н а в с і х* (М. Рудь); сполученням «без+I_{род.}» (з відтінком обставини умови) при дієсловах існування: *Б е з с о с н и ц ь к и х д у х о в н и х н а с н а ж е н ь, б е з м і с я ч н и х н о ч е й П р и д е с е н н я н е б у л о б Д о в ж е н к а — м и т ц я, п р и н а й м н і т а к о г о, я к й о г о з н а ю т ь н а р о д и* (О. Гончар).

Спеціального розгляду потребують еліптичні конструкції з пропущеною предикативною основою, як-от: *С т а л о я с н о т а в и д н о, а н і х м а р к и, н і г р о м у* (П. Усенко); *С т е п. Н а в к р у г и н і к у щ и к а, н і д е р е в ц я ...* (В. Канівець). Дослідники, як правило, вбачають тут пропуск лише одного потенціально відновлюваного слова — *немає*. «Функцію *немає* (немає), — пише П. С. Дудик, — можна вичислювати заперечна частка *ні* (*ані*) в ролі сполучника»¹². Справді, всі еліптичні речення цього виду заперечні, більшість із них (але далеко не всі) має значення теперішнього часу, отже, можливе відновлення *немає* (*нема*). Однак, по-перше, пропуск головного предикативного елемента можливий і за наявності засобів часткового заперечення: заперечних займенників, прислівників,

що інколи виступають у комплексі: *Жодної людини навколо* (А. Хижняк); *Ні деревця ніде, ні доріг, ні людського життя* (О. Гончар). Ці засоби, як і частка *ні (ані)*, лише стимулюють пропуск дієслова, але не перебирають на себе його функції; можливі вони, звичайно, і в повному безособовому реченні, напр.: *...зараз на ній (вулиці) нема ні лялечки* (М. Стельмах). По-друге, чимало речень конструється так, що можливе відновлення не слова *немає*, а інших дієслів у ролі головного предикативного елемента — *не було*: *На полях було тихо, ніде ні душі* (В. Гжицький); *не залишилось*: *З рідні тут уже — нікогісінько* (М. Рудь).

Предикативна основа безособових екзистенціальних речень може розгортатися в подвійну шляхом включення в неї інфінітива: *Молодий солдат знав.., що йому немає чого ні соромитися, ні зрікатися рідного батька* (Л. Первомайський); *На вулиці ніде було розгулятися оку* (П. Загребельний). Як видно, ці речення вже суттєво відрізняються від проаналізованих і своєю синтаксичною семантикою, і граматичною будовою, наявністю обов'язкових другорядних членів. Відмінні вони і від безособових інфінітивних конструкцій. Це окремий змістово-граматичний вид безособових речень — речення з екзистенціальною дієслівно-інфінітивною предикативною основою, і його слід розглядати спеціально. В українському мовознавстві такі конструкції ще не досліджені.

Безособові речення з дієслівно-екзистенціальною предикативною основою, вторинні за походженням, стали досить продуктивними насамперед завдяки активному функціонуванню дієслів *бути, мати* в заперечних конструкціях, інших повнозначних дієслів, що керують із запереченням чи її без нього додатком — іменем у формі родового відмінка й також позначають буття, наявність, міру достатності. У сучасній українській літературній мові ці речення функціонують з досить високою частотністю — близько 9,6 % усіх живаних безособових конструкцій, — при цьому стилістичної диференціації вони не виявляють. У свою чергу, вони служать базою для творення безособових речень з екзистенціальною дієслівно-інфінітивною предикативною основою.

¹ *Галкіна-Федорук Е. М.* Безличные предложения в современном русском языке. М., 1958. 332 с. ² *Галкіна-Федорук Е. М.* Заперечні речення в російській і українській мовах. — Укр. мова в школі, 1951. № 5, с. 21—31. ³ *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. М., 1968, т. 3, с. 377. ⁴ *Борковский В. И.* Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Типы простого предложения. М., 1968. 292 с. ⁵ *Мельничук О. С.* Развитие структуры слов'янського речення. К., 1966, с. 155. ⁶ *Борковский В. И.* Указ. раб., с. 116. ⁷ *Мельничук О. С.* Назв. праця, с. 155. ⁸ *Потебня А. А.* Указ. раб., с. 379. ⁹ *Галкіна-Федорук Е. М.* Безличные предложения в современном русском языке, с. 182. ¹⁰ *Потебня А. А.* Указ. раб., с. 345; *Галкіна-Федорук Е. М.* Безличные предложения в современном русском языке, с. 187—189. ¹¹ *Костинский Ю. М.* Генетивно-субъектные конструкции в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1971. 20 с. ¹² *Дудик П. С.* Односкладні речення. — У кн.: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. К., 1972, с. 254.

Надійшла до редколегії 12.03.83

СИНТАКСИЧНО НЕЧЛЕНОВАНІ СТРУКТУРИ МОВНОГО ЕТИКЕТУ

Мова і національна культура, культура мови і культура мовлення, функціонування мови в різних сферах суспільної діяльності — ці та інші проблеми соціолінгвістики дедалі набувають усе більшої актуальності, досліджуються різноаспектно і ґрунтовно. В колі цієї загальної проблеми важливим є також вивчення мовного етикету, під яким ми розуміємо «національно специфічні правила мовленнєвої поведінки, що реалізуються в системі стійких формул і висловлювань, у прийнятих суспільством ситуаціях «ввічливого» контакту із співрозмовником»¹. До таких ситуацій, як відомо, належать звертання до учасника розмови, вітання, прощання, подяка, пробачення, поздоровлення, побажання, знайомство, комплімент та ін.

Явища мовного етикету потребують різнопланового розгляду — не тільки власне лінгвістичного, стилістичного, а й соціального, психологічного, етнічного тощо. Найбільше важить коментування їх на рівнях лексичному, морфологічному, синтаксичному. Цей останній аспект (синтаксичний) становить основне спрямування нашого дослідження.

На синтаксичному рівні одиниці мовного етикету виражаються двома основними способами — реченнями і еквівалентами речень. Речення у функції структур мовного етикету мають найрізноманітнішу будову як у межах простого, так і в межах складного речення, наприклад: *Я бажаю Вам спокійної ночі!* — повне двоскладне речення; *Бажаю Вам спокійної ночі!* — повне односкладне озпачено-особове речення; *Спокійної Вам ночі!* — еліптична конструкція; *Бажаю Вам, щоб ніч пройшла спокійно!* — складнопідрядне з підрядною з'ясувальною частиною.

Найбільш звичну і частотну форму синтаксичного вираження формул мовного етикету становлять синтаксично неподільні конструкції, інакше — еквіваленти речення. Це «однослівні, дво- і кількаслівні синтаксично нечленовані побудови, які становлять традиційні і загальноприйняті формули привітання, прощання, вибачення, подяки, прохання, запрошування, побажання і т. п.»².

У мовознавстві до цього часу немає єдиної точки зору щодо терміна, яким би позначались синтаксично нечленовані структури. Найбільш усталеною вважається термінологічна назва «словаречення». Цей же термін прийнято в академічному виданні «Сучасної української літературної мови»³. Однак цей термін не зовсім точний, бо ним подекуди позначають однослівні конструкції, тобто речення з одним лексично реалізованим словом. Наприклад: *Птиці. Дерева. Блакить* (М. Терещенко); *Вечоріло* (Панас Мирний) і под. Деякі мовознавці відмовляються і від терміна «еквіваленти речення» — на тій підставі, що відповідні синтаксичні утворення функціонують як комунікативні одиниці, виражають думку, почуття, характеризуються компактною інтонацією, і з цього погляду є реченнями, а не їх еквівалентами⁴.

На нашу думку, найбільш вдалим терміном для етикетних формул є термін «синтаксично нечленовані речення» — він відбиває найголовнішу особливість їх природи, сутності. Однак із стилістичних міркувань ми будемо вживати паралельно і термін «слова-речення», і більш загальний, синонімічний до нього термін «синтаксично нечленована конструкція (речення)».

Порівнюємо такі два ряди речень: *Добри вечір тобі, Ганно, в хату!* (І. Печуй-Левницький); *Здрастуй, - гублячись дедалі більше, сказав Іваниця* (П. Загребельний); *Ми ж тепер у понижєнні, козак іде і «здрастуй» не скаже* (П. Панч). Формально-дієслівної предикації в перших двох реченнях немає. Що ж дозволяє вважати їх реченнями, в той час коли в наступних двох реченнях йдеться лише про члени речення?

По-перше, висловлене в перших двох реченнях має цілеспрямований характер, виражає модальність, а саме: бажаність здійснення дії на користь співрозмовника, якому й адресується весь вислів, що відносно самостійно служить цілям комунікації. У другому ряді речень елементи *здрастуй* і *добри вечір*, зберігаючи власні граматичні ознаки, зазнають істотної інтонаційної зміни: їх інтонація в основному номінативна і тільки в складі усєї конструкції уже набуває певної комунікативної якості. Слова *здрастуй* і *добри вечір* виступають як додатки у структурі речень, служать назвою того, що за інших умов ситуації виступає самостійним актом комунікації.

Вважаємо, слідом за більшістю дослідників, що будь-яке слово, навіть службове, здатне виконувати функцію речення, якщо тільки реалізується у відповідній інтонації і, отже, предикається. Це, звичайно, повністю стосується структур мовного етикету: всі вони є реченнями, хоча й синтаксично недиференційованими, нечленованими. Всі вони, якщо тільки їх вжито стилістично, забезпечують відповідні міжособові контакти, виступають структурно помітною рисою мовлення, повноцінні функціонально. Цьому також сприяє їх різноманітна жива модальність, втілювана в інтонації, в супровідних мімічно-жестових засобах.

Цілком обґрунтованим видається⁶ структурно-функціональний поділ одиниць мовного етикету на такі основні групи: 1. Синтаксично нечленовані конструкції, або слова-речення. 2. Еліптичні речення як особливий різновид неповних конструкцій. 3. Повні речення.

Як уже зазначалось, основним способом мовного вираження етикетних формул є синтаксично нечленовані конструкції, так звані слова-речення. Їх основою і специфічною рисою є те, що вони синтаксично неподільні, нечленовані, не мають ні головних, ні другорядних членів речення. Їх не можна віднести ні до двоскладних, ні до однокладних речень. З диференційних обов'язкових ознак речення їм властиві лише такі, специфічно виявлені: предикативність, особлива об'єктивно-суб'єктивна модальність, інтонація, морфологічна форма виразу. Із синтаксичної нечленованості таких структур випливає, що вони не містять у собі ди-

ференційовано вираженого суб'єкта дії, об'єкта дії та й самої дії.

Подібно до різнофункціональних слів-речень — стверджувальних, заперечних, питальних, спонукальних, емоційно-оцінних типу *Так!, Ні!, Геть!, Ах!, Ой!* — конструкції мовного етикету передають реакції мовця на висловлювання співрозмовника, на його заяви, твердження, дії тощо. Своєю функцією вони найближчі до спонукальних синтаксично нечленованих конструкцій, бо також виражають своєрідні етикетні спонукування. Всяке привітання чи прощання немислиме поза спонукальним функціональним значенням.

Загальна функціональна типологія слів-речень — структур мовного етикету — в основному є такою:

1. Слова-речення, якими виражається вітання (подаємо приклади найбільш типізованих і активних форм): *З д р а с т у й-те!* — *здоровуються всі до бабусі й, як одно, низенько вклоняються* (С. Васильченко); *М а р у с я. З д о р о в а, Наталочко!* (Панас Мирний); *Д у ш к о в а. П о в а ж а н н я.— Д з у н ь о. Д о б р и й д е н ь* (Я. Галан); *Д о б р и й в е ч і р, т а т у* (М. Стельмах); *Д о б р и д е н ь в а м!*; *С а л ю т, космонавте,— каже Віталік* (О. Гончар); *Д о б р е з д о р о в 'я. п а н о в е т о в а р и с т в о!* — *привітав їх Чіпка* (Панас Мирний) та ін.

2. Структури із значенням прощальної цілеспрямованості (прощання): *П р о щ а й, м о я р і д н а к р а ї н о!* (Леся Українка); *П р о щ а в а й!* — *сказав Микита* (І. Франко); *П р о щ а в а й т е!* — *сказав Артем.— Д о п о б а ч е н н я,— л е д ь-л е д ь у с м і х н у в и ш и с ь, п о-п р а в и л а й о г о М и р о с л а в а* (А. Головка); *А н н а. Д о б р а н і ч, д і в-ч а т а, д о б р а н і ч!* (І. Франко); *А т е п е р, п е р е п р о ш у ю в а с, б у д ь т е з д о р о в і, б о м е н і н і к о л и!* (І. Вільде); *Н у, т о б у в а й, н е б о ж е!* — *Щ а с л и в о!* (М. Коцюбинський); *І в а н. П і д у. Б у в а й т е, М и-к о л о!* (Я. Галан); *Б у д ь з д о р о в, В а с и л ь к у!* — *Па!* — *і тільки всього* (І. Вільде); *С т ь о л о ч к а п о б о к у в а в д о д в е р е й:— Н а ш е в а м!* (М. Стельмах); *Щ а с л и в а д о р о г а!* (І. Франко); *Н а в с е д о б р е, п а н е Я с т р е м с ь к и й!* (І. Вільде); *Щ а с т и в а м!* — *Д о п о б а ч е н н я!* (А. Головка) та ін.

3. Значення прохання здебільшого втілюється в таких синтаксичних формах: *З а р я т у й т е, б у д ь л а с к а, п р о ш у п о к о р н о* (А. Тесленко); *В п р о с и т и м о г л и л и ш е о д н і д і в ч а т а.— М и ш к о, з а-г р а й, б у д ь л а с к а,— п о ч и н а л и н і ж н о* (Ю. Збанацький); *К о л и н а з у с т р і ч в и б і г л а р о з х р и с т а н а т а з а д и х а н а А н н а і к р и к н у л а т р и-в о ж н и м г о л о с о м:— Л ю д и д о б р і, б у д ь т е л а с к а в і, б і ж і т ь у л і с, ш у к а й т е... (І. Франко); П о с и д ь т е т у т, з л а с к и с в о є ї, х в и-л и н к у, я з а р а з в и й д у д о в а с* (М. Коцюбинський) та ін.

4. Формули на означення подяки: *С п а с и б і, Н і н о... Т и я к с е с т р а. Н е з а б у д у... (А. Шиян); С і д а й з н а м и, д о р о г и й!* — *Д я к а, я п р и й ш о в з а І в а н и ц ю* (П. Загребельний); *С и н м о в и в:— Т а т к у, д я к а в а м і ч е с т ь!* (І. Франко); *Н у, щ о ж, Д я к у в а т и, Г а н н у с ю... (І. Ле)* та ін.

5. Синтаксично нечленовані конструкції, що ними пробачаються перед іншими: *Д а р у й, к н я з ю, щ о з а т і я л и т у т м и с в о є б е р-*

ладницьке купання (П. Загребельний); *Не смійте мене образити.— Пробачте...* (О. Довженко); *Звиняйте, голуб'яточка, мій це...* (О. Довженко) та ін.

6. Слова-речення побажальної спрямованості: *Будьмо здорові, дороге чоловіцтво!* (О. Довженко); *То я той... мабуть, одружуся...*— *Ну що ж, щастя тобі, синку...* (Ю. Збанацький); *Що, тату, добре свербить у носі? Будьте здорові!*— *Дякую! Апчихи!.. Налила чоловікові й собі настояної на пахучих травах горілки.*— *Ну, Катю, будьмо живі!* (А. Шиян); *Будь здоровий, князю!*— *крикнули всі.*— *Будь!* (П. Загребельний) та ін.

Отже, формули мовного етикету обслуговують комунікативні потреби у вираженні вітання, прощання, подяки, пробачення, прохання та ін. Ситуації, за яких вони вживаються, часто повторюються. Це призводить до соціально автоматизованого вживання їх, до вироблення певних мовленнєвих стереотипів, своєрідних мовних кліше, які відповідають певним умовам і ситуаціям мовлення, є зрозумілими і загальноприйнятими для всіх членів колективу. Вони не перетворюються на «стерті» надокучливі фрази. Це пояснюється тим, «що названі сполуки відповідають комунікативним потребам та умовам усного спілкування, характерові діалогічної мови»⁶.

Етикетні формули забезпечують такі фрагменти спілкування, які не утворюють суцільного тексту, носять оказіональний характер. Тому при аналізі їх потрібно зважати на конкретну ситуацію функціонування цих конструкцій. У низці випадків вони полісемічні. Наприклад, висловами *Будь ласка, Пробачте, Вибачте* може передаватись не тільки прохання, але й пробачення, запрошення, вони ж можуть використовуватись тільки як звичайні звертання до знайомих і незнайомих осіб. Напр.: *Хазяйка. Сідайте, будьте ласкаві, сідайте!* (Т. Шевченко); *Заходьте, заходьте, будь ласка!* (Я. Баш); *Дозвольте все ж мені пояснити суть справи, товаришу завідувач.*— *Будь ласка* (Ю. Збанацький); *Але я все ж таки прошу зайти колись.*— *Будь ласка!* *будь ласка!* (І. Вільде). Формули *Здоров будь!* і *Будь здоров!* в однаковій мірі можуть вживатися і як формули вітання при зустрічі, і як формули прощання, і як побажання при частуванні. Наприклад: *Здоров будь, князю,— привітався Дуліб* (П. Загребельний); *Ну, то будь здоров, Ільку...*— *Будь і ти здоровий, Оксеню.*— *П'є він повільно* (Ю. Збанацький); *Ось вона, моя станція. Бувайте здорові, товариші мої!* (О. Довженко); *Здорові були, ївши й пивши!* (П. Панч) та ін.

Система формул мовного етикету обмежена лексично. За конкретної ситуації формули мовного етикету індивідуалізуються інтонацією, мімікою, жестами, а також різними супроводжувальними частками і вигуками, які вносять певні експресивно-емоційні відтінки в значення відповідного етикетного знаку: *Ах, добрий день, пане надворний совітнику!* (І. Франко); *А! Моє шанування!* (А. Головка); *О, добридень, вже, не полежавши, повставали*

наші! (М. Стельмах); *Пу бувай!* (О. Гончар); *Бабуся, наче го мимохить, знов повернула до нього.— От спасибоньки* (Я. Явн); *Спасибі й за це* (М. Стельмах); *От і спасибічки...* (Ю. Збанацький) та ін.

Засобом лексичної індивідуалізації етикетних формул завжди слугують звертання: *Здорові були, хлопці!* (Я. Галан); *Драстуйте, дедушка!* (Остап Вишня); *Спасибі тобі, братику, за твою щирість* (С. Руданський); *Привіт тобі, чесний сільський чоботарю!* (М. Рильський); *Добрий день, Любонько, добрий день,—подає руку сиротині* (М. Стельмах); *На добридень, ти моя голубко!* (Леся Українка). Досить часто в розмовному мовленні зустрічаємо усталені фольклорні звертання: *Добрий вечір добрим людям!* (М. Стельмах); *Здорова, чорноброва!* (Панас Мирний) та ін. Не зупиняючись детально на розгляді звертань, зауважимо, що звертання — одна з формул мовного стикету, бо при зверненні до інших не тільки називається сам по собі адресат: одночасно при цьому ми виражаємо своє ставлення до певної особи (осіб), до співрозмовника. Наприклад: *Спасибі вам, серце бабусю!* (Марко Вовчок); *Прощай, дорога тьотю Оксано...* (О. Корнійчук); *Та спасибі ж вам, дорогий!* (Ю. Збанацький); *Здоров був, любий!*— *жінка говорила, а в голосі її сльоза бриніла* (Леся Українка); *Здрастуйте, мільйші...* (цим словом нагороджував Яцуба усіх, кого недолюблював (О. Гончар) та ін.

Слова-речення у функції одиниць мовного етикету нерідко поширюються синтаксично залежним словом — додатком, що найчастіше вказує на особу, якій адресована етикетна репліка. Додаток, як правило, виступає у формі давального відмінка: *Час добрий тобі!* (О. Гончар); *Стеха. Ах, боже мій! я і не бачу. Добровечір вам!* (Т. Шевченко); *Вечір добрий жіночтву,— привітався Самосій* (Ю. Збанацький); *Добровечір вам, люди добрі!*— *промовив чоловік* (М. Стельмах) та ін. Таке поширення пояснюється, очевидно, тим, що у минулому ці структури були реченнями, які згодом, внаслідок автоматизму їх вживання, а також завдяки структурі діалогічного мовлення перейшли у слова-речення.

Цьому, мабуть, також сприяла і морфологічна будова розглянутих конструкцій. Частина їх становить вторинні вигуки, які походять із слів повнозначних частин мови, наприклад від іменників: *Привіт!, Салют!, Поклін!, Вітання!, Шанування!*; від дієслів: *Вибач(те)!, Прощай(те)!, Здрастуй(те)!* та ін. Тому етикетні слова-речення зберігають в собі певну повнозначність, що дозволяє зіставляти їх із словами інших частин мови. Водночас їх семантика настільки ослаблена, що зв'язок цих синтаксичних форм з відповідними морфологічними (*Вибач!*— *вбач,* *Здрастуйте!*— *здрастуйте*) по суті вже не відчувається.

Частота вживання, своєрідний автоматизм та втрата семантичної повнозначності призводять до того, що етикетні формули часто виступають у фонетично деформованому вигляді, зазнають ре-

дукції. Напр.: *Так і зарум'янилось лице Давидове радістю:— Здрастуйте, дядьку Петре!* (А. Головко) — структурно повна форма; мовленнєві варіанти внаслідок фонетичної редукції — *Здрасте!* *Читали «Економическую жизнь»?* (Остан Вишня); *Драстуй, Левку, як не шуткуєш,— гостро відповіла Окунівни* (М. Стельмах). Явища редукції зазнала і структура прощання: *Бувай здоров!*; *Бувай, Іване, бувай, голубе...* (М. Стельмах) та ін.

Мовні формули етикету, як і всі інші у мові, рухливі. Більшість формул мовного етикету має на собі відбиток епохи і соціального середовища (що яскраво видно вже з наведених прикладів). Тому окремі з них виходять з ужитку, з активного словника. Наприклад, відійшли у минуле такі формули вітання при зустрічі, як *Чолом!*, *Цілую руки!*, *Добри-досвіток!* (вітання на світанку, зафіксоване у словнику Б. Грінченка).

Свідченням історичного розвитку структур мовного етикету є частотність вживання їх у різний час. Якщо, наприклад, на початку ХІХ ст. найпродуктивнішою у мовленні вважалась формула вітання *Будь здоров* (-а, -і)!, *Здоров* (-а, -і)!, а формула *Здрастуй(те)!* вживалась вкрай обмежено, то наприкінці ХІХ ст. спостерігаємо зовсім інше — перше місце за частотою вживання займає структура *Здрастуйте!*, а формула *Здоров!* виразно втратила свій колишній всезагальний вжиток.

Різноманітні вітання, прощання, запрошення, побажання та інше становлять один з найпродуктивніших типів емоційноспонукального різновиду мовлення. Основною синтаксичною моделлю етикетних формул є синтаксично нечленовані конструкції, стислі, лаконічні вислови, переважно однослівні, які відзначаються великою експресією і емоційністю саме завдяки своєму структурному та інтонаційному оформленню.

¹ Русский язык. Энциклопедия. М., 1979, с. 254. ² Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. К., 1973, с. 248. ³ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. К., 1972, с. 302. ⁴ Киприянов В. Ф. Нечленное предложение в русском языке как особый структурный тип простого предложения.— Рус. яз. в школе, 1961, № 5, с. 61. ⁵ Русский язык. Энциклопедия. М., 1979, с. 251. ⁶ Федик О. С. Урізноманітнено усне мовлення.— Укр. мова і літ. в школі, 1978, № 7, с. 41.

Надійшла до редколегії 20.02.83

ІСТОРІЯ МОВИ І ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

О. М. ЄВТУШОК, асист., Ровенськ. пед. ін-т

БУДІВЕЛЬНА ЛЕКСИКА В ГОВІРКАХ РОВЕНЩИНИ

У сучасному мовознавстві активізується розробка проблем української діалектології, зростає інтерес до вивчення окремих шарів діалектного словника.

Дослідження будівельної лексики — один із численних аспектів дальшого розвитку лексикологічної науки, в тому числі діалектної.

Лексика сільського будівництва активно вивчається російськими мовознавцями, виходять у світ праці білоруських учених, цікавить вона і лінгвістів інших слов'янських країн. В українському мовознавстві ця тематична група опрацьована ще недостатньо. Заслужують на увагу публікації з цієї проблеми В. З. Присяжнюка, Г. Ф. Шила, В. І. Пілецького та інших.

Чинмалу групу становлять назви окремих процесів будівництва. Дослідження такого роду лексем як складових одиниць лексико-семантичної системи дає змогу простежити взаємодію (зближення і розходження) літературної норми і територіальних діалектів, виявити специфічні лексико-семантичні процеси, особливості зв'язків між словом і поняттям.

Щодо поширеності функціонування і активності вживання слово *споруджувати* можна кваліфікувати як стрижневе в ієрархічній системі назв процесів будівництва. Із деякими семантичними відтінками і різницею у стилістичному призначенні воно проникає у різні сфери суспільної практики, не обмежуючись будівельною справою. Під впливом кодифікованої норми відбулося повне оформлення даної діалектної лексеми на основі літературної.

Мовний ареал Ровенщини (як і інших регіонів) фіксує кілька модифікацій слова *будувати*. Семему «спорудження будівлі» маніфестують лексеми: *ста́вити, робіти, мурува́ти, стрóйити*. На досліджуваній території спостерігається взаємозаміна кожної з них. Тому таке явище не дає змоги чітко окреслити ареал поширення даних лексем. Вступаючи в синонімічні відношення одне з одним, слова цього мікрополя диференціюються своїми семантичними відтінками, яких вони набули у зв'язку з найменуванням різних методів спорудження будівлі, матеріалів для будівництва та ін.

Спорадично на території говірок Ровенщини у значенні «спорудження будівлі» вживається лексема *лі́піти*. Цей семантичний архаїзм має емоційно-оцінне значення, наприклад: *а навес'ні м'ї́ бат'ко злі́піў малéнку хаті́ну* (Поч. Ост.); *коліс' лі́піли хаткі́ / а тепéр вистрóййу́т' домі́шча* (Гор. Берез.).

Початок будівництва нової хати, який звичайно супроводжується певною урочистістю і певними обрядами, на досліджуваній території має назви, що є віддієслівними іменниками, *звóдини, заклáдчини (заклáдчина, заклáдичини, заклáдшчина)*. Ці лексеми не потребують дієслівних заміників, оскільки більш стисло, компактно і точно виражають поняття дії. Найбільш поширене в говірках Ровенщини слово *заклáдчини*, напр.: *вї́брали хорóше м'ї́сце / а скóро і почалї́ заклáдчини* (Гол. Кор.); *їак ми роб'ї́лі заклáдчини / то ден' бу́й без дошчї́* (Вис. Дубр.).

На позначення процесу вирівнювання сокирою деревини, надання їй певної форми вживаються слова *тесáти, обт'їсувати*. З деякими фонетико-морфологічними варіаціями дані лексеми

фіксуються у мовному середовищі всіх областей України. Вони не становлять опозиції до літературної норми.

У деяких населених пунктах Ровенщини процес монтування стін будівлі проходить без використання додаткових стовпів. Окремі бруси при цьому скріплюються своїми кінцями, один з яких вставляється в інший. Цей процес має назву «в'язання брусів у замкі». Як бачимо, дана семема найповніше розкриває своє значення у синтагматичних відношеннях, напр.: *щоб с'їни були прóчними / ми коліс' вйазáли брúси у замкі* (Дул. Гоц.); *тепер ўже р'ідко колі на стрóжках вйáжут' брúси ў замкі* (В. Кл. Кор.). Із наведених вище прикладів видно, що семема поступово переходить у розряд архаїзмів, оскільки змінюється сам процес спорудження стін будівлі.

Для ілюстрації назв процесів будівництва у говірках Ровенщини наведемо ще такі групи:

1. Вирівнювання брусів у стіні засобом спеціальних вимірів: *в'інкл'увáти* (вжив. рідко).

2. Затикання щілин між поперечними брусами стіни мохом, клоччям та ін.: *конопáтити, утепл'áти*.

3. Процес монтування даху на будівлі: *вершіти, вивóдити верх (верхá)*.

4. Оббивання кроков дошками (жердинами) перед монтуванням покрівлі: *обшивáти, лат'ит'*.

5. Спорудження покрівлі на даху: *крíти, покривáти*.

6. Процес, коли прибивають дошки до причілка: *шал'увáти* і віддієслівні іменники: *шал'ўшка (шал'ўшка, шал'бўка)*.

7. Настилення підлоги дошками, колодами: *мостíти подлóгу, ўкладáти подлóгу*.

8. Утеплення стелі додатковим настиленням дощок і укладанням шару якоїсь сипучої речовини (піску, тирси і т. ін.): *вал'кувáн'н'а*.

9. Нанесення штукатурки на стіну, стелю і т. ін.: *щикатўри-ти, тин'кувáти*.

10. Покриття стіни розчином білої глини, вапна тощо: *б'ілíти, мáзати*.

11. Процес покриття поверхні стін шаром того чи іншого матеріалу для надання міцності або для оздоблення: *обл'їцóвувати*.

Названі вище групи слів мають різні ареали поширення: одні з них утворюють суцільні мовні ареали, інші являють собою невеликі вкраплення в говірках окремих населених пунктів. Так, лексеми *крíти* («спорудження покрівлі на даху»), *шал'увáти* («прибивання дощок до причілка»), *ўкладáти* (підлогу) зафіксовані на всій досліджуваній території, причому без будь-яких фонетико-морфологічних змін. А слово *лат'ит'* у значенні «оббивання кроков дошками перед монтуванням покрівлі» виявлене лише в говірці с. Висоцьк (Дубровицький район).

При глибокому аналізі зібраний матеріал може відкрити перспективу для вирішення деяких проблем діалектної лексиколо-

ції. «Надзвичайна близькість семантики поліських говорів на фоні інших слов'янських діалектів відносить Полісся до ряду особливих лінгвістичних областей, своєрідних мовних полігонів, на сітці яких можуть бути реконструйовані давні лексико-семантичні відношення»¹.

Більшість назв процесів будівництва — автохтони. Так, лексеми *ста́вити*, *кла́сти*, *стро́їти*, *ліпи́ти*, *теса́ти*, *ма́зати* і ряд інших походять із спільнослов'янської мовної єдності². У них фіксується зв'язок із традиціями спорудження житла древніми слов'янами.

Еволюція процесів будівництва, їх соціальний характер сприяли розвиткові полісемії досліджуваних назв. Аналізовані лексеми вживаються у різних сферах суспільної діяльності в усній і писемній формах.

Умовні скорочення

Села Ровенської області

Вис. Дубр. — с. Висоцьк Дубровицького р-ну; *В. Кл. Кор.* — с. Велика Клецька Корецького р-ну; *Гол. Кор.* — с. Головниця Корецького р-ну; *Гор. Березн.* — с. Городище Березнівського р-ну; *Дул. Гоц.* — с. Дуліби Гоцанського р-ну; *Поч. Ост.* — с. Почапки Острозького р-ну.

¹ *Никончук М. В.* Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). К., 1979. 313 с. ² *Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В.* Краткий этимологический словарь русского языка. М., 1971. 401 с.

Надійшла до редколегії 24.01.83

СТИЛІСТИКА

М. Т. ДЕМСЬКІПІ, канд. філол. наук, Дрогобицьк. пед. ін-т

ДЕРИВАЦІЯ ФРАЗЕМ НА БАЗІ ІСНУЮЧИХ

Є загальноприйнятим уважати, що фраземи творяться на базі вільних синтаксичних конструкцій (прийменниково-відмінкових, конструкцій, що складаються з заперечних часток *не*, *ні* та самостійного слова, словосполучень і речень). І така думка загалом правильна. Хоч треба мати на увазі, що не менш продуктивним є творення фразем на базі окремих слів¹, прислів'їв і приказок², анекдотів, казок, небилиць, нісенітниць³ та на базі вже існуючих фразем⁴. Українські фраземи на базі існуючих можуть творитися різними шляхами. Насамперед шляхом семантичного розгортання останніх та присвоєння їм нового значення⁵. Сам процес такого розгортання кваліфікується як внутрісистемна вторинна транспозиція⁶. Внаслідок такої транспозиції моносемічна фраза-ма розгортається в полісемічну. Формальним показником появи нового значення фраземи часто є розширення її сполучуваності. Так, фразама *підвернути під корито* в значенні «вийти за-

між скоріше від старшої сестри» могла сполучатися лише з іменниками — назвами особи жіночої статі (*Меніша, та раніше піде заміж, підверне старшу під корито*, Г. Барвінок). З часом у цієї фраземи розвинулося ще одне значення: «перемогти», «позбавити когось влади, привілеїв» (*Підвернемо тепер ми під корито ваших полковників та гетьманів; заведемо ... інший порядок і не буде в нас ні пана, ні мужика, ні багатого, ні вбогого*, П. Куліш). Підставою для такого розвитку значення послужило загальне значення фраземи: «випередити». Адже «випередити» і є частковий випадок «перемогти». У цьому новому значенні фразема *підвернути під корито* може сполучатися з іменниками — назвами особи взагалі. Фразема *вийти в люди* спочатку мала значення «пробитися, зайняти місце під сонцем» (... *а в люди вийшли тільки двоє, я став професором, а мій приятель голярем*, М. Безхутрий) і сполучалася лише з іменниками — назвами особи. Внаслідок семантичного розгортання вона одержала ще й значення «стати популярним, відомим» (... *думи в люди вийдуть*, Т. Шевченко). З появою цього нового значення фразема набула здатності сполучатися ще й з іменниками — назвами абстрактних предметів.

Вторинна внутрісистемна транспозиція може мати своїм наслідком появу омонімічної до своєї дериваційної бази фраземи, іноді й такої, що має діаметрально протилежне щодо цієї бази значення. Так, фразема *битий у тім'я* «нерозумний, дурнуватий» (*А, господи, чи ти ж не доколиханий, чи в тім'я битий? — Обурюється тітка Ликерія*, М. Стельмах) послужила дериваційною базою для фраземи *у тім'я битий* зі значенням «дуже досвідчений, здатний знайти вихід з найскрутнішого становища» (*Штефан і ткач Сидір говорили, що Крук уже битий у тім'я, цей, мовляв, вирветься із пекла*, П. Козланюк). Перенос цього значення на фразему *битий у тім'я* зумовлений аналогією з фраземою *битий(а) собака* з тим же значенням. На основі фраземи *не до солі* «комусь байдуже до чогось не дуже важливого» (*Тепер їй, бачу, не до солі. Уже підтикавши десь поли, Фурцює добре, навісна*, І. Котляревський) виникла омонімічна фразема *не до солі* зі значенням «комусь дуже скрутно, неперелітливо» (*Френкелю моє ... повнішований, незважаючи на те, що ... а впрочім, бог йому суддя, йому було, певно, «не до солі»*, Леся Українка). Як і вище, перенос значення на фразему *не до солі* зумовлений аналогією, на цей раз з фраземою *не до сміху*, що має подібне значення. Фразема *вітром підбитий* первісно означала «благенький, нічим не утеплений» (одяг). Внаслідок перенесення на неї значення «несерйозний, легковажний» виникла нова фразема, яка й вступила зі своєю дериваційною базою в омонімічні відношення. Фразема *світити ребрами* в момент виникнення означала «бути дуже худим, виснаженим» (звичайно про тварин) (*[З а губа:] Коні були — хоч на виставку, а тепер, мабуть, ребрами світять*, Я. Мамонтов). Вона послужила дериваційною базою для омонімічної фраземи *світити ребрами* зі значенням «бути напівзруйнованим» (*Розкриті хати, повітки світять ребрами*, А. Головка).

Досить продуктивним є творення фразем на базі існуючих шляхом лексичного перетворення останніх, тобто заміною компонентного складу фраземи. Такого роду перетворення може стосуватися лише самої форми фраземи, а може вести й до трансформації її значення, особливо конотативної частини цього значення. Так, у фраземі *виводити/вивести на чисту воду* компонент *чисту* може мінятися на компонент *свіжу* ([Карпо:] *Я мушу вас вивести на свіжу воду, я не я буду, коли не дізнаюсь, хто перший пустив на мене та Домаху лиху славу!* М. Кропивницький), а в фраземі *відправитися на той світ* «померти» часто міняється іменниковий компонент: *відправитися на Турчакову гору, відправитися на Гукову гору, відправитися за третю бригаду* тощо. Зрозуміло, що такого роду заміни оживляють образ, який мотивує значення фраземи, а в другому випадку — ще й прив'язують її до певної місцевості. Частіше заміна одного з компонентів фраземи веде до посилення її експресивного потенціалу. Так, у фраземі *гострий на язик* міняють компонент *гострий* на *клепаний* (*Була у них дочка-одиначка.., та така клепана на язик, гостра та розумна, хоч би й кому не попустить* (Казка); *проворний* (*Дужий зовк, це сам ти знаєш, Ти ж, хоч бистрий розум маєш і проворний на язик, Проти нього малосильний*, І. Франко). Такі, як у поданій фраземі, заміни призводять до трансформації образу, що мотивує значення фраземи, а це, в свою чергу, інтенсифікує конотативну частину її значення. Такого роду новотвори, в яких значення мотивуються новими образами, слід трактувати як синоніми до своїх дериваційних баз. Іноді заміна компонентів разом із посиленням експресії переводить фразему-дериват у розряд просторічних (*хоч кіл на голові теши > хоч коляку на голові теши*. — *Що тобі, сто разів казати? Хоч ти йому коляку на голові теши, а він усе — дай та дай*, Б. Грінченко), а то й вульгарних (*затикати/заткнути рот* (кому) > *затикати/заткнути пельку* (кому), *затикати/заткнути пащеку* (кому), *дати в лице > дати в пику, дати в морду*).

Часто в процесі функціонування певної фраземи стирається образ, який мотивує її значення, що веде до пониження, а то й повного зникнення оцінно-експресивного потенціалу такої фраземи. Причиною стирання образу переважно є випадіння з активного вжитку слів чи їх окремих значень, які послужили дериваційною базою для компонентів фраземи, або часте вживання останньої. Тому заміна компонентів у певній фраземі якраз і здійснюється з метою припинити стирання образу або його поновити, якщо він уже зовсім зник. Так у фраземі *від дошки до дошки* іменникові компоненти замінено їх сучасними відповідниками, внаслідок чого виникла фразема *від палітурки до палітурки* (*Я вам книжку приніс з бібліотеки. Ловка, за душу вчепилася і не відпустила, поки від палітурки до палітурки не прочитав*, М. Стельмах). Така заміна не тільки поновила внутрішню форму фраземи, а й звузила обсяг її вживання. Якщо дериваційна база цієї фраземи може вживатися на позначення події — «про-

читати повністю будь-що» (*Він вийняв прокламацію, розгорнув її і прочитав від дошки до дошки*, Ю. Смолич; *Микола вчився читати з великою охотою, прочитав од дошки до дошки весь часо-словець і псалтир*, І. П.-Левницький), то фразема-дериват внаслідок конкретності образу, якій мотивує її значення, може позначати цю ж подію лише стосовно книжки. Те ж трапилося з фразею *гріш ціна*. Оскільки внаслідок зникнення реалії термін *гріш* випав з ужитку, то це призвело до утворення на базі цієї фраземи нової: *копійка ціна* (*Ному копійка ціна і ніякого авторитету він ніколи не завоює*, І. Микитенко). Такі ж заміни сталися й у багатьох інших фраземах з компонентом *гріш*: *аби свіжий гріш* > *аби свіжа копійка*, *на гріш* > *на копійку*, *добрий гріш* > *добра копійка*, *ні гроша* > *ні копійки*, *ламаного гроша нема* > *ламаной копійки нема*. А в фраземі *міряти на свій аршин* компонент *аршин* (тюркське за походженням слово) замінено компонентом *мірка* (*От не люблю, коли баби починають усе на свою куцу мірку міряти*, М. Стельмах). Якщо стирання образу в певній фраземі зумовлене її частим уживанням, то з метою припинення цього процесу в неї часто вводять нові компоненти, чи її нарощують. Саме нарощування здійснюється двома способами: 1) поширенням одного з компонентів (переважно іменникового) фраземи: *здирати / зідрати шкуру* > *здирати / зідрати три / сім шкур*, *здирати / зідрати десятку шкуру*; *під носом* > *під самим носом*; *на силу* > *на велику силу* тощо; 2) до всієї фраземи аглютинуються ще один чи більше компонентів. Такого типу нарощування має місце у фраземах *ні кола, ні двора* > *ні кола, ні двора, ні рогатого вола*; *ні кола, ні двора* — *тільки й ходу, що з воріт та й у воду*; *ні кола, ні двора, один старенький коток та на ший мотузок*; *ані дзень, ані бом* > *ані дзень, ані бом, ані на посторонку*; *ані печі, ані лави* > *ані печі, ані лави і на столі нема страви*; *кум королю* > *кум королю, а сват Терещенкові*; *святий та божий* > *святий та божий, на чорта схожий*; *накрити мокрим рядном* > *накрити мокрим рядном та ще й помелом*; *ні бе, ні ме* > *ні бе, ні ме, ні третє чортзна-що* > *ні бе, ні ме, ні кукуріку** та багатьох інших. Іноді розмивання образу зумовлюється забуванням символу, на якому він базувався. Так для повторної лінгвалізації семанти «нідпалити з метою помсти» використовували фразему *пускати / пустити півня* (*Пан одніме, Чіпка!.. Не одбере він ... ні! Хай тільки одбере ... Я йому такого пуцу півня!.. — грізно каже Чіпка, Панас Мирний*). Дериваційна база цієї фраземи зв'язана з уявленнями давніх слов'ян, які земний вогонь будь-якого походження уявляли у вигляді півня⁷. У міру забуття символу *півень* — *вогонь* стирався й образ, на якому ґрунтувалося значення фраземи *пустити / пускати півня*. Стиранню образу сприяло й те, що появилася фразема *пустити / пускати півня* зі значенням «видавати пискливий звук, зривати голос під час співу

* Обґрунтування тези про те, що в поданих прикладах маємо справу з на-рошенням, а не редукцією, як це твердять Л. Г. Скрипник⁸ і М. М. Шанський⁹, див. у В. М. Мокієнко¹⁰.

чи мовлення», яке мотивується специфічним криком молодого півня. Для поповлення образу та для зняття омонімічності цих двох фразем у першу з них було введено атрибутивний компонент *червоний*.

Фраземи, що виникли внаслідок заміни компонентів чи їх додання та які різняться від своїх дериваційних баз лише чіткістю образу, що мотивує їх значення, та величиною емоційно-експресивного заряду, слід трактувати як варіанти стосовно своїх дериваційних баз. Однак заміна компонента в певній фраземі може призводити до появи нового значення і нової фраземи як її носія. Так, на базі фраземи *підшитий / підбитий лисом* (хитрий, підступний) заміною компонента *лисом* на *бісом* утворено фразу *підбитий / підшитий бісом* (Еней махає довгим списом, На Турна міцно наступа, «Тепер,— кричить,— підбитий бісом,— Тебе ніхто не захова», І. Котляревський) зі значенням «лютий, роз'ярений». У свою чергу заміною компонента *бісом* на *трусом* утворено фразу *підбитий / підшитий трусом* зі значенням «дуже боягузливий, лякливий». ([Гостомисл:] Біжіть! Чень там стоїть хто розумніший, Що не підшитий трусом, І. Франко). Фраза *підбитий / підшитий лисом* послужила також дериваційною базою для фраземи *підшитий єзуїтом* «дволичний, підступний». Фраза *святим миром мазаний* «спокійний, тихий» (Ти, Максиме, добру шаблю обіцяв дідові, привіз?— У сердитих й поліно гостре, а ви тут святим миром мазані, П. Панч) виникла на основі фраземи *одним миром мазані* «однакові, однаково погані» внаслідок заміни компонента *одним* компонентом *святим*.

Нові фраземи на базі існуючих часто творяться шляхом структурної трансформації останніх. Особливо часто таким способом творяться іменникові фраземи на базі компаративних. Так, фраза *як з клоччя батіг* «поганий, нікудишній» ([Ганна:] З Бойка такий командир, як з клоччя батіг, М. Зарудний) була трансформована в фразу *з клоччя батіг* зі значенням «слабовольна, безхарактерна людина» (Батько Ксенин був батіг з клоччя: що жінка казала, те він і робив, Б. Грінченко). Фраземи *як п'яте колесо до воза, як десята спиця в колесі* «який є зайвим, непотрібним» послужили дериваційною базою для іменникових фразем *п'яте колесо до воза / у возі* «зайва, непотрібна людина» (Рифка тепер стала для нього п'ятим колесом у возі, І. Франко) та *десята спиця в колесі* «людина, яка відіграє незначну роль у чомусь» (Ти мусиш зараз же розповісти, хто він і звідки. Щоб я був спокійний за тебе, за Павла і за себе, хоч я тут, правда, десята спиця в колесі, О. Добровольський). Іноді в процесі трансформації компаративної фраземи, що належить до класу адвербіальних, в іменникову чи дієслівну, захоплюється й лексема, яка в склад фраземи не входить, а належить до її постійного оточення¹¹: *старий, як луб'я* > *старе луб'я* «стара людина» (Ше старе луб'я й на вулицю піде вкупі з парубками, І. Н.-Левицький), *дивитися / поглядати, як вовк* > *вовком дивитися* «дивитися неприязно, вороже» (Братова вічно дорікала (Оксані) шматком хлі-

ба, дивилась вовком і чекала того дня, коли хтось трапиться та забере зайвого рота з хити, А. Ішук), *ходити / йти, як сльота* > *сльотою ходити / йти* «падокучати, набридати» (—*То ти казав, а не я. Облич мене, незугарний, та не ходи сльотою. Я нічогосінько не обіцяла. Ну що за нещастя ...* — *захлипала дівчина, О. Добровольський*). Буває й так, що в процесі деривації дієслівної фраземи на базі компаративної в останній опускається лише компонент *як*: *як води в рот набрати* > *води в рот набрати*.

Продуктивним є творення іменникових фразем і на базі дієслівних. Причому тут можливі такі випадки: іменникова фразема твориться шляхом 1) трансформації дієслівного компонента в іменниковий. Так, фразема *вкорочувати / вкоротити віку* «зменшувати тривалість життя, ставати причиною чіеісь передчасної смерті» стає дериваційною базою для іменникової фраземи *вкорочення віку* «позбавлення життя» (*Селім розчистив собі шлях до влади вбивствами своїх братів, їхніх дітей, укороченням віку самому султанові Баязиду, П. Загребельний*); на основі фраземи *язик свербить* «мати нестримне бажання розповісти про щось» твориться іменникова фразема *сверблячка язика* «схильність до базікання» (*Пагадуєш ти мені трохи Передерія. У вас одна хвороба — сверблячка язика, Н. Рибак*); 2) вичленування з дієслівної фраземи субстантивно-ад'єктивної чи субстантивно-субстантивної частини. Саме так утворилися фраземи *циганський піт* «лихоманка», *ласкавий хліб* «милостиня», *різдв'яний сон рябої кобили* «нісенітниця», *горох з капустою* «щось нерозбірливе, невпорядковане», дериваційними базами для яких послужили відповідно дієслівні фраземи *проймає циганський піт, жити на ласкавому хлібі, розповідати різдв'яний сон рябої кобили, намішати гороху з капустою*; 3) трансформації дериваційної бази фраземи генетичного речення в субстантивно-дієслівне чи в субстантивно-ад'єктивне словосполучення: *водою не розлити / не розіллеш* «хтось із кимсь дуже дружить» (*Всі вони зв'язані міцною дружбою; їх і водою не розіллеш, В. Кучер*) > *не розлий вода, не розлита вода* «нерозлучні» (*Андрій з якимсь чорнявим парубком товаришує. Прямо не розлий вода стали, М. Стельмах*).

Часто нові фраземи на базі існуючих творяться шляхом трансформації ствердної структури в заперечну: *гав ловити* «вагаючись, упускати приємну нагоду» (*Касій нетерпляче запитував його через паркан:— Ну? Чого ж ти гав ловиш?, І. Микитенко*) > *не ловити гав* «бути уважним, зосередженим» (*А щодо праці, то тут треба було не ловити гав, це хлоп'я наступало без жартів на п'яти, Ю. Яновський*); *до лиця* «гармонує з зовнішністю, личить» (*Вона хотіла приміряти, що їй буде краще до лиця, чи який очіпок, чи кораблик, Г. К.-Основ'яненко*) > *не до лиця* «не гоже, не відповідає чнему-небудь становнищу» (*Не до лиця мені дивитись на зорі і зітхати, і вірші читати не в моєму характері ... І. Цюпа*).

Нові фраземи на базі існуючих творяться й так, що дієслівний компонент фраземи — дериваційної бази трансформується в форму пасивного стану: *пошити в дурні* «хитрістю, обманом постави-

ти кого-небудь в незручне становище» > *пошитися в дурні* «поставити себе в незручне становище» (*Єгор... хотів був замовкнути, щоб не пошитись у дурні й не стати посміховищем*, О. Довженко), *збивати/збити на манівці* «спрямовувати когось на неправильні вчинки» > *збиватися/збитися на манівці* «поводитися, діяти неправильно» (*Потроху Батурін почав усвідомлювати, що він справді збився на манівці. Треба жити якось інакше*, О. Гурєв), *збивати/збити з пантелику* «викликати замішання в кого-небудь, дезорієнтувати, заплутувати» > *збиватися/збитися з пантелику* «помилятися, заплутатися; почати поводитись, діяти нерозумно» (*Тепер час нам направити... раджу на пряму і добру путь, бо через ту свою селянку він зовсім збився з пантелику*, — сказала цариця, І. Н.-Левицький). При такому типі деривації фраземи-derivати не тільки різняться від своїх дериваційних баз семантично, вони також різняться зовнішньоструктурними зв'язками: у них скорочується на одну позицію оточення. Так, якщо всі подані вище фраземи-derivаційні бази належать до класу одиниць з двопозиційним оточенням, то фраземи-derivати — до класу фразем з однопозиційним оточенням.

Адвербіальні фраземи часто творяться на базі іменникових у певній відмінковій формі: *в молодих літах, за молодих літ, в молоді літа* «замолоду» (...*князь вже вславився в битвах в таких молодих літах*, І. Н.-Левицький; *Вона все надіялася за молодих літ дівки і старала для неї віно*, В. Стефаник; *Пане, то коли ти надумав камінь гризти — в молоді літа або в старі*, казка); *на сивий волос* «на старість» (*Ой, стара, тото-м дїждаласи на сивий волос вінка!* В. Стефаник); *до других півнів* «допізна» (*Говорили довго, геть-геть за північ, до других півнів*, Д. Бедзик); *до блакитного змія* «доп'яна» (*Раз попилися опришки до блакитного змія*, Г. Хоткевич). Дериваційною базою для цих фразем послужили відповідно іменникові фраземи *молоді літа* «молодість», *старі літа, сивий волос* «старість», *другі півні* «час за північ», *блакитний змій* «горілка».

Адвербіальні фраземи також творяться на базі ад'єктивних шляхом конверсії останніх: *на всю губу* «великий, значний» (*Та що й казати: Клим — багатир на всю губу...* І. Н.-Левицький) > *на всю губу* «дуже, добре» (...*Сів, заплакав ревно з горя та й в шинок подаєсь од моря, Та й запив на всю губу*, Л. Первомайський); *з розумом* «тямущий, розумний» (*Новопризначеному голові троянівці були раді: хлопець молодий, з розумом, такий діло поведе*, Г. Тютюнник) > *з розумом* «розумно, як слід» (*З хмелем треба з розумом жити*, М. Номис).

Продуктивним є творення нових фразем шляхом контамінації¹² існуючих. Як уважає Г. А. Селіванов, контамінація в галузі фраземіки є продуктивним способом творення фразем, хоч і дуже повільним¹³. Розрізняють декілька типів контамінації фразем¹⁴. З них найбільш продуктивним у межах української фраземіки є тип, при якому нова фразема твориться шляхом поєднання частин двох фразем, які не збігаються своїм компонентним скла-

дом, але є подібними за структурною організацією або за функцією. Саме таким способом утворені фраземи: *облизня дістати* та *гарбуза з'їсти* в значенні «одержати відмову при сватанні»¹⁵. Перша виникла внаслідок контамінації фразем *облизня з'їсти* та *гарбуза дістати*, друга — *гарбуза дістати* та *облизня з'їсти*. Адже не може бути й мови, щоб той, кому відмовили в сватанні, міг ще засідати коло столу, щоби пригоштитися гарбузом; *полатати ребра* «сильно побити когось» (*Як побачу тебе ще раз коло Василюки, то так полатаю тобі ребра оцими кулаками, що ти й додому не дійдеш*, І. Н.-Левичський). Названа фразема — наслідок контамінації фразем *порахувати ребра* і *полатати боки*; *заливатися / залитися на кутні* «гірко плакати / заплакати» (*Залився б ти на кутні, проклятий,— подумала вона, обливаючись слізьми*, Панас Мирний) < *сміятися на кутні* та *заливатися / залитися слізьми*; *кілком стояти / стати в горлі* «остогидіти» (*Вже мені ти його вірші кілком в горлі стоять*, І. Франко) < *кілком стояти / стати і кісткою в горлі стояти / стати*; *наливати / налити, налляти сала за шкуру* «завдавати великого горя, страждання, неприємностей; дуже допикати кому-небудь» (*А біс їх знає...— здвигнув Гриб плечима.— Видно, хтось налив їм сала за шкуру, чи що...* П. Козланюк) < *наливати / налити, налляти по (самі) вінця і заливати / залити, залляти сала за шкуру*; та тип, при якому нова фразема виникає внаслідок того, що до спільної частини двох фразем додаються відмінні компоненти, наприклад: *походеньки та посиденьки справляти* «уникати праці, байдикувати» (*Мати всю важку роботу скидає на Мотрю, а сама тільки походеньки та посиденьки справляє*, І. Н.-Левичський) < *посиденьки справляти* «сидіти без діла, нічого не роблячи; байдикувати» ([Окса-на:] *Хіба сьогодні неділя чи якийсь празник, що посиденьки справлятиму?* М. Кропивницький) та *походеньки справляти* «ходити невідомо де, баритися в дорозі» (*Баба Явдоха поставила борщ у піч. Марійка перестала плакати і сказала серйозно:— І де б ото походеньки справляти? Не видно їм, що така хурделиця крутить*, О. Донченко); *з усіх кутків і закутків «звідусіль»* (*З усіх кутків і закутків діти кинулися до казана, обсіли довкола*, С. Чорнобривець) < *з усіх кутків і з усіх закутків; без ліку-міри* «велика кількість когось, чого-небудь; дуже багато» (*...на морі огрядні кораблі без ліку-міри стоять собі пишними рядами...* Ю. Федькович) < *без ліку* (*Гуркочуть льотчики, змітаючи з лиця землі ворогів без ліку*, О. Довженко) і *без міри* (*Ось уночі пробудились думки: «Спиш?»— мені крикнули і залюбки кров мою пийте почали, як вампіри... П'ють без ваги, без жалю і без міри... Леся Українка*). Крім того, в межах української фраземіки характерний і такий тип контамінації, при якому об'єднуються в одну дві різні фраземи, напр.: *долото ковтнув, а свердлом дивиться* «завидуючий, сердитий» < *долото ковтнути — дивитися свердлом; лисом підшитий, псом підбитий* «хитрий та лютний» < *лисом підшитий — псом підбитий; не ликом шитий і не макогоном одукований* «розумний, досвідчений» < *не ликом шитий — не макогоном одуко-*

ний. І, нарешті, можливий і такий тип контамінації, коли до однієї фраземи долучається частина іншої: *освятити воду в три батоги* «дуже побити» < *освятити воду* (кому) і *в три батоги потягати, збити пиху з носа* «засоромити, заставити когось поводитися скромно» < *збити пиху та вигнати мухи з носа*. Значення всіх фразем, що виникли внаслідок контамінації, є своєрідним силовою значень фразем — дериваційних баз. Особливо інтенсифікується в таких фраземах конотативна частина значення. І саме це (інтенсифікація оцінно-експресивного потенціалу) є однією з головних причин контамінації фразем.

¹ Гвоздарев Ю. А. Основы русского фразеобразования. Ростов н/Д, 1977, с. 59—60; Мокієнко В. М. Славянская фразеология. М., 1980, с. 99. ² Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. К., 1973, с. 145—148. ³ Демський М. Т. Дериваційна база діалектної фраземіки бойківського ареалу.— В кн.: Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: Тез. доп. і повід. Житомир, 1983, с. 239. ⁴ Гвоздарев Ю. А. Указ. раб., с. 105—124. ⁵ Шанський Н. М. Деривація слів і фразеологічних оборотів (к вопросу о сходстве и различии процессов словообразования и оборотообразования.— В кн.: Русское и славянское языкознание. М., 1972, с. 300—308. ⁶ Гвоздарев Ю. А. Указ. раб., с. 73. ⁷ Потєбня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. М., 1965, с. 32. ⁸ Скрипник Л. Г. Назв. праця, с. 139. ⁹ Шанський Н. М. Указ. раб., с. 306. ¹⁰ Мокієнко В. М. Указ. раб., с. 103. ¹¹ Молотков А. Й. Фразеологізми російського мови і принципи їх лексикографічного описання.— В кн.: Фразеологічний словарь російського мови. М., 1967, с. 7—23. ¹² Скрипник Л. Г. Назв. праця, с. 135. ¹³ Селиванов Г. И. Фразеологическая контаминация как один из показателей структурного развития русского языка.— В кн.: Вопросы семантики фразеологических единиц (на материале русского языка): Тез. докл. и сообщ. Новгород, 1971, с. 233—239. ¹⁴ Бабкин А. М. Русская фразеология, ее развитие и источники. Л., 1970, с. 43—44. ¹⁵ Там же, с. 29.

Надійшла до редакції 15.02.83

М. В. ЛЕОНОВА, канд. філол. наук, Донецьк. ун-т

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОЕЗІЇ І. ФРАНКА «ГІМН»

Визначним вкладом у скарбницю української революційної лірики є поезія І. Франка «Гімн»*, твір високого громадянського звучання, поетичний революційний маніфест. Предметом художнього освоєння і поетичним втіленням у вірші став неспинний революційний рух народу за соціальну перебудову світу, за знищення експлуататорського класу.

Зупинимось на тому, як поет організовує поетичне мовлення, щоб поставити і розв'язати художнє завдання.

І. Франко відразу приступає до головного — вводить у вірш філософсько-узагальнений образ вічного революціонера, що уособлює революційну боротьбу трудящих за свою свободу, невмирущий усебодолюбивий дух народу, його визвольні ідеали. Введений уже в першій рядок образ вічного революціонера далі розвивається усім складом словесно-художньої матерії, взаємодією всіх мовно-образних засобів, у ряді образних характеристик знаходить художню конкретизацію.

* Франко І. Твори: В 2-х т. К., 1968, т. 2, с. 23.

Перше, що звертає на себе увагу в характеристичному образі цього революціонера, — це акцентація його природної сутності збудження революційної дії, що вкладається у слово «дух», є то во-символ з широкими асоціативними і узагальнюючими можливостями:

Вічний революціонер —
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю...

Широта асоціативного поля слова *дух* досягається завдяки зіткненню двох значень цього багатозначного слова, внаслідок взаємодії яких виникають нові семантико-образні напшарування, які й розвивають у ньому властивості вираження символічних узагальнень. Переносне символічне значення постає на основі, з одного боку, значення «типова особливість», за яким воно подля вказівку на відмітність предмета, а з другого — значення «психічна здатність», за яким воно означає духовні особливості, психіко-розумову діяльність. Обидва ці значення, вступивши у взаємодію, викликають справжній вибух образності і стають уже єдиним поетичним найменуванням з яскравою внутрішньою формою. В результаті слово *дух* асоціює суспільну свідомість, систему ідей, ідеологію, що керує революційним перетворенням суспільства.

Оскільки в слові *дух* закладається важлива характеристика, то воно її виділяється у тексті. Уже функція присудка робить його наголошеним, адже як присудок воно виражає найголовніше для повідомлення ознаку суб'єкта, ознаку, важливу для розкриття змісту твору. Але одного цього способу виділення слова авторові вдалось замало. Він використовує ще й інші. Помітну роль відіграє тут перенесення слова в наступний рядок, художньо-синтаксична відокремленість його від підмета, чим викликається пауза перед ним. Однак поетові для увиразнення символічного образу потрібна подовжена пауза. З цією метою він вводить підрядне речення, яке функціонально, а отже, й інтонаційно — паузою — відмежовується від слова, яке пояснює:

Дух, що тіло рве до бою...

Але відокремленість підрядного речення від означуваного слова *дух* лише зовнішня, інтонаційна (як уже відзначалось, для виділення його, для підкреслення максимальної вагомості того змісту, що передається ним). Внутрішньо ж вони перебувають між собою у нерозривному зв'язку. Підрядне речення виступає у функції епітета до слова *дух*, є його означенням, словесно-художньою плоттю його змісту. Звернення до епітета-речення викликається, з одного боку, як уже зазначалось, інтонаційними потребами, а з другого — й змістовими. На відміну від епітетів слів епітети-речення подають не статичну, незмінно існуючу оцінку об'єкта, а динамічну, оцінку активного вияву. І це зрозуміло. Підрядне речення, як і будь-яке інше, має предикативний центр (присудок, що й є виразником динамізму). Зображення

при цьому набуває особливішої рухливості, але зупиненої у важливішій для вираження ідеї твору точці. І. Франко дуже добре розумів виражальну силу таких епітетів і вправно скористався їх специфікою у вірші «Гімн». Його епітет у формі речення *що тіло рве до бою, рве за поступ, щастя й волю* до слова *дух* саме і визначає дієвість головного героя твору, розкриває його ціннісну ознаку — революційну дію, в якій він і знаходить свій об'єктивний вияв. Тією важливою «точкою», на якій зупиняється дія, знаходить своє обмеження, прикладання, говорить І. Франко, є об'єкт *до бою*, а зумовлюють її обставини мети — *за поступ, щастя, волю*.

Динамізм зображення посилює дворазовий повтор дієслова-присудка — назви дії, типової для вічного революціонера, — *рве*. Крім того, дворазовий повтор посилює й образну семантику дієслова — спонування до нестримної, сповненої пристрасті дії. І як ствердження переконаності в дієвості революційного наступу, упевненості в його життєдіяльності риторичний оклик:

Він живе, він ще не вмер!

Далі композиційний лад вірша підпорядковується розгортанню образу вічного революціонера, створенню художньо достовірних характеристик через узагальнене змалювання реальних ситуацій, поданих як поетичні конкретизації, в яких чи завдяки яким активізується його дія, що стала його життям.

Першою такою ситуацією, представленою як художня реальність, якій протистоїть вічний революціонер, є система державних надбудов, скерована на придушення революційного руху.

Ні попівської тортури,
Ні тюремні царські мури,
Ані війська муштровані,
Ні гармати лаштовані,
Ні шпійонське ремесло
В гріб його ще не звело.

Для змалювання цієї ситуації смислово вагу несе на собі така художня фігура, як ампліфікація, яка об'єднала і підвела під спільне художньо-типове значення, перетворила у рівнозначні одиниці однорідні підмети — *попівській тортури, тюремні мури, війська муштровані, гармати лаштовані, шпійонське ремесло*. За цим ампліфікаційним рядом стоїть розгалужена, чітко відпрацьована державна машина, призначення якої — тримати народ у покорі і придушувати будь-які революційні заворушення. Звернемо увагу на спосіб введення слів — одиниць ампліфікаційного ряду в текст. Вони включаються за допомогою єдиного сполучника *ні (ані)*, що є одним із мовних засобів передачі відчуття спільності й однакової значущості. Але оскільки сполучник *ні (ані)* має заперечне значення, то завдяки йому назване іменниками заперечується як фактор, що може зупинити (уже не говорячи про те, щоб припинити) революційний рух. Цією антитезою поет утверд-

жує образ вічного революціонера, доводить, що революційний рух є найважливішою подією епохи.

Анафоричний повтор сполучника *ні (ані)*, полісиндетонний зв'язок між однорідними членами речення виділяє в ампліфікаційній системі кожен складову одиницю, створює відчуття важливості його образного змісту для повідомлення. Поряд з цим у такий спосіб повідомляється, що кожен із факторів, названих однорідними підметами, хоч і є вагомим у державній організації, не здатний протидіяти революційному рухові.

Важливе смислове навантаження несуть епітети до слів-іменників ампліфікаційного ряду. Усі вони позначені помітним оціночним спрямуванням, викликаним ідейно-естетичними настановами автора,— асоціювати суспільну сутність названого іменником предмета.

Друга строфа продовжує розгортання характеристики образу вічного революціонера, що художньо реалізується виведенням ситуацій, в яких виявляється конкретна його діяльність. Починається строфа своєрідним зачином у формі риторичного оклику:

Він не вмер, він ще живе!

Зачин другої строфи водночас є продовженням теми першої строфи, виконує функцію зв'язки. Сполучна роль риторичного оклику виявляється і в тому, що він є повтором, точніше, перехресним повтором четвертого вірша першої строфи, з перестановкою складових частин, коли сурядні речення в зворотному порядку слідують одне за одним, отже, обидва рядки зв'язані хіазмом.

У першій строфі, як ми уже говорили, рядок *Він живе, він ще не вмер* є підсумковим до характеристики вічного революціонера як народної свідомості і совісті (через те він і не може вмерти, доки залишається підневільним сам народ). У другій він є вступним: вводить читача в атмосферу конкретних справ головного образу. Перехресний повтор потрібний авторові для того, щоб акцентувати слово *живе*, віднісши його на кінець рядка. Виділення слова *живе* перетворює його в художній фундамент, на якому виростає складна смислова побудова — картина переможної ходи вічного революціонера. Ця смислова побудова знаходить відповідну словесно-образну форму втілення також у складній побудові, у художній фігурі ампліфікації, компоненти якої (однорідні члени речення) пов'язуються то полісиндетонним, то асиндетонним зв'язком. Наприклад:

Хоч від тисяч літ родився,
Та аж вчора розповився
І о власній силі йде.
І простується, міцніє,
І спішить туди, де дніє:
Словом сильним, мов трубою,
Міліони зве з собою,
Міліони радо йдуть,
Бо це голос духа чує.

Через ампліфікаційну однорідність, витворену нагромадженням взаємозв'язаних за смыслом дієслів, досягається повнота конкретизації образного змісту — характеристика головного героя твору. Водночас увесь ампліфікаційний ряд із смисловою системністю значень дієслівних форм зумовлює й пояснює значення виділеного через хіазм слова *живе*: саме в діях, названих дієсловами, смисл існування вічного революціонера. Отже, нагромадження дієслів є, власне, нагромадженням смислів, поданих як єдність у різноманітності. А тим об'єднуючим у єдину систему смыслом є всеперемагаюча і всезавойовуюча сила революційного наступу.

Змальовуючи всеперемагаючу ходу пролетарської революції, поет розкриває її як рух від попереднього до сучасного. Розгортання асоціативних зв'язків минулого з теперішнім органічно передається часовими формами дієслова. Думка про давність революційного виступу, про віднесення його у план минулого виражається формами минулого часу дієслова, а факт реалізації цієї дії — формою доконаного виду:

Хоч від тисяч літ родився,
Та аж вчора розповився...

Ця думка підтримується вживанням кількісного числівника *тисяча* у функції неозначеного для позначення великої невизначеної кількості (років існування революційного руху). Метафоричне значення слова *тисяча* сприймається через призму прямого і спирається на нього, але не збігається з ним: *тисяча* — це настільки велика кількість, що конкретизувати її у певному числі неможливо, уявлення про таку кількість не пов'язується з уявленням про певне конкретне число.

Думка про революційні події як конкретний фактор сучасності, до якого мають чи можуть мати стосунок і зайняти своє місце в ньому і автор, і читач, знаходить втілення у формах теперішнього часу:

І о власній силі йде,
І простується, міцніє,
І спішить туди, де дніє:
Словом сильним, мов трубою,
Міліони зве з собою,
Міліони радо йдуть.

Поет ще раз звертається до вживання кількісного числівника в ролі неозначеного — *мільон*, а функція субстантивного слова падає йому конкретно-ситуаційного значення: *мільони* — це значить незліченна кількість борців за волю (тому не перемогти вони не можуть). Порівняння *мов трубою* наповнює слуховим враженням семантику слова *зве* і забезпечує як «відгук» на нього розвиток образного змісту в дієслові *йде* і тому розширює семантичні межі обох дієслів, розвиває в них суспільні асоціації.

Наступна, третя строфа переносить смисловий центр на таку ситуацію, як місце, де виявляє себе вічний революціонер, середовище, в якому він активізується. І тут поет знов вдається до ви-

правданого і апробованого художнього прийому — ампліфікації, нагромадження однорідних обставин місця, кожний компонент якої постає як послідовність чітко визначених конкретизацій, об'єднаних спільністю ідейно-естетичного змісту. Смеслове навантаження єдності реалізується узагальнюючим словом *скрізь*, а також художньою фігурою асидетоном (безполучниковість), яка на перший план висуває ідею єдності, а складові частини цілісності залишаються неакцентованими (акцентація їх була б деяким звуженням теми), що дає простір до широких асоціацій. Наприклад:

Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких ,
По верстатах ремісницьких,
По місцях недоли й сліз...

Ту ж фігуру — ампліфікацію використовує поет і тоді, коли говорить про революційні завоювання, про тісний зв'язок вічного революціонера з народними масами:

І де тільки він роздасться,
Щезнуть сльози, сум, нещастя,
Сила родиться й завзяття...

Потреба вираження багатогранного змісту — різноманітних проявів революційного руху і відгуку народного на його заклик — вимагає застосування двох'ярусної ампліфікації (ампліфікації в ампліфікації), коли один ампліфікаційний ряд (дієслівний) зв'язується послідовним зв'язком з іншим (іменниковим), що значно увиразнює їх емоціональний вплив. Наприклад: *Щезнуть* → *→ сльози, сум, нещастя; родиться* → *сила, завзяття*.

Форми і цілі боротьби виводяться у поезії також через двох'ярусний ампліфікаційний ряд, але різної структури: перший будується на антитезі: *не ридать, а добувать*, другий — на допустовому ототожненні: *хоч синам, як не собі*. Напр.: *Не ридать, а добувать* → *хоч синам, як не собі*. Так, в антитезі *не ридать, а добувать* протиставляються дві різні дії, що асоціюють різні шляхи протесту проти гнобителів, одна з яких заперечується (не визнається прийнятою — *ридають*, функцію заперечення виконує частка *не*), друга (*добувать*) не лише стверджується, а підкреслюється її домінуюча роль.

Допустове ототожнення є показником змістової залежності двох фактів, один з яких на перший погляд (*сила*) виключає інший (*собі*), але разом з тим і зумовлений ним, служить засобом асоціативного визначення революційної боротьби.

В останній строфі поет завершує образ вічного революціонера характеристикою, що розростається у багатоскладну поглиблену оцінку:

Вічний революціонер —
Дух, наука, думка, воля
Не уступить п'їтьми поля,
Не дасть спутатись тепер.

У словах із символічним значенням *дух, наука, думка, воля* відчувається процес розвитку і завершення теми, заданої у першому рядку твору. Якщо в першому рядку образ вічного революціонера визначався через символ «дух», то тепер раніше накреслена формула поглиблюється і уточнюється. Розвиток віршового сюжету приводить до образу, зв'язаного з уявленням про революційний рух на новому етапі, який збагатив його практичним досвідом і науковим вченням, і він перетворився в подію, що характеризується єдністю революційної дії з революційною теорією.

На цьому фоні виявляється смислорозрізнявальна функція алегорій *не уступить нітьмі поля, не дасть спутатись тепер*, зв'язаних у паралель як одиниці, однаково акцентовані. Такий паралельний зв'язок утворює цілу художньо-смыслову систему, позначену виразними асоціативними відношеннями, що зображує майбутнє на основі сучасного стану: вічний революціонер не дасть псевдопатріотам збити народ з визвольного шляху і приведе його до перемоги.

Рядки, що завершують вірш, є особливо вагомими. Вони утворюють єдиний семантичний комплекс — складний символічний образ, що асоціює весь революційний рух як руйнівника старої і творця нової дійсності. Зрозумілим стає і образ «розвидняючого дня», що знаменує початок нового життя. Риторичним запитанням спеціально виділяються і підкреслюються два, що утворюють один образ, слова, якими закінчується твір і які заповнюють собою цілий рядок:

І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб згасила, мов огонь,
Розвидняючийся день?

Але риторичне запитання є не лише засобом виділення образного вислову *розвидняючийся день*, воно посилює його смыслову значимість. За допомогою риторичного запитання категорично стверджується зміст цих слів — прихід нового дня і з пристрасстю заперечуються будь-які сили, здатні його зупинити. Епітет *розвидняючийся* до слова *день* виконує функцію не увиразнення, а вираження: він разом з іменником оформляє єдине смыслове поняття.

Виразником образного змісту у смысловому комплексі, яким закінчується вірш, стає звукова організація, зокрема асонанс звуків *о* та *а*, а також багатоскладовість слів (*покотилась, розвалилась*). Така звукова організація виступає асоціативною основою сприйняття нестримності розмаху революційної дії, могутності і міці повсталого народу.

Для показу наростання революційного руху і його розгортання важливу роль відіграють часові форми дієслова. Форми майбутнього часу *не уступить, не дасть* означають дію, що стосується не лише плану майбутнього, а й дію, що має віднесеність до будь-яких часових планів. А оскільки дію *не дасть* поет хоче ак-

туалізувати як сучасну, то він і вводить лексему, що здійснює таку спеціалізацію,— прислівник *тепер*. Наступний ряд дієслів (*розвалилась, покотилась, спинила, згасила*) є дієсловами минулого часу, але з переносом дії у план майбутнього. Форма минулого часу замість майбутнього мобілізує значення дії у здійсненні, тобто дії, що сприймається як реалізована. Власне, ці форми асоціюють дію реальну, вони переносять і автора, і читача (зокрема тогочасного читача) в сам революційний процес, подають його як сучасність. У складі риторичного запитання таке переносно-образне застосування дієслівних форм минулого часу особливо відчутне. Отже, дієслівні форми часу підключаються до вираження основного змісту.

Вірш починається образом вічного революціонера, а закінчується образом «розвидняючогося» дня (обидва образи заповнюють собою рядок). Ці два образи розташовані на крайніх полюсах твору і організують текст в єдину поетичну цілісність, в якій відбувається об'єднуюча взаємодія її складових частин. Вихідною точкою цілісності є образ вічного революціонера, він же є і організуючим принципом, творцем і мотивом витвореного художнього світу. Завершує цілісність образ «розвидняючогося дня», що є органічним продовженням і втіленням образу вічного революціонера. Отже образ «розвидняючогося дня» конденсує в собі зміст усього твору. Власне в ім'я цього образу й написано сам твір. А образ вічного революціонера йому підпорядкований (адже і революції здійснюються в ім'я корінних соціальних перетворень).

Написано вірш чотиристопним хореєм, у ритміці бойової пісні, що дуже добре передає його закличні інтонації, створює урочисто-піднесену тональність.

Таким чином, загальна стильова специфіка поезії І. Франка «Гімн» відзначається граничною стислістю мови, стриманими, але відточеними мовно-образними засобами, вживанням слів-образів з естетичним прирощенням в значенні, наявністю цілих смислових синтаксичних побудов.

Надійшла до редколегії 21.02.83

Н. А. ТИТАРЕНКО, канд. філол. наук, Житомир. пед. ін-т

МЕТАФОРИЧНИЙ СЛОВОВЖИТОК У ТВОРАХ МАРКА ВОВЧКА

Метафора* розглядається нами як явище власне семантичне, тобто як особливий тип вивідного номінативного значення, що містить у собі оцінку явищ дійсності і визначається семантичною двоплановістю, яка виникає на базі взаємодії лексичних значень слів. Так розглядається метафора багатьма авторами¹. Семантична двоплановість метафоризованого слова виникає на базі взаємодії тільки лексичних значень слова. Взаємодія основного, «прямого», і вивідного значень видозмінює і ускладнює номінативну

* Зміст поняття «метафора» розглядаємо як передачі метафоричного значення, так і метафоричного слововжитку.

функцію слова; воно вже служить не лише засобом називання того чи іншого предмета (і саме в цьому специфіка метафори), а й засобом вираження суб'єктивної оцінки предметів і явищ дійсності з боку того, хто говорить². Ця оцінка формується на основі порівняння одного предмета чи явища з іншими, подібними в певному відношенні до нього: два поняття, далекі між собою, пов'язуються третім, що має спільність з ними обома. Виявом цього спільного і створюється психологічна основа метафори, якою визначається і характер спільного семантичного елемента³, напр.: *пшениця* ← колір → *волосся*. У мові це знаходить розчленоване чи нерозчленоване вираження.

У метафорі порівняння виражається нерозчленовано, власне лексичними засобами, тобто семантичною двоплановістю: або виникає нове метафоричне значення, або — потенціальні можливості створення такого значення на базі метафоричного слововжитку. Зміна значень слова здійснюється, як відомо, на базі конкретних лексичних зв'язків, усталених і діючих у системі даної мови. Смыслові зв'язки слова в його «прямому» значенні загалом вільні, однак «пряме» значення слова має своє коло лексичних зв'язків і свої межі сполучуваності з іншими словами, тобто воно може реалізуватися лише в певному контексті, — в сполученні з певними семантичними розрядами слів*, наприклад, *пшеничний* — тільки в сполученні з іменником, що означає продукт харчування з пшениці (*пшеничний хліб*). Такі зв'язки слів і називають «звичайними»⁴. Метафора ж реалізується в умовах «незвичайних» для основної семантики слова лексичних зв'язків, що відображають суб'єктивний аспект дійсності. При цьому ознаки і властивості, приписувані суб'єктом мовлення предметам і явищам дійсності, виражаються на основі об'єктивно властивої їм подібності. Ця «незвичайність» сполучуваності, розсуваючи семантичні межі слова, породжує метафору.

Основа процесу метафоризації — конкретне лексичне значення слова, що входить до складу вільних словосполучень. Це значення при метафоризації підпадає процесові абстрактно-образного узагальнення.

Досліджуючи метафори в творах Марка Вовчка, обмежуємося аналізом тих метафор, які виникли на базі власне мовних семантичних і граматичних понять. До числа важливих у цьому плані понять відноситься насамперед поняття про «частини мови», що відзначали Ф. І. Буслаєв, Є. Т. Черкасова, А. М. Шамота та ін.

Важливими в плані частин мов є семантичні категорії, властиві для кожної частини мови: значення предметності, істот і неістот, конкретності і абстрактності — для іменників; якості і відносності — для прикметників; стану, перехідності і неперехідності — для дієслів і т. д.

Індивідуальні особливості словесної майстерності Марка Вовчка знаходять відображення у своєрідності самого процесу мета-

* Під контекстом розуміємо словосполучення двох повнозначних слів (за Є. Т. Черкасовою).

форизації слів, що належать до різних частин мови. Метафори у творах письменниці опираються, як правило, на основні номінативні значення слів, що належать до розряду конкретно предметної лексики. Ця тенденція виявляється в основному по відношенню до іменників, прикметників, дієслів. Слова, позбавлені конкретного лексичного значення (числівники, займенники, службові слова), знаходяться поза процесом метафоризації. Наприклад:

1. Слова з конкретним значенням сполучаються у колі «типичних» і «незвичайних» смислових зв'язків із словами теж конкретного значення, але іншого лексичного розряду: 1) співвідношення в межах однієї категорії — неістот (а) та істот (б):

а) неістоти. Метафори-іменники: *краєчок сонця**; метафори-прикметники: *огневі слюзи, кам'яне серце, хибке серце, туга пелючка, глуха ніч, німі стіни, золоті зорі* та ін.; метафори-дієслова: *серце в'яне, сохне, голова горить, очі горять, жито половіє, серце упало, висипались зорі, сонечко за гору запало*;

б) істоти. Метафори-іменники (в основному у функції звертання, значно рідше — присудка). Улюбленим засобом письменниці є вживання метафор — нестливих найменувань деяких птахів. Джерело їх — народна поезія. Напр.: *Одружись, мій голубе; Голубко моя; Розходьтесь, соколи мої ясні!; Що тобі, моя рибочко?; Просимо на вечерю, зозулько!; Иди, моя ластівко!* Л. А. Булаховський зазначає, що вживання метафор цього типу властиве слов'янським мовам⁵; метафори-дієслова: *гребінцем скородить* (панночка Устину.— Н. Т.), *цокотали ще дві молодичі, турчить щодня, дітки щечечуть, пересипають такеньки* (пани.— П. Т.), *дітвора висипала на вулицю, загубив жінку, вкотив сивими кіньми* та ін. 2) Співвідношення, що виходять за межі однієї категорії:

а) слово, що сполучається з іншим, яке означає істоту, в метафоричному вжитку виступає в сполученні зі словом, що називає неістоту. Метафори-прикметники: *кучерява верба, м'які луки, лиха доля, година, щирий див* (диво.— Н. Т.); метафори-дієслова: *літа перейдуть, шлях не спить, біжить річка, хмара найшла, надійшли жнива, ішла весна, ніч, тиждень збіг, човен летить, зорі ходять, Дніпро потрощені човни носить, серденько тужило, промінь обсипає, ніч обняла*;

б) слово, що сполучається з іншим словом, яке називає неістоту, виступає в сполученні з тим, що називає істоту. Метафори-іменники (у функції звертання, рідше — присудка): *Не плач, не плач, життя моє, серце моє; ...Не розв'єшся, дорогий мій квіте, ізв'янеш у зеленочку!; Чого ж вивчили тебе, кришко?; А ти мене, янголятко, не клени, Срібло моє, золото моє* (мати до Кириля.— Н. Т.); *Мій Кирило — золото не чумак!*; метафори-прикметники: *кам'яна дівчина, блаженка пані, куці панночки*; метафори-дієслова: *син в'яне, люди пов'яли, ...самі вперед повіялись* (пани.— П. Т.), *так я й згоріла*.

* Приклади наводимо за виданням: *Вовчок Марко*. Твори: В 6-ти т. К., 1955. Т. 1.

Рідке явище у творах письменниці — метафори, що виникли на базі слів з абстрактним значенням. Це, як правило, іменники дієслівного походження: *чутка розбігалася, думка носилася, турбота-печаль прийшла до її ... серця, доля служила* та ін.

Наведений матеріал показує, що основна база метафор Марка Вовчка — слова конкретного значення, головним чином назви предметів і явищ, пов'язаних із побутом та життям народу.

Характерною рисою словесної майстерності Марка Вовчка є доповнення семантичної двоплановості слова, «оновлення» метафор. При цьому також будемо зважати на приналежність слова до певної частини мови, оскільки «звичайні» лексичні зв'язки слова здійснюються по-різному в різних частинах мови.

У системі дієслів «оновлення» метафори відбувається за допомогою різних засобів, функція яких зводиться до вказівки на «звичайний» суб'єкт (при неперехідному дієслові) чи на об'єкт (при перехідному) названої метафорою дії. Найширше користується письменниця засобом, коли «звичайний» суб'єкт чи об'єкт дії називається іменником, що входить до складу залежного від дієслова-метафори порівняльного звороту. Без порівняння процес пізнання неможливий⁶. Напр.: *Пані вкотила, як на колесах; Люд, як та комашня, копошиться; Тане, тане моя Одарка, як воскова свічка; Нехай тії добра не дїждуть, що тебе, як пахучу квітку, стоптали; А слюзи, мов перло, сиплються; Було так і їсть, як іржа залізо* (пані Одарку.— Н. Т.); *Село знялося, наче рій; Пані, як та ящірка, по хутору звивалась*. Двoplanовість дієслів, як видно з наведених прикладів, виявляється особливо рельєфно: у сполученні з іменником-підметом дієслово виражає суб'єктивний аспект дійсності (*Одарка тане*), а в сполученні з іменником, що входить до складу порівняльного звороту (*тане, як свічка*),— об'єктивний.

Звертається письменниця і до засобу, коли «звичайний» суб'єкт дії називається іменником у формі орудного порівняння: *Внучечка качається по садочку білим клубочком; Він бився голубом; А паничів ... Аж роєм коло нашої паночки звиваються; комахою налазять*. Метафора-дієслово тут має міцну «предметну» базу в основному номінативному значенні іменника, що входить до складу порівняльного звороту.

У системі метафор-прикметників семантична двоплановість слова зміцнюється, якщо «звичайний» носій ознаки прямо називається іменником, що входить до складу залежного від метафори-прикметника порівняльного звороту: *Громада зібралась, як ніч, сумна; ...Голова вже, як сніг, біла; Намітка, як дим, тоненька; ...Молода похлопива, як пташеня з гаю*.

Іменники метафоризуються у функції звертань. При цьому автор користується контекстуальним поясненням: *...То ходім додому, пташки мої!— вимовила вдова... Ходімте, мої дітоньки; Пішов старий, покликав меншу дочку:— Тетянку, йди, моя рибко, до сестриці; А що, дітки?— питає бабуся.— Чого прийшли, мої соколаята?; Не суши себе слізьми, серденько!— приказував*. Рідше у

функції прикладок: *Одарка до матусі. Стала коло матусі і стоїть, не дише, моя рибочка; Вона тільки подивилась, моя голубонька.*

Серед живих метафор, тобто метафор із «живим» співвідношенням прямого і образно-вивідного значень слова, немало таких, які є своєрідними літературними шаблонами. Одні з перших місць серед них належить словам *золотий, ясний: золоте проміння, бджілки золоті, золотії уста, зорі золоті; ясні очі (оченята), сокіл ясний*. Виникли вони на ґрунті народнопоетичної символіки.

Художній манері Марка Вовчка властива тенденція до вживання сполучень слів у їх прямих значеннях, чим досягається велика виразність зображуваного, і передусім характеристика образів: *Висів у неї на стіні пан ... чорнявий, як жук, а хмурий, як ніч; Руки холодні, як гадюки — у панночки; Дівчата коло мене скупчились, усі білі, як крейда; Горпина стоїть на хатньому порозі біла, як хустка; Дівчина хороша, як зоря ясна*. Джерело їх — народна розмовна мова та усна народна творчість.

Засоби метафоризації, до яких звертається письменниця, свідчать про намагання її донести до читача ідейний задум творів у найбільш простих і доступних формах. Метафори Марка Вовчка знаходяться в межах ясних і зрозумілих уподібнень, лінія підкріплення мовної бази метафор простежується легко: метафора, як правило, безпосередньо спирається на основне конкретне значення слова: *висипались зорі, огневі сльози, кучерява верба, Кирило — золото не чумак, вкотив сивими кіньми, річка біжить*. Такі метафори типові для художньої манери письменниці і характеризуються особливою точністю та виразністю.

Для Марка Вовчка характерна «пристрасть» до метафор, що базуються на народнорозмовній та фольклорній основі. Розмовна мова будь-якого народу певною мірою метафористична. Творчість Марка Вовчка тісно пов'язана з життям народу, а отже, і з народною мовою. Опираючись на усно-народну базу, письменниця творчо використовує і самі принципи побудови народнопоетичної метафори типу: *Шлях звивається гаєм; Ніч землю обіймає; Дніпро потрощені човни носить; Високий куц калини стріху підпирає; Голова горить; Сон хилить; Ягоди червонозолоті; Заіскрився місяць у воді* та ін. Народна основа метафори Марка Вовчка підкріплюється і самим вибором джерел порівняння. Одним з основних джерел своєрідності і художньої принади творів письменниці є, як уже згадувалось, усна народна творчість, її символіка, наприклад: *Олеся зосталась, як билина в полі*. Слово *билина* метафорично вживається в розмовній і фольклорно-поетичній мові як символ самотності, беззахисності.

Друге джерело, звідки письменниця черпає матеріал для створення метафор,— це загальнонародні слова, значення яких тісно пов'язані з відображенням життя і побуту українського села середини минулого століття чи картин природи. Ці метафори визначаються максимальною лаконічністю. Наприклад: *Доля йому щиро служила,— так і золотів; Ріки сліз вилила; Розіллється слізьми; Спокій обійняв її; Сум і неспокій мене обіймає; Нудьга*

ного з'їла; Шлях не спить; Люди пов'яли; Сум... серце трощить; Сон млість; Дніпро потрощені човни носить та ін. За цими метафорами криється тонке і глибоке знання життя і побуту народу, його етичних норм, розуміння народної душі.

Картини природи: *Округи мене то жито половіє... оддалеки райок синіє, пісочний шлях угору запручується, як золота нитка; А сонечко заходить. Річка тече, як щире золото, між зеленими берегами; Кучеряві верби купають у воді віти; Сонечко вже зійшло й скрало росу з травиці й з дерева і забиралось у всі куточки й задавало в лице золотим своїм променем.* Таким описам властивий антропоморфізм. Мета його — посилення виразності.

У художньому творі система виразових засобів відображає не тільки дійсність, а й суспільну позицію автора. Тому природно, що своєрідність індивідуальної манери письменника знаходить відображення і в характері тієї оцінки зображуваних ним явищ, предметів, подій і образів, яка за самою природою властива метафорі. Метафора дозволяє письменникові всебічно характеризувати людей, їх вчинки, події, виявляючи при цьому своє ставлення до зображуваного.

У метафоризації Марка Вовчка на перший план виступає елемент емоційної оцінки і знаходить найяскравіше вираження у тих випадках, коли метафоризація слова обумовлена певною його синтаксичною функцією (присудка, означення, прикладки, звертання). Такі метафори вживаються як у мові персонажів, так і в мові оповідача, яку важко відрізнити від мови персонажів. Наведемо приклад метафор, що виникли на базі іменників у функції присудка як засіб зображення подій чи оцінки персонажів: *Мій Кирило — золото не чумак; Грицько був парубок високий, чорнявий, карокий, — парубок як орел.* Метафори-іменники у ролі означень — один із засобів характеристики образів: *Найчастіше припливав молодий козак Семен, уродливий парубок, хисткий, як очеретина, сміливий, як сокіл.* Особливою силою емоційності визначаються метафори-іменники у функції звертання: *...Поплакала я над вашою дитиною, серце!; Я тебе доведу, голубко!; ...Пожалій мене, моя рибонько!; Просимо на вечерю, зозулько.*

Глибокою емоційністю визначаються іменники-метафори у ролі прикладок:— *Де вона, моя пташечка?; Вона тільки подивилась, моя голубонька; Хто йому поробив?— А та ж удова, те моє лихо пекуче!— каже Чайчиха.* Іменники-метафори у функції звертань і прикладок надають зображуваному невимушеної простоти, задумованої широті і глибокого ліризму.

У метафоризації деяких слів помітна тенденція до так званих «наскрізних» метафор, тобто таких, які охоплюють різні частини мови на базі словотворчих зв'язків слів, наприклад: *облили її дрібні сльози — обіллється сльозами — полилася слізьми — усе сльозами вливалася — ріки сліз вилила — вмита сльозами — слізьми слова свої приливаючи — обливаючись сльозами.*

Наші спостереження дають підстави стверджувати, що мовна естетика Марка Вовчка, і зокрема метафоризація, складалась на

максимальному використанні метафор народно-розмовної мови та усної поетичної традиції, бо саме тут метафора опирається на конкретно-предметне значення слова. В цьому криється художня майстерність письменниці, це зближує її художні принципи з принципами прогресивних письменників, які спираліся у своїй творчості на народні джерела.

¹ *Виноградов В. В.* Основные типы лексических значений слова.— *Вопр. языкознания*, 1953, № 5, с. 3—29; *Курилович Е. Р.* Заметки о значении слова.— *Вопр. языкознания*, 1955, № 3, с. 73—81; *Черкасова Е. Т.* О метафорическом употреблении слов (по материалам произведений Л. Леонова и М. Шолохова).— В кн.: *Исследования по языку русских писателей*. М., 1959, с. 5—89; *Черкасова Е. Т.* Опыт лингвистической интерпретации тропов (Метафора).— *Вопр. языкознания*, 1968, № 2, с. 28—38; *Шамота А. М.* Переносне значення слова в мові художньої літератури. К., 1967, с. 3—124. ² *Черкасова Е. Т.* Указ. раб., с. 5—89. ³ *Курилович Е. Р.* Указ. раб., с. 73—81. ⁴ *Черкасова Е. Т.* Указ. раб., с. 11. ⁵ *Булаховський Л. А.* Нариси з загального мовознавства. К., 1955, с. 54. ⁶ *Русанівський В. М.* Закономірності розвитку значення слова.— *Укр. мова і літ. в школі*, 1981, № 4, с. 27—36.

Надійшла до редколегії 12.02.83

Н. О. ДАНИЛЮК, асп., Київ. ун-т

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ «ДІВЧИНА» В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ПІСНІ ТА СУЧАСНІЙ ПОЕЗІЇ

Система мовно-виражальних засобів української художньої літератури, зокрема поезії, знаходиться у безпосередній залежності від мови фольклору, мови народної пісні, вона значною мірою «дістала свій розвиток внаслідок засвоєння й творчої обробки фольклорних джерел»¹. Фольклорні словесні образи органічно входять у мову української поезії на різних етапах її розвитку: від початку становлення української літературної мови — до сучасного її функціонування.

Дослідники мовних процесів у сучасній українській художній літературі (І. К. Білодід, М. М. Пилинський, С. Я. Єрмоленко та ін.) відзначають «активізацію фольклорного струменя в ліричних поетичних творах»², використання народно-пісенного слова як одного із продуктивних стилістичних засобів української літературної мови.

Послугуючись традиційними фольклорними епітетами, порівняннями, метафорами, що характеризуються високим ступенем поетичного узагальнення, семантичною багатоплановістю, експресивною та емоційною насиченістю, тенденцією до переростання слів у символи, сучасна поезія засвідчує їх нове життя, семантичне переосмислення відповідно до понять і вимог нової доби. Усталені народно-пісенні засоби образності забарвлюються індивідуальним сприйманням, контекстуально розширюється їх семантика, наповнюється глибшим психологічним змістом.

Простежимо шляхи входження народно-пісенного слова у мову сучасної української поезії на матеріалі лексико-семантичного поля (ЛСП) «Дівчина».

У нашому розумінні ЛСП є видом парадигматичного групування слів, в основі якого лежить певна семантична ознака, спільна для лексем, що входять до поля. ЛСП об'єднує слова різних частин мови із взаємоперехресними множинами сем, що відображають певні площини дійсності. Для ЛСП «Дівчина» спільною ознакою є «молода неодружена особа жіночої статі»³. Усі компоненти ЛСП (руки, ноги, очі та ін.) є видовими поняттями по відношенню до родового *дівчина* і містять сему, спільну для поля.

Розглядаючи значення кожного компонента ЛСП як набір чарунок, частина яких заповнена семами цього значення, а решта порожні, але кожна з цих чарунок призначена для певної семи (або будь-якої семи із певного класу), структуру ЛСП *дівчина* схематично можна передати таким чином. *Дівчина, дівчинонька, дівка, дівиця, дівуля, дівуся, дівча, дівчатко* (синоніміко-варіантний ряд на позначення поняття «дівчина»: в н у т р і ш н і я к о с т і — вірність, доброта, привітність і т. д.; загальна характеристика — літа, зріст, стан, врода; зовнішність — лице (личко, личенько) → уста (губоньки), брови (брівки, брівоньки), очі (очки, оченьки); коса (коси); тіло → ноги (ніжки), руки (ручки, рученьки).

Із великої кількості можливих сполучень слово в синтагматичному ряду реалізує лише деяке число семантичних компонентів, оскільки в предметах, які співвідносяться з цими словами, виділяються тільки найважливіші ознаки. Для фольклорної мови ця тенденція виявляється у формуванні відповідних усталених висловів — поетичних фразеологізмів, традиційних епітетів, порівнянь, метафор, що, називаючи певні ознаки, якості, відношення між предметами навколишньої дійсності, відбивають позитивну чи негативну оцінку, узагальнене сприймання ознаки. Так, із усіх можливих валентностей* слова *очі* найбільша кількість сполучень із означеннями *карі(ї)* (*каренькі*), *чорні(ї)*, *ясні(ї)*, що є усталеними народнопоетичними епітетами.

Навколо кожного із ключових елементів структури ЛСП «Дівчина» розгалужуються епітети, порівняння, метафори, частота сполучуваності яких із вузловими поняттями, сталість складу, здатність до відтворення у вигляді готових мовленнєвих одиниць, тривала історія функціонування свідчать про їх традиційність, усталеність, формульність.

Побудувавши відповідне семантичне поле на матеріалі мови сучасної української поезії із розташованими навколо вузлових лексем епітетами, порівняннями, метафорами, що мають фольклорну маркованість, методом зіставлення двох систем (накладання структури ЛСП «Дівчина» у сучасній поезії на структуру відповідного поля у народній пісні), можемо простежити шляхи використання народнопоетичних засобів образності в мові художньої літератури: пряме запозичення народно-пісенного слова і трансформації на сучасному мовному ґрунті.

* Під валентністю розуміється кількість можливих сполучень слова.

В українській радянській поезії синонімічний ряд на позначення поняття *дівчина* значно менший (порівняємо: народно-пісенні *дівчина, дівчинонька, дівка, дівонька, дівця, дівуля, дівчи, дівчатко, дівуся*), ряд, що об'єднує лексико-семантичні варіанти (ЛСВ), які відрізняються суфіксами, наголосом, та діалектне *чїчка*,— і відповідний ряд у сучасній ліриці: *дівчина, дівчиноньки, дівка, дівчи, юнка*, де маємо ЛСВ, у яких народно-пісенне забарвлення мають акцентуаційні форми *дівчина, дівчинонька*.

Народно-пісенний варіантний ряд має велику кількість складників в основному за рахунок суфіксів на позначення зменшеності, пестливості. Як народнопоетичні у «Словнику української мови» подаються: *дівчинонька, дівця, дівонька, дівчатко* (СУМ).

Значно розширює цей ряд І. Драч у поезії «Бабусенція». Поряд із усталеними *дівчина, дівчинина, дівчаточко, дівчисько, дівуля* тут маємо і новотвори — *дівулиця, дівчинисько, дівувальниця, дівогоренько*, не кодифіковані мовною нормою.

У кожного народу фольклор відзначається національно-виразними рисами, що становлять художньо-естетичні норми традиційної поетики. Народно-пісенне слово *дівчина* охоплює значення, яке є в літературній мові, та фольклорне уявлення українського народу про дівчину як символ чистоти, доброти, скромності, його розуміння дівочої краси. *Вірна(я), горда(я), мила(я), премила, люба* — високі духовні якості; *гарна (гарнесенька), вродлива(я), вродлива, хороши (файна), красива, гожа (пригожа), красна (розкрасна, червена)* — узагальнені епітети на позначення вроди; *рум'яна (рум'яненко), біленька (білесенька), кароока, чорноока, синьоока, чорнобрива (чорноброва), русява(я)* — означення для передачі частин обличчя, тіла, — такі епітети із спільним значенням «приємна зовнішністю», «з привабливими рисами обличчя» змальовують дівчину в українській народній пісні.

Вислови *мов намальована, як писанка* передають найвищий ступінь вроди у традиційній поезії. На використанні особливостей семантики дієслова *малювати* побудована метафора І. Драча: *Ой малювали влад ті малярове, Намалювали врод тонюні брови...*

Синонімічний ряд на позначення лексеми *личко* (*лице, личенько*) також багатий варіантами: *біле личко, біле личенько; з личка білявая, личко рум'яне, личко рум'яне, на личку рум'яная* (Народні перлини); *дівчина... личка рум'яного, на личку да красна, білявая на личеньку, личко ж моє рум'яненко* (Українські народні пісні). Формально виражені різними способами — ЛСВ одного слова, варіантами словосполучень, — епітетні сполуки мають значення: *біле, рум'яне, красне личко зі спільною семою гарне*, що й об'єднує їх в один синонімічний ряд (у пісні вони можуть взаємозамішуватися).

У сучасній ліриці маємо означення *личко* (*обличчя, лице, щоки*) *рум'яне(і), біле* — ряд значно коротший від фольклорного.

Народна пісня порівнює дівоче обличчя з яблуком, квіткою, калиною: *Було личко, як калина...* (Українські народні пісні); *В мене личко як яблучко* (Народні перлини).

В українській радянській поезії спостерігаються пряме використання пароднопостичних зіставлень (*У тебе личенько — рум'яне яблунько*, І. Драч) і витворення оригінальних, виразно індивідуальних тропів на основі фольклорних уявлень про вродливе дівоче обличчя (*А на обличчі тихомолодому Цвітуть два маки тихомолоді*, М. Вінграновський). Метафора М. Вінграновського синтезується на основі народно-пісенного зіставлення *личко ~ мак* (спільна сема — червоний, рум'яний) і актуалізації двох значень лексеми *цвісти*: прямого — «розкриватися, розпускатися (про квіти)», що взаємодіє із словом *мак*, та переносного — «бути в розквіті сил, молодості, вродливим (про людину)» (СУМ), яке має семантичний зв'язок із словом *дівчина*. Взаємодія семантики зіставлюваних слів *личко (щоки) ~ мак* відбувається, таким чином, внаслідок наявності спільних сем та здатності сполучатися із певними семами, в результаті чого формується новий семантичний комплекс, у якому одне лексичне значення сприймається через призму іншого. Виникає метафора — семантично цілісна одиниця (лексично й граматично може бути оформлена у вигляді слова, словосполучення, речення). Усталені епітети *личко молоде, дівчина молода* відчутні в метафоричних означеннях — неологізмах *обличчя тихомолоде, маки тихомолоді*.

Багата палітра епітетів, порівнянь, метафор витворюється на основі лексеми *очі (очки, оченьки)* у народній пісні: *карі очі, чорнії очі, оченьки ясенькі, голубенькі, голубії* (Народні перлини); *очі каренькі, чорні очі, чорненькі очі, ясні очі* (Українські народні пісні); у сучасній поезії: *карі очі* (А. Малишко); *очей весняно-карих, сині очі* (М. Рильський); *очі темно-карі* (П. Воронько); *каре око* (В. Сосюра); *чорні очі* (Д. Павличко); *очі ясні, голубі* (І. Драч). Як бачимо, традиційні народно-пісенні епітети активно функціонують у мові сучасної поезії, взяті без будь-яких змін змісту і форми. Поети намагаються «освіжити» традиційні образи шляхом уведення в усталені комплекси нових лексем, зміни звичної граматичної категорії (однина замість множини).

Народна пісня порівнює дівочі очі із терном (сема кольору — *карі, чорні*), зорями (сема — *блиск, сльво*), криницею (сема — *глибина*). До них у сучасній поезії додаються зіставлення *очі ~ небо, веселки, море, озера*. У В. Сосюрі знаходимо характерне для народної лірики заперечне порівняння: *Ні з морем, що вічно синє й горить у просторах ясних, Ні з небом далеким, Маріє, очей не зрівняти твоїх* (сема — *глибина*). Для сучасних поетів характерне наповнення традиційних епітетів, порівнянь, що мають у пісні переважно орнаментальний характер і базуються в першу чергу на зовнішніх ознаках, глибшим психологічним змістом, передача через них духовних якостей, таких абстрактних понять, як любов, розлука та ін. В основі метафори *В моє серце задивились твої очі Синім ранком, синім квітом, синім сумом...* (Б. Олійник) — лежить епітет *сині очі*, через призму якого передаються семи почуттів: *кохання, смутку*. Сема *кохати* виражена метафоричним образом *в моє серце задивились твої очі*, що йде від на-

родно-пісенних метафор фразеологізмів *Як гляне, серце в'чине, Не дають заснути серцю карі очі* (Народні перлини).

Сучасні метафори, що мають фольклорну маркованість, творяться на основі народно-пісенних традиційних семантичних зв'язків. Фольклорні епітети *карі, чорні, сині (очі)* розширюють свою сполучуваність із абстрактною лексикою, семантично близькою із словом *очі: карий блиск, кароокий зір* (А. Малишко); *карим погляд* (М. Рильський) - і такою, що поєднується із вузловими поняттями опосередкованими асоціативними зв'язками: *кароокий пломінь* (А. Малишко); *карим усміх* (І. Драч); *кароока... тривога* (М. Вінграновський). В результаті подібних семантичних сполучень відбуваються «взаємооновлення» компонентів метафори, актуалізація прихованих виразових можливостей у незвичній поєднаності.

У метафоризації знаходить свій прояв процес естетизації першоприродних далеких від поезії науково-технічних понять, їх оновлення через семантичну взаємодію із фольклорними, народнорозмовними елементами: *карим очей зодіак* (І. Драч); *тьмяно-карим магнетизм* (Б. Олійник) та ін. Метафоричний образ Б. Олійника *...закутий, наче бранець, тьмяно-карим магнетизмом, Я, подолавний, за нею ринути слідом, як мана* є своєрідним сплавом фольклорного монументального образу *карі очі* та сучасного, цілком новітнього поняття *магнетизм* (Магнетизм ... 1. Властивість магніту ... притягувати або відштовхувати деякі тіла — СУМ), спільна семантика *притягувати*. Метафора *тьмяно-карим магнетизм* розгортається у метафоричний образ за допомогою мікроконтексту, у якому спостерігається взаємодія прямого значення лексики *закутий* (закований у кайдани), підтримувана порівнянням *наче бранець*, і переносного (позбавлений волі), що в цьому контексті набуває оказіонального значення *закоханий*. Елементи макроконтексту *подолавний, ринути слідом, як мана* посилюють семантику метафори.

Ряд метафор твориться на базі народно-пісенних зіставлень *очі ~ терен; криниці, озера, моря; небо; зорі* та ін.: (*Сколихне очей криниці...*, А. Малишко); (*Сине море печалі у коханих очах*, В. Сосюра); (*І зайнялися в дівчини зорі, і прикипили карі...*, *скільки вітру сповито в тернових моїх очах*, І. Драч). Сема кольору, подекуди наявна в таких метафорах, здебільшого виконує орнаментальну функцію при актуалізації сем *глибина, блиск, сум* та ін. У синтезі метафор беруть активну участь асоціації з явищами природи, рослинним світом, властиві, звичайно, народній пісні.

Постійними для народної поезії є епітети *тонкі, рівні, чорні брови (брівки, брівоньки)*, зіставлення *брови ~ шнурочки*, широко ристовувані українською радянською лірикою.

Відзначимо, що народнопоетичні епітети *брівоньки рівняські*, порівняння *брівки, як шнурочок*, варіант *брови на шнурочку* мають спільне значення «рівні» при різному формальному вираженні та неоднаковому ступені семантичної взаємодії складників. Подібні явища свідчать, що між тропами на семантичному рівні немає неперехідної межі, вони часто тісно пов'язані, злиті до

власнопереходу. Особливо близькі з семасіологічної точки зору метафори і порівняння, які можна розглядати як цілісні одиниці семантичного рівня, споріднені у плані змісту (семантична схожість компонентів) та відмінні у плані вираження (у метафори семантично схожі елементи часто позиційно суміщені, у порівнянні займають суміжні позиції). Однак існує цілий ряд перехідних одиниць, що мають ознаки порівняння і метафори (*брова — крило*, Б. Олійник) та ін.

До фольклорних порівнянь дівочих брів із шнурочками додаються в сучасній поезії зіставлення із ниточками (варіант *шнурочки*), з крилами. На таких зіставленнях твориться ряд метафор *Брівоньку, як ниточку, погладила...*, П. Тичина); (*...І зове, і чарує Бровою-крилом; Її брови стрепенулись, наче крила дивних птиць*, Б. Олійник); (*Рівняли брівоньку та й під шнурівоньку*, І. Драч) та ін. В основі метафори І. Драча — народно-пісенні епітет *рівні брови* та порівняння *брови як шнурочок*. Шляхом своєрідної мотивації значення фольклорної першооснови поет досягає підвищеної експресивності мовного образу.

Із фольклору беруть початок епітети *довга, густа, руса (русява), чорна коса (коси, волосся)*, похідними від яких є *світлокоса, русокоса, русява, руса (русенька), чорнява дівчина*. Традиційне для пісні зіставлення кіс із шовком (*Чорний шовк — твоя кісонька*) (Народні перлини), (спільні семи — *м'який, гарний*) розгортається у метафору (*Ніби лється золотавий шовк, Пасмо з-під червоної хустини*, М. Рильський), де зіставлення підтримується лексемою *литися* у контекстуальному значенні *текти, спадати*, що взаємодіє із обома зіставляваними компонентами. Синонімічними варіантами є метафори *чорний струмок кіс, хвилі чорних кіс* (Б. Олійник). Своєрідна метафора *карі коси сумовливі* (М. Вінграновський) виникає внаслідок незвичної сполучуваності (і, таким чином, оновлення) семи кольору очей *карі* з лексемою *коси*.

Народна пісня оспівує дівоче біле(є) тіло, білі (білії, біленькі, білесенькі) руки (ручки, рученьки), білі (біленькі) ноги (ніжки, ніженьки) як символ краси, чистоти. У ряді сучасних метафор (*Білий сміх я обійняв за плечі, Веселі плечі ваші білим сміхом Мені сміються в легітнім Дніпрі; Дві білі пісні рук твоїх зі мною*, М. Вінграновський; *Білий стик твоїх трепетних рук*, М. Рильський) — спостерігається відхід від семантики слова *білий* в результаті взаємодії з лексемами абстрактного плану *сміх, пісня, стиск*. Можливості абстрагування від семи кольору закладені ще в семантиці традиційного епітета, де «прикметник *білий*, що має у фольклорі другий план значення, використовується як оцінне означення»⁴ (тобто гарний, красивий).

Властиві сучасній поезії зіставлення дівочих рук із крильми і побудовані на цих семантичних зв'язках метафори асоціюються із фольклорним образом *дівчина ~ птах (Вона пливе в прозорім танці, Простерши білих два крила*, М. Рильський; *Здійму крила буйнокрилі і втечу... І. Драч; О білі, крила білі твої... Я мов чую їх шерех і хруст біля грудей своїх... В. Сосюра*).

Органічно влилися в сучасну лірику символічні фольклорні зіставлення *дівчина ~ зоря; калина, тополя, квітка; голубка, горлиця, рибка*, що функціонують у вигляді власне порівнянь і входять до складу метафор (*Не зоря, зоря-калина...— дівчина*, В. Сосяра).

Як бачимо, українські радянські поети широко послуговуються народно-пісенним словом, що описує дівчину. Спостерігається пряме запозичення усталеної тропіки і трансформація її в мові сучасної поезії. Традиційні фольклорні епітети можуть втрачати певні семи при активізації інших. Одним із шляхів оновлення епітетів є зміна постійної для народної пісні сполучуваності.

Поряд із пародно-пісенними порівняннями у мові поезії твориться ряд зіставлень, синонімічних до традиційних, побудованих на властивих фольклорові асоціаціях.

Входячи в сучасній ліриці до складу метафор з конкретно-чуттєвими ознаками, переважно дієслівних, постійні епітети, порівняння оновлюються, набувають нових експресивно-емоційних відтінків, статична фольклорна ознака динамізується, активізацією нових сем підтримується образність усталених комплексів.

Традиційні метафори, що набули особливостей фразеологічних утворень, з меншою активністю піддаються трансформаціям.

Усталені фольклорні засоби взаємодіють у мові сучасної поезії із абстрактною, науково-технічною, розмовною лексикою, естетизуючи первинно далекі від поезії слова, виявляючи нові відтінки в семантиці народно-пісенного слова, по-новому передаючи спільні семи.

Мова фольклору продовжує активно збагачувати мовно-стилістичні засоби сучасної поезії, посилюючи її ліризм, національний колорит.

¹ Білодід І. К., Ващенко В. С. Фольклорний компонент основи художньо-естетичних засобів мови.— В кн.: Про культуру мови. К., 1964, с. 177. ² Єрмоленко С. Я. Розвиток художнього стилю.— В кн.: Мова і час. К., 1977, с. 93. ³ Словник української мови: В 11-ти т. К., 1971. Т. 2, с. 298. Далі користуємося скороченням — СУМ. ⁴ Хроленко А. Т. Лексика русской народной поэзии (на материале лирической песни). Курск, 1976, с. 50.

Надійшла до редколегії 20.02.83

Н. Я. ГРИПАС, канд. філол. наук, Кам'янець-Подільськ. пед. ін-т

ЗАГАЛЬНОВЖИВАНЕ СЛОВО У ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ І. ФРАНКА

У розвитку і збагаченні літературної мови важлива роль належить письменникам — майстрам художнього слова. Творчість кожного істинного майстра художнього слова характеризується насамперед максимальною широтою (у кількісному і семантичному відношеннях) використання загальноновживаних слів.

Однією з важливих рис творів І. Франка є використання загальноновживаного слова в повному семантичному обсязі. Так, наприклад, прикметник *темний* зустрічається у його творах 343 рази з різними значеннями і семантичними відтінками:

1. Погбавлений світла, мало освітлений: *Вулиці тісні, і темні, мов роки ті глибоченні. Глухо кожний крок луна**.

2. Важкий, гнітючий, сумний, похмурий: *І чую, як при тих словах із мене обпало щось, мов ластя, мов краса, а щось влилося гтемне і студенне, — се віра в чорта, віра в чудеса. Якась безмірна, темна і глибока тривога ледом обдала все тіло. Та мені в борбі важкій з темними думками навіть у країну мрій шлях ларіс тернами.*

3. Незрозумілий, невиразний, нечіткий, невідомий: *Вся книга отаким набита: я ж сам ліпив її довго, кожний стих! Бо суперечливість цілковита. Однак темна для розумних і дурних. Де нам доглянуть оком темний слід затертої, забутої провини?*

4. Неосвічений, відсталий: *Чом же ти, світло в чужі землі ллючи, сам мусиш темний, непросвітний жить. Я робив експерименти, а ті темні, прості люди се взяли за злії чари.*

5. Злий, ворожий, жорстокий, підозрілий, негідний: *Дожидав я, аж мій батько, як була умова, знай, там у зрадників тих темних на вербунок військ таємних рушить у сусідній край. Ти не мати моя! З слів твоїх не любов помічаю. Ти не мати! О, ти Азazelь, темний демон одчаю. Лишень Валентій (...) ходив-бродив в тім житні-океані, на всю красу глядів завмерлим оком, в зболілим серці, наче темна гадь, клубились сумніви, понурі думи.*

6. Близький до темного колір, густо насичений, непрозорий: *Понад чолом її кучері так темні, як нічна пора. Вранці ніколи не лий вино темне на жертву Зевесу. Як люблю я по лісі блукати у гарну днину літню, в темній тіні дерев спочивати.*

7. Сліпий: *А хто чужий траплявся у город їх, то тут його хопали і, вивертівши очі, напували отруйним зіллям, і в тюрму саджали (...). І ось я темний у тюрмі ридаю.*

Лексема *темний* входить до системи активних художньо-зображальних засобів Каменяра. Тільки з іменником *ніч* (*нічка*) прикметник *темний* поєднується як епітет 38 разів: *А скоро ніч темна на степ налягла, орда печенігів страшна надтягла. А коли сонце (ярке), що розрізує воздух безмірний, коням своїм бистроногим готовимо темну нічку, замисл у грудях своїх повзяв Айзона син (...). Виконує функцію епітета слово *темний* і при іменниках *ліс, гай, пуща, праліс, бір, дебрі, діброва, гущина*: *Долів кинувсь ледінь, долом темним лісом; взяв на себе ружжя, а на плечі молот, спішить лісом темним ід кріпкому замку. Як нічні засяють зорі, ждють на мене в темнім гаю. В темних пралісах ночували.**

Прикметник *темний* може виконувати у Франкових текстах функцію підсилюючого образного компонента. Наприклад, при посиленні антонімічних понять: *Віддавна в многих заходах людських буває щасте лиш покуса й небезпека, підносить гордого на шпиль висот гірських, там усміхається, мов рівнина далека, розкішна й*

* Тут і далі ілюстративний матеріал подзється за виданням: Франко І. Твори: В 20-ти т. К., 1950—1955.

чарівна, на те лиш, щоб в мінути недогляду в провал тем-
н и й враз шморгнути.

Слово *темний* може входити до складу образного розгорнутого порівняння, де на фоні широкого контексту воно сприймається як стрижневе і в контекстуальному антонімічному поєднанні (*темний шлях — світиться оконечко*), і як елемент об'єкта порівняння: як тішить око світле віконечко на темному шляху, так у горі допомагає щире словечко: *У сльоту зимную, в днину мелістцю я дорогою йду тернистою; кого я любив, ті забулися, а з ким дружив — відвернулися. Важко в п'тьмі йти ще й грязюкою, де брехня сичить вкруг гадюкою. Та як радісно серед трудного шляху т е м н о г о і безлюдного вгледіть — світиться десь оконечко. Так у горю нам щире словечко.*

До важливих ознак індивідуальної мовотворчості письменника належить своєрідне застосування мовних засобів. Загальноновживане слово для І.Франка було часто одним з активних засобів створення підтексту політичного звучання. На фоні такого підтексту саме загальноновживане слово сприймається як таке, що зазнало семантичних зрушень у бік вираження суспільно-політичного значення. У цьому плані особливу увагу звертають на себе дієслова з актуалізованою семою на означення понять множинності дії — *рости, йти, цвісти, повзти, пхатися, ревити, гриміти, гуляти, простувати, сунути, тіснитися, стояти, литися* тощо; *Повзе облуда, здирство, плач народу, цвіте бездушність, наче плісень з муру. Довги вже дверима і вікнами п х а ю т ь с я. Весно, ох, довго ж на тебе чека-ти! Весно, голубко, чому ж ти не й д е ш? Чом замість себе до вбогої хаги голод і холод, руйну і страти в гості ти шлеш? (...) Стогін і д е по селищах убогих, діти гуртами на задавку мруть (...).*

Як справжній син свого народу, І. Франко черпав образні засоби з народної мови. Малюючи картини страждання трудящих, поет-революціонер підсилював актуалізовану сему дієслів народними словами і словосполученнями типу *спати кров, лити піт, слюзи без міри* та ін.: *Післиці півночі в далекій юзі, в прекраснім краю барв, багатства, пісні, перекажіть про сірі, безутічні мли, що стоять на нашій віднокрюці! (...) та сли й там бідні схнуть, терплять, ридують С ли й там с с е к р о в і х, с л ь о з и й п і т, а хліб дас не їм мовчіть! мовчіть! Неправда і без міри лється.*

І. Франко дав чудові зразки індивідуально-авторських образних засобів вираження поняття суспільно-політичного значення. Ціла низка виразів, що народилася під пером великого письменника, стали крилатими, напри.: *зніздо недолі, пасма доли, судьби колеса, змії зніздище, власть і право нагайки, кнута, мертвоти п'ятно, воля слабоума, холод болю і розпуки, свобода снання, людовладників гнет, тачка життя, шкаралуці пересуду, тьма життя, вал лицемірства і зли, ярмо недолі й тьми, багно життя, горя домовина* та ін.

Такі словосполучення на позначення понять капіталістичної дійсності дістають у авторському контексті високого ступеня емоційної наснаженості через уведення означень, які так само, як і опорний іменник, поза текстом є загальноновживаними і не мають

відчутних експресивних відтінків. Напр.: *І поглядом німої злости / сиджу на небо й світ живий і жду, що з земної утроби ось-ось прорасе огонь страшний і вмить спалить всю землю ту з всіма несправдями її, перелама хаос твердую шкарлуцу скріпкої землі...*

У тексті, всуціль написані народною мовою, Іван Франко майстерно виплітає свої оригінальні словосполучення. Так, наприклад, у творі «Нічні думи» (гл. VII) поруч з такими словосполученнями, як *важка дума-мука, людське горе, людська журба, серце рве біда жура-марюка, живому в домовину кластися*, органічно пов'язуються власне франківські словосполучення, як *постеля безучастя, гнізда розпусти, зопсуття й обману* і цілі фрази: *життя тяжким нас давить валом*. Весь вірш максимально насичений політичним звучанням, осудом «стовпам», що «отруту ллють в народні рани, думки кують, для прихоті своєї люд трупом стелють»!

Іноді загальноживане слово на фоні вузького контексту не виявляє політичного значення. Так, наприклад, у реченні *Непроглядною юрбою ідуть за днями дні мої, так страшно одностайні всі, як олов'яні хмари ...* слово *олов'яні хмари* абсолютно нейтральне за змістом. Однак у третій частині цього твору є речення: *Тож все горе світовеє, що від сонних утекло, на мою безсонну душу мов горою налягло*, де образне порівняння — *горе світовеє мов горою налягло* — експлікує попереднє порівняння, уведене за допомогою сполучника як: *олов'яні хмари важкі, як і гора*. Через асоціативні зв'язки автор веде читача до образу — безкінечна «юрба» днів не лише одностайна, дні не лише одноманітні, а й важкі. У четвертій частині цього вірша знову повторюється слово *олово*, уточнене означенням *важке*: *Чи олово в важке пливе у моїх жилах так сонно, звільна, зимно замість крові?* Словосполучення *олово важке* підсилює контекстуальне значення порівняння як *олов'яні хмари*. Експлікативну функцію виконують також прислівник *важко*, словосполучення *годин і днів безбарвні, непроглядні стада, хвиль громада*, дієслово *повзуть*. Розгортаючи думку у творі, поет поступово наповнює загальноживані слова політичним змістом: *Безкраї, чорні і сумні за ночами минають ночі, і безутішному мені схід сонця сниться*. Прикметник *чорні*, підтримуючи зафіксовану у попередньому тексті в словах *олово, важко, стада, громада* сему *важкий*, додає ще сему *безпросвітній*. Ще раз повторюється цей же прикметник з яскраво вираженою актуалізованою семою *важкий* у словосполученні *думок чорная ткань*: *У задумі сиджу я вночі і думок сную чорну ю ткань*. Наступна строфа містить групу дієслів, які повністю конкретизують зміст слів з актуалізованою семою *важкий*: *догоріти, ятритися, згасити, пекти, бушувати, гризти, морозити, кипіти*. Таку ж функцію виконують іменник *жар* і словосполучення *думки огняні, нутро все в огні*. Ці мовні засоби доповнюють семантичний зміст поняття *важкий* семою *вболівання*: *І коли ж той жар догорить, що ятриться у серці мені? І чи скоро-то горе згасить в моїм мізку думки огняні? Ох печуть і бушують вони! Гризе душу й морозить нуда!*

І цілком підтверджується поняття «вболівати» за долю трудящих рядками: *Я боротись за правду готов, рад за волю пролить своєю кров.*

І. Франко створив чимало оригінальних словосполучень і на означення понять, пов'язаних з революційною боротьбою і прийдешнім майбутнім: *струна теплої любові, соки мислі, проблиск кращої будищини, відгомін дум, луч нового світа, царства будищого, щастя рай* тощо.

Серед оригінальних прийомів зображення багато контекстуально антонімічних словосполучень, у яких зіставляється — протиставляється одночасно кілька понять, виражених різними лексико-граматичними категоріями, у результаті чого створюється складний художній образ. У таких конструкціях, побудованих на антонімії, сила емоційного звучання розподіляється на всі компоненти-складники порівнюваних об'єктів: *Ні, не однаково для всіх сонце сяє, хоч безучасно над всіми блищить. Бідний і слізьми його блиск заливав, щасним воно і терни золотить.* Антонімічність у цьому тексті групується на іменникових одиницях — *бідний* — *щасні*, *блиск* (сонце) — *терни* і дієслівних — *залівати* (блиск) — *золотити* (терни).

Контекстуально створені антонімічні поєднання у поетичних творах І. Франка часто розгортаються у складні синтаксичні структури, що виходять за межі одного речення: *Ах, ангельські слова твої були лиш облиском брехні! (...) Неначе правдою самою, неначе золотом, в огні без казки чищенням, — ох, ні, неначе правдою самою, так в добрі і нещасні дні я величався все тобою! (...). Та під пліною золотою ховались казки мідяні, і цвіт, розквітлий навесні, під пишнотою золотою крив черв'яка!* Протиставлення, виражені словосполученням *ангельські слова, блиск брехні, пліна золота* — *казки мідяні*, підсилюються порівняннями, що вводяться за допомогою порівняльного сполучника *неначе*, і ще одним протиставленням, вираженим структурою простого, ускладненого відокремленим означенням, речення: *цвіт, розквітлий навесні, під пишнотою золотою*; другий компонент найпростіший, він містить одне слово — *черв'як*.

Таким чином, у доборі засобів образності І. Франко спирався на загальнонародне слово, черпаючи з української народної скарбниці могутні сили «вогню в одежі слова» і спрямовуючи його па боротьбу з суспільним злом — безправ'ям і експлуатацією трудящих.

Традиції Франкового образного слова, спрямованого проти капіталістичного суспільства і його моральних устоїв, продовжують розвиватися в наші дні у творах українських радянських письменників, що поставили художнє слово на сторожі інтересів миру і труда народів Радянського Союзу, трудящих усього світу.

ХАРАКТЕР ЗВ'ЯЗКІВ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Закон зв'язності, як відомо, лежить в основі організації будь-якої смислової єдності, будь-якого контексту, твору. Цьому підпорядковане логічне, смислове та граматичне конструювання більших чи менших фрагментів суцільного тексту.

Особливо складними є взаємовідношення компонентів структури художнього тексту. Вони залежать і від основного задуму письменника, змісту твору, окремих його частин, стилю, авторської манери письма, смислових та художньо-образних і стилістичних завдань. Інтерес викликають смислові та конструктивні зв'язки в художньому тексті, їх типи.

Помічено, що при всій своєрідності синтаксису суцільного тексту як особливого граматичного рівня все ж можна провести деяку аналогію між смисловою й граматичною організацією простих та складних речень (тобто синтаксичних одиниць нижчого рівня) і текстовими масивами різного обсягу. На аналогію будови простого речення з однорідними членами і складного синтаксичного цілого звернула увагу Л. І. Величко¹. Проте, як нам здається, коло таких аналогій можна розширити. Саме це і забезпечує, на наш погляд, відносну простоту і одноманітність синтаксичної організації тексту, на відміну від лексико-семантичної його організації².

При уважному аналізі художніх текстів у середині єдностей, на межі між єдностями, абзацами виявляються зв'язки, подібні до тих, які існують в окремих простих, часом ускладнених відокремленням, однорідністю реченнях, а також зв'язки, що нагадують смислові взаємовідношення частин складносурядних, складнопідрядних та безсполучникових складних речень.

Дуже часто в художніх контекстах натрапляємо на відокремлення, оформлене як самостійне речення з метою максимального виділення, увиразнення окремих елементів думки. Відокремлені означення, прикладки, навіть іменна частина складеного присудка — все це типово для мікрозв'язності в межах абзаців. Напр.:

1. Які бились люди! 2. Немов цілі століття незлавної упертості і бойових щедрот розкрилися раптом у Вернигорах, Труханових, Вовках і Гненних...³

1. Є в житті кожного народу часи, коли нікому ніщо не прощається, коли всяке добро чи зло, зроблене людиною, падає на незримі чаші найтонших терезів історії. 2. Це важкі часи випробувань, коли народу загрожують розорення, рабство і смерть.

1. Яка була річка! Яка була річка! 2. Прекрасніша між усіма річками!

1. *Що помилка? — я, живий, чи те, що поставлено на камені переді мною?* 2. *Покалічений колгоспний чередник чи пам'ятник великої доби?..*

Поширеним прийомом конструювання текстових масивів, зокрема аблянів, є узагальнення й перелік чи, навпаки, перелік і узагальнення або просто перелік, тобто такий зв'язок, який нагадує однорідність у простому реченні. Напр.: 1. *Такого ще не бачив ні український місяць, ані зорі.* 2. *Чабан був натхненний, мов пророк.* 3. *Його вже ніщо не брало.* 4. *Він один знищив половину німецьких автоматників.* 5. *Коли в нього вийшли набойі, він бив їх автоматом, мов булавою, і вбивав з одного удару.* 6. *Для нього ніби не існувало темряви.* 7. *Він бачив усіх і все.* 8. *Він штовпав людей за Десну, туди, де було заховано зброю.*

А ось однорідність без узагальнення:

1.2.3. *Слиш! / Довго шуміла вона по кривавих степах і дорогах.* 5. *Перейшла многі землі, пройшлась по столицях.* 6. *Пила воду з нових рік, купалась в нових морях.* 7. *Пронесли знамена свої під незнаними вітрами да під чужими небесами.* 8. *Проспівала пісень, звільнений світ звеселила і себе доказала, попила, погуляла і, побивши немало посуду на переможних пирах, повернулася додому.*

Можна було б «стягнути» четверте, п'яте, шосте, сьоме і восьме речення в одне поширене з однорідними присудками. Але винесення присудків за межі речення дає, на наш погляд, певний стилістичний ефект — так досягається більша чіткість, рельєфність зображення, виражається сама дія.

Продуктивним прийомом об'єднання суміжних і дистантних речень є єднальний і протиставний зв'язки, подібні до тих, які існують у складносурядних реченнях. Вони часто поєднуються. Напр.: 1.2.3. *Пому перемінили паспорт, і трудився він уже під чужим ім'ям.* 4. *Часом поночі приходив нищечком до свого п'єдесталу, і плакав, і жалів... 5. І люди сміялися з нього...*

1. *Ах, як не хотілося йому падати, як не хотілось кидати автомата!* 2. *Та автомат уже випав з рук, і вже нічим було його підняти з брудної землі.*

... — *Тітко, — прошепотів він, хватаючи пальцями пісок. / Але / Левчиха не обізвалась...*

1. 2. 3. 4. 5. *Все поймав...*

7. */I/ Пронеслися грізні події людські, спалахнули до неба пожежі минулих і майбутніх воєн, і всі клятви, й прощання, і благословення синів.* 8. */I/ Очистилась душа його в мізерному умученому тілі, піднеслась до найвищих висот розуміння, страждання.* 9. *Та за війну він так ослаб, що в нього вже не вистачило сил упасти зразу і якимось вдруге вмерти.*

Як бачимо, єднальний і протиставний зв'язки можуть виражатися лексико-синтаксичними засобами (за допомогою наявних єднальних та протиставних сполучників сурядності), а можуть в'я-

затися і без них, у таких випадках сполучник тільки мислиться, мислиться на увазі, а зв'язок здійснюється семантично.

Єдиальним і протиставним зв'язком поєднуються не тільки суміжні, контактні речення в абзаці, а й дистантні (перші речення різних абзаців, більш чи менш віддалені). Напр.: *Довго і не один раз прокляне він у холодних обіймах ворога свою слабоду-лість...*

/I/ Відвернеться від нього гнівна Батьківщина... Ці зв'язки стають часом основою єдності складного синтаксичного цілого, пов'язуючи ряд абзаців до купи. Напр.:

Є в житті кожного народу часи, коли нікому ніщо не прощається...

І щасливий той, хто ... може ... сказати собі і світу, що в найстрашнішу годину не було у нього зерна неправди за душею.

Але горе тому, хто ... піддається в фатальну хвилину слабодухості...

Деякі суміжні і дистантні зв'язки, при яких можливий єдиальний сполучник «і», можна кваліфікувати на межі речень і абзаців як причиново-наслідковий. Напр.: 1.2.3.4.5. *Все поиняв. 6. /I/ Похилилась сива голова.*

1. *Та не допомогла Карналюкові ампутація руки.* 2. *Не допомогла і протигангренозна сироватка...* 3. *Спроба перелити кров також не допомогла йому.* 4. *Спорожніли його кровоносні судини.*

5. */I/ Газова гангрена росла.*

Причиново-наслідковий зв'язок є основою поєднання не тільки складних синтаксичних єдностей, а й усього твору, може бути виразом ідеї. Напр.: *...Та знав він, що не все продається в житті, що є в світі речі, дорожчі від лихішого дорожцінного каменю,— Батьківщина, народ і перемога.*

Пошли ж, доле, надію і силу терпіння невольникам і невольницям страшного двадцятого віку! Пошли гнів і ненависть, і гордість оборонцям і визволителям нашої Батьківщини!

Причиново-наслідкові зв'язки дуже тісно об'єднують абзаци, єдності, надаючи зображуваному закономірної мотивації. Напр.: *Яка була річка! Яка була річка!...*

Яка була радісна, незаймана річка...

Її було вже не пізнати... Вона текла поругана... Вода кружляла в ній каламутна й кривава... Снаряди бовтались у воду і вибухали на дні... Яка була річка!... І бруд, і каламуть, і кров у річці, й смерть. Це була вже не річка, а сплав нечистот.

Пеначе не на сільському майдані у бою, а десь у казці чи у пісні, дванадцять куль впилось Лук'яну Бесарабу в груди, тринадцята коню. Лук'ян ще перевернувся якось різів чотири, випустив шаблю і зразу захропив...

Команду заступив військовий комісар Пантелеймон Труба.

А ось причиново-наслідкові зв'язки між єдностями:

...У червоній куряві й диму немов навіки заходить сонце... Курява — до неба на сумних шляхах. Відходили на схід України сини.

Страшно Олесі... Все розпадалось. Розривалися неначе всі зв'язки життя.

І рішилася вона на крок не чуваний, не бачений...

При таких причиново-наслідкових зв'язках часом простежується залежність і між контактними, і між дистантними реченнями, рух «вперед» і «назад». Напр.:

1. Повітря горіло. 2. На бійцях займались сорочки. 3. Палали спину у людей. 4. Кричали — ай горю! — і падали на землю... 5. Горіла фарба на гарматах. 6. Здавалось, стріляли з огненних гармат і самі загорались... 7. Пахло смаленими тілами згорілих товаришів... Перше речення і всі останні пов'язані, як бачимо, причиново-наслідковою залежністю. Причиново-наслідкові зв'язки між третім і четвертим реченнями, п'ятим і шостим, четвертим і сьомим.

Більша залежність і підпорядкованість змісту характерна для тих частин тексту, які організовані за типом складнопідрядних речень з підрядними причинами, часу, мети. Напр.: *...Всі кинулись до річки. /Бо/ Кожний розумів, що означало загатитись тут хоч на мить. Німці були вже в воді.*

Значення часу й причини іноді поєднуються. Напр.:

1. Капітану Кравчині донесли уже з бронебійних застав про якісь незвичайні приготування в німецькому таборі.

2. /Тоді, тому/ Він хутко наказав усім батареям, мінометникам і бронебійникам бути напоготові. 3. /Бо/ Не подобались йому ні сумовита тиша, ні листівки. 4. /І/ Почуття бувалого воїна підказувало йому, що наближались найзапекліші, рішучі хвилини бою.

Деякі текстові масиви організовані за типом супідрядної залежності. Напр.: *1. Стій, Лук'яне! Бережись! 2. Не потурай гарячому своєму серцю! 3. /Бо/ Тоне батько й мати дивляться на тебе з вікна! 4. То ворожі кулемети у твоїй хатині, і вже біжать до них вороги! 5. Вони вже ціляться в тебе, Лук'яне!*

Смислова залежність між окремими реченнями (і більшими частинами тексту) виглядає іноді як смислове підпорядкування I і II ступенів. Напр.: *1. Бійці проходили чи пролітали на мокрих конях мимо, не звертаючи уваги на Тетянине запрошення. 2. /Бо/ Вони ще не вийшли з бою. 3. /Тому/ Очі їх дивилися ще далеко вперед і горіли лютим вогнем...*

Значні частини тексту бувають організовані начебто на основі сурядних і підрядних зв'язків. Напр.:

...1. Потім, важко дихаючи, він підвівся з ями і поглянув у бік батареї.

2. /Та/ Її вже не було видно. 3. /Бо/ З лівого крила повзли

аж до неї німецькі танки з огнеметами. 4. Огнемети метали огонь. 5. Все потонуло в диму.

Улагальнення, яке може бути на початку єдності, абзаца, конкретизується в наступних частинах. Це сприймається як безсполучниковий зв'язок, при якому можна було б поставити двокрапку або тире. Напр.:

1. Олесі здавалося, що настав кінець світу, яким лякала колись ще в дитинстві її покійна баба |:/.

2. Невідомі якісь пастухи роздавали селянам овець. 3. Продавали сало, м'ясо бійцям за безцінок, а то й так роздавали баби й молодіці. 4. Ніхто вже нічого не беріг і нікому нічого не було жалько. 5. Роздали колгоспний реманент і зерно. 6. Вже не було колгоспного правління. 7. Все розпадалося. 8. Розривалися неначе всі зв'язки життя. 9. Люди перестали робити.

А ось приклад організації текстового масиву на зразок складного безсполучникового речення, в якому можна поставити і двокрапку і тире. Тут, як і в безсполучниковому складному реченні, лишається простір для розуміння й тлумачення зв'язків. Пор.: ...5. **Все поиняв.** (:), (—) 6. Похилилась сива голова. 7. Пронеслися грізні події людські... 8. Очистилась душа його... Можна розуміти другу частину (шосте, сьоме, восьме речення) як таку, що розкриває зміст першої (п'яте речення), а можна вбачати в другій частині наслідок.

Безсполучниковий зв'язок здебільшого доповнюється іншими зв'язками й відношеннями. Іноді узагальнення причиново-наслідкового характеру завершує мікрокомпозицію якогось уривка: Напр.:

1. Загнибіда підвівся й остовнів. (:) 2. Перед ним, освітлений місячним сяйвом, стояв на сторожі віків грізний його пам'ятник. 3. Піднята вгору бронзова рука досягала, здавалось, до неба, до зір небесних. 4. Він уздрів свою долю в ідеальній її завершеності. 5. (I) Надзвичайні, яких не пережити нікому ні в боях, ні в подвигах, ні в любові, ні в чім на світі, почуття охопили його розтерзану душу.

Складні взаємозв'язки в художньому тексті часом не вкладаються в одну якусь схему, тут поєднується наче і підрядна, й сурядна залежність, і безсполучниковий зв'язок. Напр.:

1. Битва гриміла день і ніч.

2. В оббитій ряднами і простирадлами сільській хаті хірург працював без перерви оце вже кілька днів.

3. |I| Перед його очима на столі розверзалися такі безодні страждань, що всяка свіжа людина зомліла б або зійшла слізьми, наблизившись хоч на годину до цього жахливого жертovníка війни.

4. Вже винесли двох сестер в безтямі від багатьох безсонних ночей. 5. Вже інші сестри й санітари клали на стіл пошматованих людей. 6. Смерть жерла багату здобич в цьому бою, і решток від бенкету старої перепадало хірургові чимало. 7. Хата тремтіла від

гуркоту й вибухів бомб. 8. Надворі лежали просто на землі бійці. 9. Їх покладено в три черги, за характером поранення — головні, порожнинні й інші.

10. Хірург стомився. 11. *|Тому|* Щоб підтримати сили й заощадити час, йому подавали їсти сюди ж, до операційного столу. 12. Він був здоровий з природи, але і в нього вже не вистачало сил. 13. Він валився з ніг від втоми і занудьгував. 14. Всяке діло має свою нудьгу. 15. *|Тому|* Йому не подобалось поранені і не подобалось вже навіть те, чим завжди він захоплювався в людях.

Цей текст можна легко перебудувати за типом складнопідрядного й безсполучникового речень на зразок: *Хірург стомився, бо він працював уже кілька днів без перерви і перед його очима розверзалось стільки страждань...* або: *Хірург стомився: він валився з ніг від втоми і занудьгував, тому йому не подобалось навіть те, чим він завжди захоплювався в людях.*

Таким чином, відокремлення, однорідність, еднальні, протиставні зв'язки між реченнями в художньому тексті, причиново-наслідкова залежність, часова, просторова тощо нагадують подібні зв'язки і залежності в простому ускладненому реченні, складно-сурядному, складнопідрядному і безсполучниковому складному реченні. Саме це й забезпечує однотипність синтаксичної організації художніх текстів, на відміну від їх лексико-семантичної організації, що і стає їх визначальною особливістю.

Має рацію В. І. Карабан, який, характеризуючи зв'язки в середині тексту і протиставляючи мікро- і макророзв'язність, зовнішню (поверхову) і внутрішню зв'язність, твердить, що мікророзв'язність типова для суміжних речень, а макророзв'язність об'єднує увесь текст, що речення поєднуються синтаксичними зв'язками, тексти передусім — семантичними⁴.

Проведене спостереження новел О. П. Довженка підтверджує зроблені дослідником висновки. Різноманітні ж варіації й поєднання цих зв'язків «на поверховому рівні і на рівні семантичних уявлень»⁵, коли виникає двоплановість їх розуміння й тлумачення, дають письменнику можливість в одних випадках виділяти, акцентувати, протиставляючи окремі смислові й художні моменти, малювати масштабні картини великої складності, в інших — збуджувати у читача синтезуючу творчу здатність сприймати їх.

¹ Величко Л. И. К вопросу о практическом изучении сложного синтаксического целого (на материале темы «Однородные члены предложения»). — Рус. яз. в школе, 1970, № 5, с. 33. ² Чернухина И. Я. Очерк стилистики художественного прозаического текста (факторы текстообразования). Воронеж, 1977, с. 78. ³ Усі приклади взяті за виданням: Довженко Олександр. Твори: В 5-ти т. К., 1964. Т. 1. ⁴ Карабан В. І. Поняття «зв'язність» і лінгвістична теорія. Вопросы языковой структуры. К., 1976. с. 31. ⁵ Там же.

З М І С Т

Кучеренко І. К. Про суспільну значимість граматики (Думки М. В. Ломоносова і В. Г. Белінського про граматику) 3

Лексика і фразеологія

Панько Т. І. Зовнішньо- і внутрішньомовна мотивованість суспільно-політичних термінів 11
Бублейник Л. В. Семантична характеристика слів, спільних для української та білоруської мов 17
Бабич Н. Д. Антонімія у фразеології східнослов'янських мов 25
Жовтобрюх М. А. До питання про депалаталізацію шиплячих в українській мові 32

Фонетика

Українець Л. Ф. Кореляція приголосних за дзвінкістю—глухістю в українській мові 41

ГраMATика

Пецак М. М., Савченко І. Ф. Співвідношення словотворчого і лексичного значень у слові 49
Шевчук О. С. Творення дієслів 57
Тилченко М. П. Якісні відіменникові прикметники з суфіксами *-уват-* (*-юват-*) і *-овит-* в українській мові 65
Плющ М. Я., Шевченко Л. Л. Синтаксична організація дієприслівникової конструкції в сучасній українській літературній мові 70
Чирва Г. М. Безособові речення з дієслівно-екзистенціальною предикативною основою 77
Литовченко В. М. Синтаксично нечленовані структури мовного етикету 82

Історія мови і діалектологія

Євтушок О. М. Будівельна лексика в говірках Ровенщини 87

Стилістика

Демський М. Т. Дери́вація фразем на базі існуючих 90
Леонова М. В. Лінгвостилістичний аналіз поезії І. Франка «Гімн» 98
Титаренко Н. А. Метафоричний слововжиток у творах Марка Вовчка 105
Данилюк Н. О. Лексико-семантичне поле «Дівчина» в українській народній пісні та сучасній поезії 111
Грипас Н. Я. Загальноповживане слово у поетичних творах І. Франка 117
Моренець В. В. Характер зв'язків у художньому тексті 122

Министерство высшего и среднего специального образования УССР
Киевский ордена Ленина и ордена Октябрьской Революции государственный
университет им. Т. Г. Шевченко

УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Международistaенный научный сборник

Основан в 1973 г.

Выпуск 12

Киев

Издательство при Киевском государственном университете издательского объеди-
нения «Выща школа», 252001, Киев-1, ул. Крещатик, 10

Киевская книжная типография научной книги, 252004, Киев-4, ул. Репина, 4

(На украинском языке)

Редактор *Л. Л. Щербатенко*

Художній редактор *З. Т. Маноїло*

Технічний редактор *Є. Г. Рубльов*

Коректори *А. В. Бабіч, А. В. Дрожжина, Л. П. Тютюнник*

Информ. бланк № 8085

Здано до набору 26.06.84. Підп. до друку 17.10.84. БФ 30363. Формат 60×90/16. Папір друк. № 3.
Літ. гари. Вис. друк. Ум. друк. арк. 8,0. Ум. фарб.-відб. 8,25.
Обл. вид. арк. 9,46. Тираж 700 пр. Вид. № 2013-к. Зам. 4-443.
Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво при Київському державному університеті, 252001, Київ-1, вул. Хрещатик, 10

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004, Київ-4, вул. Репіна, 4